

4-29-2018

## 31 TV - Armenian XXXI

Krikor Guerguerian

Follow this and additional works at: <https://commons.clarku.edu/takvim>

---

### Recommended Citation

Guerguerian, Krikor, "31 TV - Armenian XXXI" (2018). *Takvim-i Vekayi (Armenian)*. 31.  
<https://commons.clarku.edu/takvim/31>

This Book is brought to you for free and open access by the Private Materials (Archive 2) at Clark Digital Commons. It has been accepted for inclusion in Takvim-i Vekayi (Armenian) by an authorized administrator of Clark Digital Commons. For more information, please contact [mkrikonis@clarku.edu](mailto:mkrikonis@clarku.edu), [jodolan@clarku.edu](mailto:jodolan@clarku.edu).

TAKVIM-I ~~KAKAYI~~  
TRANSLITERATION

DOSSIER  
LV

55

T. V. Nos;

2nd copy

3573,	(p-141-148)	pl-31
35751	(p. 149-155)	p. 1-24
3577	(p. 157-159)	pl-8
3586	(p. 161-175)	p. 1-40
3594(3)	(p. 177-1	1-27
3594	(p. 188-194)	1-33

(Sahife 141)

8 Mart sene 335 tarihinde iradei Senieyi  
Hazreti Padişahiye iktiran eden Kararname  
ile müteşekkıl Divan-ı Harb-ı Ürfi  
Muhakematı Zabk Ceridesi.

Reis- Ferik Mustafa Nazım Paşa,  
Âza - Mirliya Zeki Paşa, Mirliya Mustafa Paşa, Miralay Receb  
Ferdi Bey, Âza Mülazimi Mirliya Emin Paşa,  
Müddei Umumi Müavinlerinden: Feridun Bey.

Birinci muhakeme Salı 3 Haziran 1335.

Vicahen muhakemesi icra edilen maznunların esamisi:

Esbak Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Esbak Posta ve  
Telgraf ve Telefon Nazırı Hüseyin Haşım Bey, Esbak  
Âyan Reisi Rifât Bey,

Giyaben muhakemesi icra edilen maznunların esamisi:

Esbak Sadrâzam Talât Paşa, Esbak Harbiye Nazırı Enver  
Efendi, Esbak Bahriye Nazırı Cemal Efendi, Esbak Mearif  
Nazırı Doktor Nazım Bey.

Birinci Celse, saat 2, dakika 30.

Müddei Umumi Muavini Feridun Bey- Geçen muhakemede  
teşrihi dava esnasında zikr ettiğim bir fıkrayı gazetacılar  
eger "Rivayat-ı tarihiye sahih ise" suretinde neşr etmişler,  
halbuki bizim matlubımız böyle "Rivayat-ı tarihiye sahih ise"



demek değil idi "Sahih olan rivayat-ı tarihiye" demişdik, bu suretle tashih olunsun.

Reis- Badema bu suretle tashihata mahal kalmamak için ifadei âliyelerinizi serd ettiğiniz vakit dikkat bu-  
yurunuz.

Dava Vekili Ali Haydar Bey- Müsaade buyurulursa Paşa Hazretleri, Musa Kâzim Efendi hazretçileri ile Haşim Bey Efendi namına vazife hakkında bazı mütalaatta bulunacağım.

Reis- Vazife meselesi hakkında dermiyan edilen husu-  
satı biliyoruz.

Dava Vekili Ali Haydar Bey- Bu büsbütün ayrı, Paşa Hazretleri, çünkü bu defaki cürm taklibi idare cürmüdür, evvelki büsbütün başkaidi, müsaade buyururunuz. Kendileride bütün milletin ve heyeti möhteremelerinin hürmetini kazanmış bir zatı möhteremdir, onun için istirhim ederim, dinleyiniz. ~~Birxzntr~~ Mahkemei âliyeri yine kararını vermekde tamamen müstakildir, gerek kararnamede, gerek geçen celsede müteve-  
killirim Musa Kâzim Efendi Hazretleri ve Haşim Bey Efendiye tevcih edilen suallardan anlaşıldığına göre müvekillerimin mahkemei âliyileşi huzurında muhakemelerini icab eden sırf İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi Umumi âzasından bulun-  
maları değil, belki vükelalık sıffetinin inzıam etmesi ha-  
sebiyle Meclisi Umuminin âza-i tebiyesinden bulunmaları meselesinden ibarettir. Eger müvekillerim vükelai dövletten

olmaları dolayısıyla âza-i tabiiyei meclisi umumiden olmasalardı bendeniz eminim hahkemei âliyelerini onları isitcivab etmeyecekti, çünkü Meclisi Umuminin Vükelai onları isticvab devletten maada mebusandan ve diğer zevattan mürekkebi bir

(Sahife 142)

takım âzai muntehebesinde vardı onlar hakkında şimdiye kadar hiç bir vechle tahkikat icra edilmemiştir, yalnız müvekillerin Musa Kâzım Efendi Hazretleriyle Haşım Bey Efendi hazretleri maliye nazırı esbakı Rifât Bey Efendi Hazretleri ve Mustafa Şerif Bey Efendi ile diğer vükelalıkda bulunmuş olan zatlar hakkında tahkikat icra edilmiştir, ve o zamanlarda az veya çok müddet vükelalıkda bulunmuş olan zevat hakkında heyyeti tahkikiyenin elan tahkikat icra etmesi şu arz ettiğim noktayı isbata kâfidir.

Şimdi reis Paşa Hazretleri, Meclisi Umuminin kavaninin ve nizamâtı devlete tamamen münafi ve oraya âza olmak keza-lik tamamıyla ahkâmı nizamiyei esasiyeye muğayir ve binaen bu tarzı idarenin kuvva-i sülse-i hükûmetin yanı başında dördüncü bir kuvvei hafiye olduğu kabul edilse bile bundan hasıl olacak netice ikiden hali olamaz.

Müvekillerin Musa Kâzım Efendi Hazretleriyle Haşım Bey Efendi Hazretleri ya bunu böyle bilmiyorlardı, kendi kahaatları ve ictihadları, "Madamki Meclisi Umuminin nizamnamesi hükümet tarafından tasdik edilmiştir, şekli makuldadır, binaen aleyh buraya<sup>y</sup> âza olmak tamamıylı kanuni bir meseledir, böyle bir heyette bulunmak, oraya devam etmek,

katıyen bir cürm teşkil edemez, onların kararı bizim için makbuldür", suretinde idi ve böyle olduğu takdirde Meclisi Umumi tamamıyla bir meclisi istişare mahiyetinde kalır, meclisi istişare mahiyetinde kalmak dolayısıyla kendilerinin vükelalık sıffetinin makamı kendi nezaretlerinde ifa etmiş olmaları/<sup>sırf/</sup>kendi kanaatı şahsiyeleri neticesi olmak lazım gelir, çünkü onun kendilerine, telakkıları itibarıyla hiç bir suretle, bir tesiri yoktur. Böyle ise, yani bu tarz kabul olındığı takdirde vükelanın kendi kanaatları, kendi ictihadları dahilinde olan fiillerinden dolayı eyed muhakemesi icab ediyorsa, divan-ı âliye gider, eger böyle değilse vükelai fiham hazerat-ı bu tarzın tamamıyla kanunı esasiye ve hükümetimizin teşkilâtına muğayir / olduğunu bilip, oraya devam etmenin gayrı kanuni olduğunu tasdik ediyor ve verilen kararlarında ahkâmı esasiyei nizamnameye muvakkıf olmadığını takdir ediyor ve fakat lisebebin el esbab susuyorlar veya susduruluyorlar veyahut bir kuvvei mücbirinden tahtı tesirinde-ki şu ceryan eden muhakemattan ona kuvvei hafiye demek lazım geliyor- bir kuvvei hafiye tahtı tesirinde o kararları ittihaz ediyorlar idi ise hakklarında bir şekl variddir, bu şekilde kendileri nufuz ve vazifei memurelerini sui istimal etmiş değildir. Memurini devletinin / nufuz ve memuriyeti devletlerini sui istimal etmeleri neye tabii ise vükelai fiham hazeratının vazifelerinin sui istimal etmeğe ve sui tevsir etmeleride tamamı ile divan-ı âliye aittir, ruyeti onun cümle vezaifindendir,

Paşa Hazretleri, meseleyi başka bir noktâi nazardan muhakeme  
 tesek, Meclisi Umumi n arz ettiğim gibi sırf bir meclisi is-  
 tişaridir, bunun topu, tûfengi, memurları, polis ve sairesi  
 yok, bir kuvvei icraiyesi yok, Meclisi Umumi, olsa olsa, ken-  
 disinin kuvvei icraiye- li
yi olmadığından dolayı, Vükelaî devlet  
 en büyük devlet mümessilleri olduğu için onlarla istişare edi-  
 yor ve deyorki, şunları yapınız, ve Vükelaî devlet yahut Mec-  
 lisi ~~Umumi~~ Vükelada bunu ifa ediyorlar. Bu ş<sup>u</sup>retle ~~hazirata~~  
 telakkı edilmek lazım gelirse şu halde vükelaî fiham hazerat-ı  
 kendi nufuz ve kudretlerini, kendi kuvvei icraiye sıffetiyle  
 Meclisi Umumi Cemiyete nakl ediyorlar, ciro ediyorlar. Kendi  
 vazifelerini vükâlette değil, makamı nezarette değil, telakkı  
 mucibince gayrı meşru olan bir cemiyeti nakl ile sui istimal  
 etmiş oluyorlar ki işbu meselenin tedkiki her vechle ~~divan~~  
 divan-ı âliye aittir, kanunı esasının üçüncü maddesine naza-  
 ren vükelaî devletin sırf zatıyârına ait olmayan mesailden  
 dolayı muhakemeleri divanı âliye aittir. Makamı iddianın der-  
 muyan etmiş olduğu iddiaya ve mahkemei celilel<sup>e</sup>lerinin anlaya  
 bildiğim tarzı telakkisine göre şu mesele katiyen zat ile  
 alakadar bir mesele değil, eger müvekkillerim vükelaî döv-  
 letten olmasalardı katiyen buraya gelmeyeceklerdi. Kendile-  
 rinin vükelaî devletten olmaları âza-i tabiiyeden olmalarını  
 icab etmiştir, âza-i tabiiyeden olmaları ise buraya gelme-  
 lerini icab ettirmiştir, binaen aleyh vükela-i devletten



ve âza-i tabiiyeden olmassalardı katiiyen buraya gelmeyeceklerdi. Şu halde onların muhakemelerinin icab ettiren hal ve siffet vükelalık siffetidir. Gerek o vükelalık siffetinin inzimamıyla ve gerek ondan sonra husula gelecek vaziyetleri kanunı esasının maddei mahsusesinin ahkâmına tabidir, bunu başka suretle telakkiye imkânı kanuni ve imkânı hukuki yoktur. Kanunı esasının doksanikinci maddesinin fıkrai ahirinde gerek zatı şahanenin hukukı aleyhinde ve gerek dövleti muhataraya ilka edecek ceraime tesaddi edenlerin mücazat-ı divan-ı âlide görülür, deniliyor. Bir kere kuvva-i sülsei hükûmetin yanı başına ahkâmı esasiyei siyasiye ile kabili telif olmayacak surette dördüncü bir kuvvet, bir kuvvei hafiye koymak ve bunu büsbütün başka ve hafi surette idare temek, şüphesiz bütün kuvvai sülseinin ve bütün memleketin nazımı âzamı olan padişahımızın huhukına tamamen tecavuz oluyor. Bundan mada taklibi hükûmet büyük büyük muhataraları dahili ve harici muhatarayla icab ettiren bir ~~divan-ı âlinin~~ cinayettir, madamki işbu maddenin seraheti ~~ıx~~ işbi ceraimi divan-ı âlinin dahili dairei selahiyetine ~~x~~ nakl ediyor, şu halde bu cürm tamamıyla kanunı cezanın 55inci maddesinin fıkrai ahir~~es~~inde münderic olan cürmdir, dövllet ve milleti muhataraya ilka edebilecek bir cürmdir, şu halde divan~~ı~~-ı âliye atttir. Eger bu sarahet şu yolda caridir, bu, efrad hakkında cari degildir, vükela-i dövllet hakkında caridir veyahut şu ve şu meselede şu kadar caridir, ya degildir, diye mahkemei âlilerince bir telakkide, bir tefsirde bulun-

mak icab etse o zaman tefsiri sırf divan-ı âliye ait olan bir maddenin tefsirine kendilerini seşahiyettar görmüş olurki bunu, kanunı esasenin diğer sarahetlerin nazaren bendeniz kabul etmeyk istedim.

Dördüncü madde, reis Paşa Hazretleri, afı umuminin ilandır, malümü âlileri olduğı üzre culusı himayunı müteak-kub 23 Kanunıevvel 334 tarihinde ceraim siyasiye afv olun-muşdur. İşbu kararnamenin birinci maddesinin son fıkrasında ne gibi ceraimin afvı umumiden istisna edildikleri katyine izah edilmiştir, bunlarda üç dir: birinci bazı anasırın tehcirinden olan

(Sahife 143)

kanunen mesul olmaları icab edenler, müvekil-lerim bundan dolayı katiyen huzurı âlilerine gelmiş değıl-dir, diğer vükela-i feham hazerat-ı bu meseleden dolayı isticvab edilmişlerdir, ikincisi, mekaside siyasiyeye bi-naen anasırdan bir kısmının diğerı aleyhindeki cerainden naşı mahküm ve efalı mezküreye iştirak etmiş olanlardır. Müvekillerim keza bu mesele ilede alakaları mevzu-ı bahs olamaz. Üçüncüsü, düşmen ordusına iştirak veya düşmene muavenet edenler, bunlar, afvı umumiden istisna edilmişlerdir. Bunlar/ıdan mada bilcümle ceraimi siyasiye ~~fıkranın seraheti~~ ~~hakkı~~ esbabı afvı umumiye dahildir. Bunu şu arz ettiğim fıkranın seraheti isbata kâfi olduğı gibi vakaa esnasındaki ahvalı siyasiyei malümü dahi işbi kanunun müvekillerimde

şamil olduğunu isbata kâfidir, çünkü işbu kanunı mevkiî icraya, mevkiî tedvine vaz edeceği zaman hükûmeti hazıramız ve onun siyasetini takib eden bir hükûmet mevkiî iltidarda bulunuyordu. O zaman Mahmut Şevket Paşa hazretlerinin hadisei katlında nefi edilen, mahkûm edilenleri sairenin böyle ecnebi memlekette kalması ve kanunen mahkûm sıfyetiyle memleketimize ayak basmamaları katiyen tecviz edilmedi. Bunları hükûmet bir kararnamei mahsus ile afv etmek istedi. Bu afvı umumi kararnamesinin birinci maddesiyle kimleri afv ettiğini temamiyla gösterdi, fakat hükûmetimiz o zaman düşündü, memleketin böyle bir hale gelmesinde dört senelik harbin ve o harb esnasında ika edilen bir takım ceraimi büyük bir dahl u tesiri olduğunu derk etti, düşündü ve o telakkı ile ihtimal bu başka türlü te<sup>f</sup>ysir olunuroa tehcir ve takdilden dolayı muhakemeleri lazım gelenlerde afva uğrarlar, diye, bu ikinci maddei tasrih etti: Şu birinci maddenin birinci fıkrasıyla ikinci fıkrasında eger hükûmetimizce, o zaman, bu cürmlerden mada cürmlerin muhakeme edilemeyeceği mevzu-i bahs olsa idi, düşünülse idi, başka türlü bir ifade kullanırlardı, ve yahutta derler idi ki hayır, harb esnasında her ne ki işlenilmiş olursa olsun, bu cürmlerin hepsi ceraimi siyasiye değildir, afva layık değildir, madamki bunu demediler, o halde vai-i kanunun maksedi bu iki noktaya münhasırdır, bu cürm ise bir cürmi siyasidir, ki taklibi hükûmettir. Binaen aleyh divan-ı âliye gider, bu cürm, bütün dünyüda bir cürmü siyasi

add olunmuştur, onda dahilidir. Halı firarda bulunan veyahut düveli mütelife mümisselleri tarafından götürülen zevat hakkındaki iddialarda, kendilerinin taktıl ve tehcir cürmi umumi ilanının, kararnamesinin onlara şumulu var mı? ~~Enxaxaxaxaxax~~ yokmu? Bunun bendenize teallukı olmadığı, o meseleyi bendenize ait bir müdafaa görmediğim için mevzu-ı bahs etmeyeceğim, fakat müvekkillerim taklibi hükûmet cürminden geliyorlar, eger mahkemei âlileleri başka bir lüzum görmeyorsa bu cürm şu nakta-i nazardan, afvı umumi kararnamesiyle afv edilmiş olduğundan dolayı mahkemei celilelerince afv lazım gelir. Bir nokta-i mühimmeye nazarı dikkatları celb etmek istiyorum. Afvı umumi cürmi cülusı himayunı padişahi tarihî olan 3 Temmuz 334 tarihinde kadar olan ceraimi afv etmiştir, müvekkillerimden Musa Kâzım Efendi Hazretlerinin meşeyhet makamını işğalları bu afvı umumi kararnamesinin ilanından sonradır, kezalık müvekkilim Haşim Bey Efendi yine bu afvı umumi kararnamesinden sonra bir az makamı nezaretinde bulunmuşlardır. Ondan sonra Meclisi Umumiye, Meclisi İdareye devam ettilerimi? etmedilermi? meselesinin bendeniz mevzu-ı bahs etmek istemeyorum ve diyorumki, esasen bu afvı umumi kararnamesinin tatbi-kindon sonra müvekkillerim Meclisi Umuminin mevcudiyetine ve levki kitab üzerinde olsun kabul etmişlerdi, binaen aleyh ceraim tamamıyla tekerrür ve temadi etmiştir. Ceraimi mütomadiye ise, ceraimin temadisi ise en sonra cürmin hitam bulduğu dakikeded biter, o halde bunların cürmleri Teşri-nievvel 334 tarihinde buşlar. Binaen aleyh hakklarındada,



temamıyla mücrim add olunarak,  $\text{f}$  afvı umumi kararnamesi ahkâmı tatbik olunmak lazım gelir. Bu, pek mühimm bir noktadır, yalnız, ziyade ehemmiyetine mebni aynen yazdığım bir kâğıdı ifade esnasında belki eyi söyleyemekden korkarak aynen okuyacağım. Okur:

Üç yüz milyon Müslümanın Halifesi ve Osmanlı Sultanatının hakimi bulunan Padişahı Azmpercer Efendimiz Hazretlerinin cülusu himayunlarıyla bütün umur ve muamelatın şekli tabiisine rucu ettiğine ve makamı muallayı saltanatın şeri mübin ve kanunı esasi dairesindeki hukukına tamamıyla sahip bulunarak veli ahdı saltanat hazretleriyle erkânı hükûmeti hazıresinin ecnebi ve yerli matbuatındaki mülakatlarında söyledikleri vechye artık muşayiri kanun hafi küçük büyük teşkilâtın mahv ve münadım bulunduğuna ve teşkilât-ı hafiye cürminin cülusu nımayunu cenabı padişahi tarihinde tamamen kesilmiş ettiğini iman ve iktikâd etmeyen hiç bir Osmanlı hakim ve ferd tesavvur edemem, hiç bir kimsenin hatır ~~esam~~ ~~hatır~~ ve hayalından bile geçmediği aksi halı kabul bütün esasat-ı saltanatın ziyâx ziyır zirvezir olduğu ve ~~kerhagex~~ sertacı ibtihacı Müslümin ve Osma/niyan bulunan padişamımız Efendimiz Hazretlerinin cüsullarından sonra dahi- nufuz ve selahiyetı mukaddesei asliyelirir sahip bulunmadığını kabul etmek demek olurki name namii şehriyarilerine izafetle icrai adalete memur olan heyeti möhterimlerinin böyle bir ihtimalı bütün kuvvetiyle redd buyuracağından bir an bile şüphe etmek istemem, tavsilât-ı ma'aruza müvekkillerim

Musa Kâzım Efendi Hazretleriyle Haşım Bey Efendi hakkındaki hukukî umumiye davasını tedkiki mahkemei âliyeleri vazifesinden haric olduğunu isbata kâfi idiğinden o suretle karar ita buyurulmasını istirham eylerim".

İşte bu dört nokta-i nazardan dolayı- diğer tarafları karışdırmak estemem, çünkü selahiyetim değildir, vazifem değildir- müvekkillerim hakkındaki cürm sırf taklibi hükûmet cürmidir, binaen aleyh mahkemei âliyelerince davanın vazife harici olduğundan dolayı reddine karar verilmesini istirham ederim.

Müddei Umumi Muavinlerinden Feridun Bey- Hukukî cezaiye nazariyatıyla dimağları meşbu olan mütefekirini hukuk ve dava vekilleri Efendiler ikide birde mahkemi dövletinizde vazife ve selaniyete dair beyanatta bulunuyorlar

(Sahife 144)

halbuki vekil

Efendilerin burada istinad ettikleri nokta usulî muhakemat-ı cezaiye ile ihtiyacat-ı ictimaiyemize hiç bir zaman kâfil olmayan kanunî cezanın esgimiş maddeleri ve kezalik usulî muhakematında bir çok merasime kadimesidir. Yalnız, mahkemei dövletinizin esbakı teşekkülünü ve istisna-ı vaziyetini hiç nazara almıyorlar, vazifeye mütedair olan beyanatları redd olunsa vekil Efendiler için turukî kanuniye mesturdır, mehakimi nizamiyede olduğu gibi mahkemei ~~arık~~ dövletinizede ve bu tarık mesduddır. Şu halde bu gibi vazife ve selahiyete mütedair beyanattan bir faidei kanuniye hasıl buyurulmuş,

vazife ve selahiyet kazamızda tahdî temine alınmıştır. Binaenaleyh mumaileyh tarafından dermiyan edilen mütalaatın reddini karar verilmesini talep ederim.

Reis- Buyuruunuz. Heyeti hakime müzakere odasına çekilir.

Birinci celsenin hitamı, saat 4, dakika 05.

İkinci Celse saat 4, dakika 45.

Reis/:Fedik Mustafa Nazım Paşa

Âza :Mirliya Zeki Paşa, Mirliya Mustafa Paşa,

Mirliya Ali Nazım Paşa, Miralay Receb Ferdi Bey.

Müddei Umumi: Muavinlerinden Feridun Bey.

Reis- Zabt kâtibine hitaben: Okuyunuz.

Zabt kâtibi okur:

İcabı keyfiyet müzakere olundukda, işbi dava evvelce ihtidar olunmuş olan bir davadan tefrik edilmiş olduğuna göre, vazife hakkındaki kararı evvel üzerine tekrar karar ittihazına mahal olmamakla beraber, İttihat ve Terakki Meclisi Umumisi âzaları haklarında bila istisna takibat-ı kanuniye ifa edilmekde bulunmuş ve bazılarının tahkikât-teahhur etmesi İttihat ve Terakki Cemiyetine ait evrakın ortadan kaldırılarak aşırılmış bulunduğundan naşi şahsları haber alınamakdan münbais bulunmuş olduğundan bu babde dermiyan edilen esbab gayrı variddir, Evvelki kararda dahi zikr olındığı vechle hazırı bilmuhakeme bulunan zevat vüke-

la olduklarından dolayı muhakeme edilmeyip mücerred ittihat ve Terakki Meclisi Umumisi âzasından kuvva-i megruei sülse haricinde dördüncü bir küvveti teşkil eden kesen ile teşriki mesai etmiş oldukları iddiasından dolayı muhakeme edilmedirler ve zaten müşarileyhimin Meclisi Umumi âzalâğını kabulları kanunen mecbur oldukları bir keyfiyet olmayıp sırf bir ihtiyari kabulı şahsidir. Afvı umumiden istifade edip ~~edimememleri~~ edimememleri keyfiyetine gelince 23 Kânunievvel 334 tarihli kararnameneni birinci maddesinde musarrahen muharrer olduğu vechle, 3 Temmuz 334 tarihine kadar ceraimi siyasiyeden dolayı maznun olupta haklarında tevfiğ müzakkeresi isdar edilmiş veyahut mahkum olmuş bulunanlar ile tevkife veya mahkûmiyeti intac eden cürme iştirak etmiş olanlar afv edilmiş olup mezkûr maddede gösterilen müstesnalar haric bulunduğu gibi salif üz zikr üz sureti musarraha haricinde kalanların afvı âliden müstefid olmayacakları nümayan olmasına ve bu davada mevzu-ı bahs olan cürmi mezkûr kararname tarihinden mukaddem gayrı mahsus bulunduğu gibi o tarihten sonrada temari etmiş bulunduğu binaen itirazât-ı vakıanın reddine ve idarei örfiye kararnamaseninin dördüncü ve or birinci maddelerine tatbiken devamı muhakemeye müttefiken karar verildi.

5 Haziran 335.

Reis- Haşim Bey Efendi.

Haşim Bey- Efendim.



Reis- Divan-ı harbda ceryan eden muhakemat-ı âli-niyede Trabızonda, Yozgatta, Boğazlıyanda tehcir muamela-tında ittihat ve Terakki Merkezi Umumisi marifetiyle icra ettirilen taktik ve ~~tehcir~~ ve nehb ve ğaret ve nefi ve teğ-rib ve ceraimi sairenin subut bulduğu- bittabi zatı âlile-rincede malumdır. Bu gibi mezalimle şayibedar olan Merkezi Umumi ve Meclisi Umumi âzaları ile teşriki mesa-i etmeğe mecburiyet istizzam eden vükelalığı ne sebebe mebni kabul ettiniz?

Haşim Bey- Efendim, vükelalığı kabulım hakkındaki muameleği heyeti âliyenize nakl edegimmi?

Reis- Evvet.

Haşim Bey- Bir kere bu kıtaldan bendeniz haberdar değilim ve bilmiyorum. Bendeniz o vakit divan-ı muhasebat reisi sanisi idim, taşralarda Edmenilerle Müslümanlar ara-sında kıtal vuku bulduğunu haber alıyordım fakat bu kıtal ne suretle oluyordu, bir çokları ve vilâ<sup>y</sup>at-ı şarikyeden gelen bazı ~~kk~~ İslâm arkadaşlarım vardiki onlar ve kaymakam-lar bu kıtala Ermenilerin sebebiyet verdiklerini söylüyor-lardı, bazılarıda hayır şöyle değil, şu şekilde vuku buldu, diyorlar. Yani nazarı hükûmette bilmuhakeme tehakkuk etmiş bir şey değildir olmuş bir şey, fakat ne şekilde olmuş? Se-bebiyet veren kimdir? Merkezi Umumi ve Meclisi Umumi bunda alakadarmıdır? Bendeniz ne Merkezi Umumi ve nede Meclisi Umumi ile o zemana kadar münasebattar olmadığım ve her

ikisindede bulunmadığım için bilmiyorum. Bendeniz o vakit Berlinde idim, Berlinde bulunduğum zaman Hakkı Paşa bendenizi çağırdı, bendenize bir telgrafname gösterdi, o telgrafname sadrâzamanın bendenizi Posta ve Telgraf Nezaretine tayin ettiğini ve kabul eder isem arz olunmak üzere cevaba müntazır bulunduğunu bildiriyordu. Hatta Hakkı Paşanın Meclisinde elyevm Meclisi Vükelaya memur olan Abderrahman Şeref Beydi vardı ve Hakkı Paşa merhumın damadı Miralay Cemil Beyde orada idi. Sonra bendenizle beraber Almanca mütercimi olarak Almanyaya gitmiş olan Kemal Derviş Beyde beraberdi. Bendeniz, dedimki, bu vazifeyi kabul etmem ve edemem, hatta bundan evvel bulunduğum memuriyetleride istemedim, ondan evvel defteri hakani memuriyetine getirilmişdim, bendeniz iki ay sonra orasyında istemedim. Tekrar şurai dövlət âzalığını istedim, şurai dövlət âzalığına tahviliymi rica ettim ve geçdim. Zaten resen memuriyeti ötedenberru tarafdard değilim. Kezalik Rifât Bey Efendi maliye Nezaretinde bulundukları sırada Maliye müsteşarlığını kütعاadid defalar teklif ettiler, resen memuriyet arzu etmedim bulundukları sırada Maliye müsteşarlığını ~~etmedim~~ ~~Paşaya~~ ~~teklif etmedim~~ müteaddid defalar teklif ettiler. resen memuriyet arzu etmedim, Paşaya dedimki "Bendeniz bunu kabulda ma'zurım", dediki "Yok amma beni dinle", Hakkı Paşanın kendisi

vefat etti amma digerleri mevcuttur "Niçin tereddüd ediyorsın? devlet harba girmiş, emr etmiş, fena etmiş, o bahs olmuş, başka, o, mevzu-ı bahs değil, harba gireli üç sene ~~hakk~~ zaten, neticelenmek üzere, binaen aleyh harbin sana tealluk eden ciheti yok, sonra Ermeni tehciri, Surya tehciri meseile, bunlarda geçdi, artık klemans devri geldi buradan haber alıyoruzki Arabların bir kısmı falan yerlerine sevk ediyörlar, mesele, yalnız bir Posta ve Telgraf Nezareti muamelat-ı ile işgal etmek kalıyor. Bu nezaret, dört seneden biri vokaleten idare olunuyor ve tabii/ bir zat iki işi deröhde her ikisine yetişemez, madamki bu suretle sana bir teklif vuku buluyor, ve çalışma zamanıdır4/, egere beni dinlersen, kabul et".

Abderrahman Efendidi heman aynı mütalaada bulundu ve ona rağmen bendeniz bunu yine kabul etmedim. Ve ahvalı sıhhiyemin müsaid olmadığını, bu Nezaret vazifei müşkilesini ifa ve katiyen kabul edemeyeceğimi kendisine yazdım. O şifreler elbette Hariciye Nezaretinde vardır. Berlin sefaretinde vardır. Yüz beş gün geçdi, bil telgraf aldım: "Mazaretiniz şayanı kabul değildir, ilk vasıta ile İstanbula gelin" deniliyordu, bendenize bu telgrafı Cumaa günü tebliğ ettiler, ertesi Cumaa ertesi günide Balkan treni var, ilk vasıta bu idi. Hakkı Paşa beni çağırdı, "seni istiyorlar" dedi. "Evvvet gördüm" dedim. "Yok, ondan başka bunada telgraf var, behemchal ilk vasıta ile kendğisini İstanbula sevk et". diyorlar. "Pek âla, yarın tren var. / Eger ya-

rınlı trende yatak bulabilirsiniz, giderim" dedim. Bulamadılar. Ertesi trene bulabilirsiniz ~~g~~ gediğim" dedim . Bulunmadılar, ertesi trene kaldık. Kaldım İstanbula geldim. Kendisini görmedim. Hem bir kaç gün tehir ettim, kendisiyle daha ziyade münasebattar olan bazı adamlere müracaat eddiğimde vaz geçireğim tesavvurunda idim. O tekrar beni çağırdı. Babıâliye gettim. Harbiye Nazırıda yanında oturuyor idi. Dediki: "niçin kabul etmiyorsın?" Dedimki, Efendim, bir defa bendeniz Posta ve Telgraf umurunda müteahassis bir adam değilim". "İda<sup>r</sup>de memurlığında ihtisas aranmaz" dedi. "Bence aranır ya, fakat arasının aranması, bu vazifei deröhde etmeğe ahvalı sıhhiyem müsaid değil", dedim. "Mümkün olduğu kadar çalışınız" dedi. "Onı hiç yapamam, sonra ben asabi bir adamım, zanediyorumki siz<sup>1</sup>in canınızı sıkarım, sizde memnun olmazsınız. Binaen aleyh beni bırakınız, rica ederim, zaten divan-ı muhasebatta vazifem var. O vazifei ifa ediyorum ve memnunum", dedim. Sonra Harbiye Nazırı dediki "Evvat amma burası sinekür gibi bir şeydir, yani işi olmayan bir vazifedir. Vatan uğurunda herkes siperler çalışdığı/içerisinde/bir zamanda sizin, böyle tevdi olunan bir vazifeden dolayı kaçmanızı muvafık görmeyorum, sinin sinninizde bulunanlar bu gün siperde düşmen karşısında çalışıyorlar", dedi. Bende, "Eger iktidarım olsa gider oradada çalışırım, fakat onada kudretim yok, hatta, bu



vazifei bile ifa edebilecek kudretim yok" dedim ve nihayet kendilerinden yirmi dört saatlık bir müsaade talep ettim. Onı dahi vermediler. Vel hasıl sadrâzam dediki: "Ben zaten onı yazdım, tebliğ ediyorum", bende dedimki "O halde ne için beni çağırdınız?".

Bu meselede, yalnız Posta ve Telgraf Nezareti meselesi var. Bunda ne Meclisi Umumi ve nede başka bir şey var. Amma Efendiniz geçende buyurdunuzki Meclisi Umumi azaları vükelalıkla beraber değilmi idi, bilmiyorsunuz? Birabil Kâabe bilmiyorum, çünkü onı bilmek için sene kongrede bulunmak veyahut g kongre müzakeratını takib etmek lazım geliyor. Ondan sonra bir davetname aldım ve o davetname üzerine gittim. Geçen günde arz ettiğim vechle orada bulunmakda bir beis görmedim. Hakeza devamda bir faida görmedim. Onın için iki üç defa gittim ve bir kaçınada devam etmedim, orada bulunmakda bir beis görmediğimi arz ettim, çünkü orada idarei dövlete müdahale tarzında, makamı iddia-nın tasvir eylediği gibi hiç bir müzakere ceryan otmiyor. Hiç bir karar ittihaz olunmayor, Paşa Hazretleri, bendeniz bu makama geldikten sonrada bir kaç defa istifa ettim, istifalarımnda resmidir, yani bulunduğum makamlara evvelce talep olmadığım gibi, dokuz on ay kaşar bulunduğum Nezaretide hiç bir zeman rağib olmadım.

Reis- Posta ve Telgraf Nezaretinde bulunduğunuz zeman muhaberat-ı telgrafiye esaslarının ihrak edilmesi ve ortadan kaldırılması hakkında bir emri umumi isdar

edilmiş olduğu Çatalca memurinin esnafı isticvabında lieclil müdafaaı dermiyan ettiği ifadattan müsteban olmuş olduğundan ne lüzum üzerine bu emrin verildiği hatırlanmamaktadır?

Haşim Bey- Bendenizin zamanındamı?

Reis- Zamanı âlinizi tesadüf ediyor.

Haşim Bey- Kaç tarihinde aceba?

Reis- Tarihi hatırlamam.

Haşim Bey- Hiç hatırlayamıyorum, fakat Efendim esasen muharebat-ı askeriye'nin düşmen eline geçmemesi için karar-gâhı umuminin bir tebliğat-e vardı, onun üzerine ne yapıyorlardı, buda, o cümleden olacak, hatta bir kısmını, bazı telgrafnameleri yakmamışlarda parçalamışlar, satmışlar, bendeniz, Nezaret-i memur olmadan iki üç gün evvel idi, Nezaret bunu yapan muhasebe memurunu divan-ı harba tevdi ediyordu ve behemehal yakılsın, deyordı, ihtimalki o ~~münasebet~~ münasebetledir bendeniz hatırlamıyorum.

Reis- Yalnız muhaberatı askeriye'ye mahsus değilmi, Efendim?

Haşim Bey- Evvet Efendim, muhaberat-ı askeriye'ye mahsustur, başka yoktur. Askeriye muhaberatı hem karargâhlar muhaberat-ı.

Reis- 329 senesi kongresinde İstanbul muharrif vekili Kemal Beyin işe hakkında kıraat ettiği rapor münderعاتında hükûmete ait işe hususatını gayri mesul ittihat ve Terakki muharriflerinin ve bahusus İstanbul merkezinin

deröhde etmiş olduğu seraheten anlaşılıyor. Bu işlerde temettü namıyla ahkâmı mecelleye muğayir fahiş bedellerden istihsal edilen ve hükûmet

(Sahife 146)

tarafından alınan müsaadat-ı müsteniden ticarete tahsis olunan vesaiti nakliyenin he-man kâmilten heyeti tûcariyei cemiyeti has<sup>r</sup> edilmesi suretiyle vicuda getirilen ihtikârdan bilcümle ahalinin varını yoğun elinden alarak hasıl olunan milyonlarca mebalığın havassı mahdûdeye ve bazı cemiyat ve şirketlere sermaye teşkil etmek gibi milyonlarca Osmanlıların mütezarrır ve malul kalmalarına ve bir çoklarının terki hayat etmelerine ve binnetice dövletin kuvvai müdafaasının tenkisine mütecasır oldukları elbette zatı âlilerince de takdir buyurulmuş olacağına göre bu gibi hususata göz kapayan, daha doğrusu meydan veren bir kabineye ne maksadla dahil olduğınızı beyan edermizsiniz?

Haşim Bey- Bendeniz kabineye ne suretle girdiğimi arz etmişdim ya Efendim, ve kabineye girdikten sonra bendeniz bilhassa bu iâşe meselesiyle meşgul oldım ve bir iâşe Nezareti teşkiline taraftardım, fakat o iâşe Nezareti hakkında teşekkül edipte vazifesini hakkıyla ifa edemedi, o başka.

Efendim, bu iâşede bulunan fenalık, ihtikâr muamelat-ı öyle bir ve iki kişinin veyaput, iki üç şirketin

mahsulı değildir. İttihaz olunan tedabir nakısdır, naks tetbirlerden bir takımademler istifade etmişler, gittikçe onun shası büyümüş bir takımları iztifade edince diğerlerle aynı suretle istifade hevesine düşerek bir taraftan başka suretle muamelat-ı ihtikâriye meydan almışdı, binaen aleyh bendenizce bütün bu muamelatla iştiğal edecek bir merci mahsusa lazım, mesela iâşe müdüriyetinden maksad, İstahbula ekmek veren bir heyettir, bundan başka bir şeyle iştiğal ettiği yokdı ve Hanbiye Nezaretine merbuttı, sonra idhalat ve ihracat heyeti ticaret ve ziraat Nezaretine merbut, nakliye muamelatının bazıları vilâyetlere bazıları da buradaki karargâhı umumîye merbut, bazısı da levazım iradesinde, halbuki bendeniz Almanyada öyle gördümki bütün bunlar birbirine merbut şeylerdir, iâşe muamelatını tanzim edebilmek için bir kere nakliyat iâşeyi tanzim edecek adamların emri altında bulunmalı, sonra idhadat ve ihracat meselesi var onıda bu adem tanzim etmeli, bu, böyle olursa, eyi olur.

Reis- İstizah ettiğim mesele bu vezaifin bu suretle yahut başka suretle tedvir edilip edilmemesi hakkında ~~bu~~ vükelaca ittihaz olunan mukarrerat hakkında değil, zatı âlinizin ifadesinde de anlaşıyorki bu iâşe muamelat-ı fena ceryan etmiş.

Hasım Bey- Bozruk Efendim.

Reis- Evvet, bozuk ceryan etmiş, şurada tadadlardan ettiğim mazariat tehaddüs etmiş bu gibi g fenalıklara

göz kapayan, daha doğrusu musamehakârane muamelede bulunan bir kabineye ~~mmx~~ ne suretle dahil oldınız?

Haşim Bey- Bendenizde onı söyledim, pek âla, bunları islah edelim, ~~edelim~~ dedim, maksad budır.

Reis- İaşe hususı hakkında kongrede kraat olunan rapor münderecatında göre ciheti askeriğeden millionlarca kilo buğda ve onun, heyeti tücariyei müteşebbüseye bir muav<sup>e</sup>net olmak üzere verildiği anlaşıyor. Dövletin büdcesinden mevazi lehnin gayrıya akçe sarf etmek ve almak alan ve verenler için mucibi mesuliyet olacağı cümleinin malumu bulunduğına göre İstanbul merkezinin bu harekât-ı gayrı meşrisine karşı Meclisi Umumide olsun bir ittirazda bulunulmamasının esbabı nedir?.

Haşim Bey- Bendeniz bilmiyorum. Bendeniz Meclisi Umumiğe girmeden iki, üç sene evvel olack, iki, üç sene evvel olan şeyler, bunlar 329da falan olmuş şeyler.

Reis- Hayır, İstanbul merkezinin muamelat-ı 333 senesine kadar temadi etmiş.

Haşim Bey- Ben bilmiyorum, yani bu, esnaf cemiyetleri denilen muamelat olacak bendeniz hiç onları bilmiyorum.

Reis- Pekeyi, oturunuz.

Reis- Musa Kâzim Efendi Hazretleri, geçenki beyanatınızda İttihat ve Terakki Cemiyeti kongresinin mukarreratına muariz bulunulduğunuzu ve ekserisinden malûmatınız olmadığını iddâ buyuruyorsunuz, şu hale göre me-

İstifa külliyyen katı alaka etmemekde bir mahzur varmı idi?

Musa Kâzım Efendi- Yok, niçin mahzur olsun?

Reis- Çekilmeye lüzumu görülmedi?

Musa Kâzım Efendi- Lüzum görmedim, Efendim, malumî âliniz, bunlar telakkiye, ictihada tabi şeylerdir, İttihat ve Terakkiye isnad olunan seyyat-ı yine İttihat ve Terakki iktidardan çekildikten sonra işittim, İttihat ve Terakki mevkii iktidarda iken kendisine isnad edildiğini ne işittim, ne gördüm, Paşa Hazretleri, ben bini ve ilmi bir ademim ve şimdiye kadar ahlakıma zerre kadar isalel getirmedim<sup>m</sup>, ~~şimdiye~~ hayet beni tanıyanlar bunu bilirler, ben, bir heyette bulunayimde ve o heyet seyyat yapsında, ben orada kalayım, bu, benim için mahalıdır, eger ben böyle bir şey hiss etmiş olsa idim derhal oradan çıkardım ve yüz bin kere lanet okuyarak çıkardım, bunu vicdanen söyleyorum, buna inanın.

Reis- Tabli.

Musa Kâzım Efendi- Buna Allah şahiddir. Bendeniz İttihat ve Terakki, memlekete hizmet etmiş, fikrinde bulunuyordunuz amma siz bu cihetle bana ister ahmak değin, ister budala değin, ne derseniz değin, çünkü ben başka türlü bir şey işitmiyordım, evvet bazı şeyler işidiyordım, meselea Anadoludaki kitallar, onları işittik resmen değil, fakat gayrı resmi olarak işittik, hatta matbuatta yazmıyordu, ağızdan, şundan, bundan işittik, fakat yalnız Müslümanlar kıtal yapıyor diye

işitmiyordık, Ermeniler Müslümanları katl ediyorlar, orduyu, ordunun menzillerini tahdid ediyorlar, orduyu iki ateş altında bırakıyorlar, eşyayı nehb ve ğaret

(Sahife 147)

ediyorlar ve layuad ve layuh-  
sa müslüman köylerini yakıyorlar, diye işidiyordık, ve bunu müteakibda tehcirin başladığını işidiyordık, işte Müslüman-  
ları kurtarmak, orduyu kurtarmak için bu tehciri yapıyor-  
larmış, bizim mesmuatımız bu idi, yoksa, durup durırken Ermeni tebaasına zulm edilmiş, vazifei tabiiyeti mükemmel yaptıkları palde Müslümanlar kalkmışlarda Ermenileri katl etmişler, ben böyle bir şey işitmedim ve işitmiş olsa idim o hükûmetide cemiyetede bilmem nesindede lanet okuyarak çıkar, gederdim. İşte size Allahı işhad ederek söylerimki benim bildiğim bu kabilden idi, ben, makamı meşeyhete nasıl geldiğimi dünmi idi, evvelki günde idi? arz etmişdim, hasta olarak geldim, halada hastayım, vazifem sırf ilmi ve dinidir, ve biliyor-  
sinizki makamı meşeyhet bu gibi şeylerle azadedir, daha tabiri sahih ile bu gibi şeyler<sup>1</sup>de alakadar olmasıda doğru değildir, ve orada şeriati muhafaza neye mutavakkıf ise, o esbaba tevessül edecektir, başka bir şeye bakamaz o ve onun mevki, makamı buna müsaid değildir, Babiâliye neye gedi-  
yordın, neye geliyordın? denilirse ~~ittih~~ ictihadımca Babi-  
ilyede gitemmiştir, başkasının ictihadı başka olabilir, benim kendi ictihadımca Şeyhülislâm hiç bir zaman Babiâliye

gitmemiştir, çünkü işi yoktur, orada, Babiâlide hiç bir zaman meşeyhetin işi yoktur, Babiâliye hiç bir evrak götürdüğümü bilmiyorum, dört buçuk hane meşeyhette bulundum, benim Babiâlide hiç bir işim olmadı, yalnız sinni altmışı tecavuz eden müftilerin tekrar ikbası veyahut değilmesi veya tekaüde sevki meselelerinden ait manunlar tanzim edilir, o ~~kanun~~ kanunlar ~~son~~ ~~rağmen~~ ~~şeyh~~ ~~hüslâm~~ ~~mesul~~ ~~olmaz~~ ~~mi~~ ~~?~~ ~~Olur~~ ~~,~~ ~~muf~~ ~~ti~~ ~~ler~~ ~~inden~~ ~~,~~ ~~mü~~ ~~der~~ ~~is~~ ~~ler~~ ~~inden~~ ~~cim~~ ~~inden~~ ~~,~~ ~~hute~~ ~~bas~~ ~~ından~~ ~~ve~~ ~~sai~~ ~~reden~~ ~~mesul~~ ~~olur~~ ~~,~~ ~~eger~~ ~~öyle~~ ~~bir~~ ~~kusur~~ ~~varsa~~ ~~,~~ ~~vaki~~ ~~olmuşsa~~ ~~,~~ ~~o~~ ~~kusur~~ ~~dan~~ ~~dolayı~~ ~~Şeyhülislâmı~~ ~~mesul~~ ~~tutmalıdır~~ ~~,~~ ~~yoksa~~ ~~böyle~~ ~~siyasi~~ ~~fırkalara~~ ~~kalan~~ ~~giremez~~ ~~sizi~~ ~~niçin~~ ~~imti~~ ~~hab~~ ~~etmişler~~ ~~?~~ ~~â~~ ~~dersiniz~~ ~~,~~ ~~evvet~~ ~~329~~ ~~senesinde~~ ~~bizi~~ ~~imti~~ ~~hab~~ ~~etmişler~~ ~~,~~ ~~arka~~ ~~daşlar~~ ~~bilirler~~ ~~,~~ ~~ben~~ ~~orada~~ ~~bulunmadım~~ ~~,~~ ~~ben~~ ~~kongre~~ ~~fa~~ ~~lan~~ ~~gitmem~~ ~~,~~ ~~yalnız~~ ~~ibtidasında~~ ~~gedirdim~~ ~~,~~ ~~beyanname~~ ~~okunurdu~~ ~~,~~ ~~o~~ ~~beyannamede~~ ~~ne~~ ~~var~~ ~~değ~~ ~~e~~ ~~dinlemeye~~ ~~giderdim~~ ~~,~~ ~~ondan~~ ~~sonra~~ ~~bir~~ ~~daha~~ ~~gitmezdim~~ ~~,~~ ~~bu~~ ~~sene~~ ~~yine~~ ~~kongre~~ ~~oldı~~ ~~,~~ ~~yine~~ ~~hiç~~ ~~git~~ ~~medim~~ ~~,~~ ~~lüzümü~~ ~~yok~~ ~~,~~ ~~orada~~ ~~benim~~ ~~işim~~ ~~yok~~ ~~,~~ ~~niçin~~ ~~gedeğim~~ ~~?~~ ~~İntih~~

Binaen aleyh ben vazzifende kusur etmeğe çalışdım ve zannediyorumki çalışdığım kadarda muvaffak olabildim, yalnız mehakimi şeriye meselesini istisna ederssek başka hususlarda muvaffakiyet vardır. Şeyhülislâm mesul olmazmı? Olur, muf-ti lerinden, müderislerinden ciminden, hutebasından ve sai-reden mesul olur, eger öyle bir kusur varsa, vaki olmuşsa, o kusurdan dolayı Şeyhülislâmı mesul tutmalıdır, yoksa böyle siyasi fırkalara <sup>f</sup> kalan giremez sizi niçin imti hab etmişler? â dersiniz, evvet 329 senesinde bizi imti hab etmişler, arka-daşlar bilirler, ben orada bulunmadım, ben kongre fa lan gitmem, yalnız ibtidasında gedirdim, beyanname okunurdu, o beyannamede ne var değ e dinlemeye giderdim, ondan sonra bir daha gitmezdim, bu sene yine kongre oldu, yine hiç git-medim, lüzümü yok, orada benim işim yok, niçin gedeğim? İntih



habdan ne çıkar, bir fırkai siyasiyeye vaktıyla bizde dahil olmuşuz, kim bilir ne düşünüyorlar? Bize hüsnî zanediyorlar kim bilir ne düşünüyorlarda intihab ediyorlar ? Bize haber geliyor sizi intihab ettik, diyorlar, pekâla, diyoruz, fakat ars ettiğim gibi o intihab edildiğim meclisde fena bir şey yapılacağını hiss edersem, görürsem, âzacık anlarsam ben onu elbette derhal terk ederim, fakat öyle bir şey hiss etmedim, hiç öyle bir şey görmedim, Paşa Hazretleri. Allah buna şahid-  
dir, bunun aksini isbat ederlerse, evvet, orada böyle şeyler vakı olmuş, şende orada imişsin, bulunmuşsun, görmüşsin diye delail gösterirlerse, bundan dolayı tenettüb eden cezaya ben razı olurum fakat ne öyle bir şey vakı olmuşdur ve nedeğ ben öyle bir şey hiss etmişimdir. Ben hiss ettiğim halde bulunmuşmuyum? Haşa, ben böyle bir şey kabul etmem, böyle şey olmaz.

Reis- Meşeyheti kabul etmek için kasrı âlilerine gelen ve teklifde bulunan ve ısrar edenler kimlerdi?

Musa Kâzım Efendi- Efendim, arkadaşlar geldiler, ısrar etmediled, ısrar değil, yanlış anlaşılmasın, Talât Paşa bana iki zat göndermişti, Talât Paşa tarafından geldiler.

Reis- V Kimlerdi hatırı âlinizdemidir?

Musa Kâzım Efendi- Birisi Merkezi Umumi kâtibi mesul Mithat Bey yokmı, o idi, o biri başka bir arkadaşı idi, geldiler, bana teklif ettiler, ben hasta olduğumu beyan ettim, hastalığın buna zararı yok falan dediler. Ben bir düşünëğim

dedim. Aşağı yukarı konuşuldu, ben ~~h~~ bir kere düşündüm, dedim doğrusu cevabı kati vermedim. "Olacağı o dır, başka kimi bulunacağız" dediler, sonra gittiler. Bir iki gün sonramı idi, ne idi, arz ettiğim gibi mabeyni himayundan araka ile bir kâtib geldi, bizi götürdüler, o mabeynde teklif ettiler, biz artık kabul ettik. Teklifi şahan<sup>e</sup>~~ı~~<sup>i</sup>~~ı~~ şahaneyi tabii redd edemedik, ~~h~~ kabul ettik. Böyle oldu.

Reis- Zatı âliniz geçen defa İttihat ve Terakki fırkasında dini ve ilmi hususat-ı idare buyurmuş olduğunuzu söylemişdiniz.

Musa Kâzım Efendi- Evvet Efendim, onı yaptık.

Reis- Haşim Bey Efendiye demin irad ettiğim suallarda zikr ettiğim gayrı meşru ve gayrı kanuni harekâttan dolayı İttihat ve Terakki Merkezine bir göna ihtiratta ve vesayada bulundunuzmu?

Musua Kâzım Efendi- Efendim, İttihat ve Terakkinin ilmiye şubesinde bulunduğumu arz etmişdim. Ne suretle dahil olduğımı sual buyurdunuzda bende şu suretle onların bir ilmiye şubesi vardı, onların ilmiye şubesine dahil olduk, dedim, çünkü meşrutiyet ilan olunmuş idi, ~~meşrutiyeti~~ kim alkışlamadı, herkes alkışları, şu memlekette meşrutiyeti alkışlamayan hiç kimse kalmamışdı. Bizde o zaman alkışlıyordık ve itikad ediyorduk ki memleket meşrutiyet sayesinde şöyle terakki edecek, böyle teali edilecek diye bir takım hulislar, tasavvurat takib ediyorduk, bu şubei teşekkül edince bizde

dahil olduk, arz ettiğim gibi Manastırlı Hoca, şimdiki âyan reisi ~~ettikimiz~~ Mustafa Asım Efendi, şimdiki evkaf nazırı Hamdi

(Sahife 148)

Efendi, şimdiki Şeyhülislâm Sabri Efendiden ibaret bir heyeti ilmiye teşekkül etmişdi, orada çalışıyorduk meşrutiyetin in fevaidinden bahs ediyorduk, meşrutiyet şer'e muhalif olmayıp muvafık şer'e şerif olduğına dair risaleler yapıyorduk, kitablar tertib ediyorduk, mekaliler neler eyleyorduk, yaptığımız herkesin bildiği ve meydanda olan şeylerdir, yani o zaman biz orada çalışırken hilafı akl, hilafı fikr, hilafı şeriat gibi şeyler vakı olduğına dair bir şey görmeyorduk, amma sonra muhalifler zuhur ettide onlar attılar, tuttular, biz kendimizce diyorduk ki bu, her memlekette böyle imiş, muhalifler, hükûmeti ellerinde tutan adamlara atar tutarlarmış, adet böyle imiş, her tarafda böyle yapılırmış, biz, öyle şeylere inanmazdık ki...bütün dünyada yekdiğeri aleyhinde tendidatlar, falanlar bilmem neler yapılıyor -yani biz, orada cinayet ~~yapıy~~ yapılıyor, diye bilerek katiyen durmuş değiliz, biz bunu bir cinayet diye telakki ederek orada kasden bulunmadık, yine tekrar ediyorum, Paşa Hazretleri, İttihat ve Terakkiye isnad olunan o fenayie, mezalime, ihtiyara bilmem neye katiyen ihtimal vermiyorduk<sup>1</sup> böyle bir şeye katiyen şihnimiz gitmiyordu, böyle fecayi olmadımı? evvet, oldu, ac kalınmadımı? Evvet kalındı, insanlar ölmedilermi? öldü, fakat

biz bunları bütün harbî umuminin netaici tabiisinden olmak<sup>ye</sup> üzer kabul ediyordık ve öyle inanıyordık ve öyle idi, bunları harbî umumî intac etti çünkü dört sene devam eden harb esnasında her şeyden mahrum, bütün etrafı muhasere edilmiş bir memleket, esasen kendi mahsulı kendisini idare etmeyen bir memleket elbette böyle olacak, başka ne olacak, filan şöyle yapmış, falan böyle yapmış,..harbî umuminin ~~neti~~ neti-  
cei zaruriyesi diyordık, yanı doğrusu kimseye sui zanetmiyordık,.

Reis- Mustaf Paşa Hazretleri sual buyuruyorlarki Ermeniler hakkında yapılan muamelat-ı başka suretle işitmiş olduklarını söylediler, aceba Şamda, Musulda, Bağdadda ve sair bu gibi vilâyette bir çok ailelerin sürüldüğü, nefi edildiği ve ~~as~~ asıldığı ve mücazat edildiği hakkında işidilen şeyleride başka suretlemi telakkı ettiler?

Musa Kâzım Bey- Şamda vakı olan bazı idamlarmı?

Reis- Evvet.

Musa Kâzım Efendi- Onladı işittik, bunlara itiraz ettik, buna razı olmadık, "Bu, nasıl şey? bu ademe bu se-  
lahiyeti kim verdi?" diye Sait Halim Paşaya söylemişdim, bunun "şimdi sırasımıdır?" demişdim. Sait Halim Paşada:  
"Bundan benimde haberim yok, bu herif, bu deli herif kendi kendine yapmış. Fakat bir kere olmuş, bitmiş. Ne yapalım? ~~vak~~ vakı olan bir şey. bu deli herif bunları yapmış, bende vakıf olamadım, vakı oldıktan sonra haber aldım, bunlardan

benimde haberim yok. Vaki oldıktan sonra malûkatım oluyor. Harb, işte böyle herkesi deli yapıyor, kimsenin ne yaptığını bildiği yok..." dedi. Bir çok zaman sonrada bu ailelerin tehcir olındığı, nefi olındığını, şuraya buraya sevk olduğunu işittim, amma resmen değil. Bunları gayrı resmi olarak hanıcdan, şuradan, buradan, işidiyordık, o vakit bu, zaruridir, bir kere adem orda bir kaç kişiyi asmış, x evvet hata etmiş, bunda şüphe yok, şimdi bunun tabii akrabası, akrabasının akrabası falan var. Onlarda rahat durmazlar, mevki nazık, zaman nazık, orada bir çok ademlerin rahat durmayacakları muhakkak, anlaşılan bunu hiss etti. Ordunun selameti, memleketin selameti için bunları buradan kaldırdı, şuraya buraya gönderdi, buda zaruri~~ix~~ idi, başka çare yokdı" diye sordığımız zaman cevap verdiler. Tabii bunları işittikçe sormak vazifem idi. Böyle denilince bizim için ~~hankar~~ başka bir şey söylemeğe mahal kalmayordu. Hükûmet böyle düşünüyorsa, bu gibi tedbirleri makul ve muvafık görüyorsa ben ne diyebilirim? Tabii bir şey değemezdin.

Bir şey arz edeğim, Paşa Hazretleri, şariatımızda mesuliyete ferdiyeygi nazarı itibara alır, başka mesuliyet takib etmez netikem "

ayeti mesuliyet ~~takibetmiş~~ buna bürhandır, binaen aleyh kanunı esaside derki, her nazır kendisine ait muamelattan mesuldır, dövletin siyaseti umumiyesinden müsteriken mesuldır, o siyaseti umumiye ila~~h~~ını harb gibi falan şeylerdir.

Binaenaleyh Dahiliye Nezaretine ait olan işden elbette Şeyhülislâm mesul değildir. Nitekim meşeyhete ait olan işlerden diğ<sup>1)</sup>er nuzzar katiyen mesul olamaz. Filan yerde filan müfti böyle yapmış, şöyle yapmış. Filan yerde filan müderris böyle yapmış, diye hiç bir yerde hiç bir mahkeme Dahiliye Nazırını muaheze edemez. Şeyhülislâmı muaheze eder, benim bildiğim bu, binaenaleyh eğer ben kendi vazifemde kusur etmiş isem, ben cezama razıyım, tayin buyurursunuz o kusurumu meydana koyarsınız. Ben cezama razıyım.

Reis- Efendi Hazretleri, zaten vükelalık hususından dolayı ~~Musa Kâzim Efendi~~ muhakeme ~~sual buyurdukları husus~~ ~~bu fecayie müttali~~ etmeyeceğimizden deminde bahs etmişdik.

Musa Kâzim Efendi- Başka bir şey kalmıyor.

Reis- Sual buyurdukları husus, bu fecayie müttali olupda şahsi teşebbüsde bulunup bulunulmadığındandır.

Musa Kâzim Efendi- Bulundum, Efendim, bunları söyledik O kadar Efendim, bizim için başka bir şey yok ki ve ne bileğim biz.

Reis- Vakit gec oldu. Pazar ertesi baat birde.

Muhakemenin hitamı saat 5, dakika 25.

Divan-ı Harb-ı Örfi Zabt Heyeti Amiri:

Abidin Daver.

---

1) Kendi Şeyhülislâm Musa Kâzim Efendi imzalamış idi Ermenilerin Tehcir ve Taktili Fetvasını.



8 Mart 1335 tarihinde Idarei Seniye-yi  
Hazreti Padişahiye iktiran eden Karar-  
name ile müteşekkül Divan-ı Harb-ı Örfi  
Muhakemat-ı Zabıt Ceridesi.

---

Reis: Ferik Mustafa Nazım Paşa,

Âza : Mirliya Zeki Paşa, Mirliya Mustafa Paşa, Mirliya Ali  
Nazım Paşa, Miralay Receb Ferdi Bey.

Müddei Umumi: Muavinlerden Feridun Bey.

---

Üçüncü Muhakeme

Pazar Ertesi: 9 Haziran 1335.

Vicahen muhakemesi icra edilen maznunların esamisi:

Esbak Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi,

Esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Hüseyin Haşım Bey

Esbak Âyan Reisi Rifât Bey.

Giyaben muhakemesi icra edilen muznunların esamisi:

Esbak Sadrâzam Talât Paşa,

Esbak Harbiye Nazırı Enver Efendi,

Esbak Bahriye Nazırı Cemal Efendi,

Esbak Maarif Nazırı Doktor Nazım Bey.

Birinci celse saat 2, dakika 30.

Reis- Rifât Bey Efendi, İttihat ve Terakki Mensub<sup>ye</sup>  
olmadığınızı geçen gün söylemiş idiniz, halbuki kanunı esaside



kabinelerin sukutı ve tarzı teşkile musarrah olduğına göre Babıâli vakiayı malümesiyle cebren sukut ettirilen Kâmil Paşa kabinesinin yerine teşekkül eden kabineye dahil olmakla kanunı esasiye muğayir olan o harekâti tasvib ve ittihat ve Terakkiye şiddeti merbutiyeinizi izhar eylemiş olduğunuz için ademi mensubiyetiniz hakkındaki ifadei âli-yeleri kâfi görülemiyor, edillei saire dermiyan buyurulmu?

Rifât Bey- Geçen günde arz etmişdim: Bulgar, buraya gelmişti, İstanbul tehdid ediliyordu, İstanbul gidiyordu, o vakit gidiyordu, askerler acdı, her tarafda idaresizlik-den dolayı mağlub olduk, diye herkes bağıırıyordu, bu halde iken bana bir hizmet teklif ettiler, geçen günde söyledim, bana hizmet için ne teklif etseler kabul ederdim, çünkü düşündüyüm yalnız vatan, yalnız memleket idi, yalnız pay-taht idi, ben onı düşünüyordum, o gün bana ne teklif et-seler, geçen günde söylediyğim gibi, bir çöpcülük de tek-lif etseler kabul ederdim, öyle bir zamanda, ben Paşa Hazretleri, böyle bir hizmeti redd edeğim... Benim vatan-perverliğim, hamiyetim nerede kalır, Paşa Hazretleri? Ben öyle bir zamanda bir hizmet redd edebilirmişim? Bu müm-künmi? Hangınız redd edebilmek edebilirdiniz? Hangı hami-yetli, hangı vicdan sahibi onı redd edebilir? Mümkünmi-dirki onı ben redd edebiliğim? Düşmen gelmiş, İstanbul tehdid altında, o zaman mümkünmi ki ben hizmet redd edeğim? O suretle kabul ettim.

Reis- Zatı âlileri o tehlikenin mevcudiyetine kanımı di diye sual buyuruyorlar.

Âzadan Zeki Paşa- Yani sizi bu kanaata sevk eden o tehlike hakikaten mevcudmı idi? Sizi Yöyle bir mecburiyete ilka eden o muhatara mevcudmı idi?

(Sahife 150)

Rifât Bey- Efendim, bendeniz divan-ı muhasebat reisi idim, bir gün divan-ı muhasebatın karşısındaki bir evde bir takım hastalar yani yaralılar getirdiler. Yaralıları bizzat gittim, gördüm, halı ihtizarda ve yağmur yağarken onlar dışarıya idiler, içerideki bir şey yoksa, böyle bir halde bunları oraya koydılar, eve haber gönderdim, evde ne kadar yatak varsa, gönderiniz, dedim. Epeyi şey topladım, görüyordum ki hakikaten idaresizlik pek fena idi, düşmende Çatalcaya geliyordu, bunları artık düşünmeye, filan mahal yokdı ki...Ben asker deyilimki şurayı ya burayı kırıp geleceklermi, gelmiyeceklermi, bileğim. Fakat zahire halı görübde bunu anlamamak, düşünmemek kabil değildi.

Zeki Paşa- Buyurduğunuz o husus, memlekette, her türlü vesaitin, hastegânın hüsnî tedavisi için lazım gelen mevaddın, malzemenin, memurinin tamamen mevcut bulunmasıyla mümkündür. Yalnız kabinenin, heyeti vükelanın değişmesi, tabii deyilmidirki o vesaiti yiniden tedarik imkânı temin edemezdi..

Rifât Bey- Arz edemedim.

Zeki Paşa- Hamiyetiniz şayanı takdir, şayanı teşekkür, yalnız kabinenin tebeddül etmesi buyurduğunuz noksanı itmama kâfimi idi, değilmedi?

Rifât Bey- İşte, bendenizde, onı arz ettim, elimden geldiği kadar buna çalışdım, dedim, ve o suretle girdim, işte bir idaresizlik gördüm ve düşmenide kapunun önünde gördüm, onun için elimden gelirse ben buna çalışırım, bunu yapabilirim, elimden geldiği kadar buna çalışırım, dedim ve o suretle girdim. Şahid olarak evvela (Reis Paşayı işaretle) Paşa Hazretleri gösterdim ki ben maliye nezaretinde bulunduğum zaman nasıl çalışdım, buna şahid olarak evvela Paşa Hazretlerini gösteririm, vicdanları temizdir, onı x bilirim, ben o suretle çalışırsam belki bir hizmet edebilirim ümüdünde idim, benim vicdanım müsterih dir, hamd olsun o zemanki memuriyetimden dolayı vicdanım müsterihdir, ve bu vicdanımın istirahatına yine tekrar ederimki Paşa Hazretlerini şahid gösteririm vicdanlarına müracaat ederim, ben maliye nezaretinde nasıl çalışdım, nasıl hizmet ettim? bunu haricden kimse bilmeyecek olursa- haricden şahid getirmeyede hacet yoksa- yalnız vicdanlarının temiz olduğunu kendilerinininde bunu bildiğini, ve ketm etmeyeceklerini bildiğim için Paşa Hazretlerinze hitab ediyorum.

Reis- Musa Kâzım Efendi kalsında, zatı âliniz teşrif buyurunuz.

Rifât Bey ile Haşım Bey muhakeme salonından çıkarlar.

Reis- 329 senesi kongresinde İstanbul murahhası mesulî Kemal Bey bir sene üç aylık iâşe muamelat-ı hakkında kıraat eylediği raporda hükûmet ve şehir emanetine İstanbul merkezince bilmüdahale vazı yed eylemiş olduğu anlaşılması üzerine bunların bu hareketi mucibi muaheze görülecek iken maeltakdir kabul edilmiş olduğu kongrenin zabıtlarından anlaşılıyor, esbabı nedir?

Musa Kâzım Efendi- Hangı sene, Efendim?

Reis- 329 senesi kongresinde. O zaman zatı âlileri makamı meşeyhette değildiniz, fakat kongrenin ictimaatında bulunduğunızı ifade buyurmuşdunuz.

Musa Kâzım Efendi- Paşa Hazretleri, 329 senesinde iâşe meselesi yokdı.

Reis- İkinci kongrede, 332 senesinde olmasın?

Musa Kâzım Efendi- 332 senesi Eylûlunda olacak.

Reis- Evvet, öyle olacak, yanlış söyledim.

Musa Kâzım Efendi- Geçen defada arz etmişdim, Paşa Hazretleri, o seneki kongreye gitmedim. Mehakimi şeriye meselesi geçende geçmişdi ya- ondan bahs ederken bunoda söylemişdim. Kongrede bulunmadım, iâşe ile filan gibi şeyleri anlamam, Paşa Hazretleri, böyle müzakerelerde bulunsam bile hiç anlamam.

Reis- Hayır, müsaade buyurunuz, maksad teferruatına girmek değil. İttihat ve Terakki fırkasının hükûmet işlerine karışmadığı makamı iddiada söyleniliyordu, halbuki

Kemal Beyin raporında bu işlere yani hükûmetin ve şehir emaletinin işlerine vazı yed ettik, bir sene üç ay şu suretle idare ettik, diye açıktan açığa söyleniliyor.

Musa Kâzım Efendi- Evvet Efendim, doğrudur, fakat bendeniz o ~~zaman~~<sup>ye</sup> kongrede gitmedim, arz edegim, işittim- ki Kemal Beyden istizah etmişler oradaki kongre âzasından bazıları sormuşlar, oda izahat vermiş, rapor okumuş, filan etmiş, sonra onlar kendisini takdir etmişler, onıda işittim, fakat kendim bulamadım, gitmedim, doğrusu budur, gitmedim.

Reis- İstanbul merkezince işe işlerine memur ve bilahere memuriyeti meclisi umumî ve kongrede kabul ve tasdik olunan murahhas Kemal Beyin teşkil etmiş olduğu evvela bir heyeti tocariye ve bil ahire bazı şirketler ve cemiyetlerle muamelat-ı tücariyeye yedi ihtisarına alarak halkın varını yoğunu ellerinden almış olmalarından mütehassıl millionlarca liradan setri soyyat için, yedi, setiz yüz bin lira bittetrik kongrenin kararıyla göya umuru hayriyeye vakf etmiş omdıkları rivayet ediliyor cemiyetin umuru diniye şubesine idare buyurduğunuz söylemiş idiniz. Bu suretle yapılan vakfın caiz olup olmayacağı hakkında ne rey vermiş idiniz? ve böyle ihtikâr ile palkın servetini mahv ederek eşhası mahdudeye sermayacem ve iddiharı caizmi idi? Bunların kongrede kabul edilmesine ne buyururdunuz?

Musa Kâzım Efendi- Efendimiz, o vakf muamelesini işittim, fakat dainize resmen müracaat vaki olmuş değildir.

Haricden işittimki bir miktar para hasıl olmuş. Kemal Bey bunu vakf edecekmış, bunu ,

(Sahiffe 151)

haricden işittim, Kemal Bey bana müracaat etmedi, ben böyle bir vakf yapacağım, nasıl olacak, diye bana müracaat etmedi. Sonra işittimki Mustafa Efendiyi Zileli Mustafa Efendiyi çağırılmışlar, onunla müzakere etmişler, Zileli Mustafa Efendiki elyevm mahkeme temyizi şeride âza bulunuyor, o zatı çağırılmışlar, yalnız o değil, daha başkaları var, ben yalnız onu işittim. Vakf muamelesini bir nehci şeri tanzim etmişler. Bendeniz o tanzim olunan vakfnameyide görmedim, kendimde rey vermedim. Bunu, tahkik buyurabilirsiniz, bu işi Kemal Bey yapmıştır, yani vakf meselesini o yapmıştır, makamı meşeyhete müracaat ederek yapmış değildir.

Reis- Makamı meşeyhete değil, zatı âliniz buyurdunuz ki ben fırkada umumrı diniye ve şeriye şübesiyle meşğulim.

Musa Kâzım Efendi- Evvet, Efendim. o, bidayete meşrutiyette idi. Bir sene öyle çalışıldı. O başka, sonra biz onu bıraktık. İcab ettikçe yine ben risaleler, mekaleler yazardım, fakat artık o propaganda şeklinde değil, onu evvelce yaptık. Sonra ondan sarfı nazar ettekden daima te'lifatla meşğul bir ademin, bilirsiniz. Yazdığım şeyleri tabii okumuşsunuzdur, veyahut işitmişsinizdir. Kemal Beyin vakf meselesini sual buyuruyorsunuz, işte ona cevap veriyorum, bendeniz o vakit meşeyhette idim, bana müracaat

vakı olmuş değildir. Bu vakfnamei ben ne tanzim ettirmişimdir ve nede etmişimdir. Hatta görmemişim, bunu dediğim gibi Zileli Mustafa Efendiye sormuşlar. Onın reyini almışlar, daha bilmem kimler varmış. İşte bir takım ademlerle müzakere edilmiş, vakfname yapılmış, fakat o vakfnamenin şekli nedir, nasıl yapılmıştır, ve nereye istinad edilmiştir, hangi kaideyi meşrueye istinad edilmiştir? Onları bendeniz bilmiyorum.

Reis- Kongredeki mukarreratta, bu mebaliğin vakf edilmesi hakkındaki kararlara vakıf değilmisiniz?

Musa Kâzım Efendi- İşittim, sonra işittim. Kongrede karar vermişler ve hatta rufekada takdir etmişler, onuda işittim.

Reis- Rufekanıza bu yolsızlığı ihtar buyurmadınız mı?

Musa Kâzım Efendi- Efendim, deminde arz ettim. Bendeniz bu gibi şeyleri bilmem, anlamam. Takdir etmişler, alkışlamışlar. Evvela Kemal Beye hücum etmişler, sonra Kemal Bey izahat verince alkışlamışlar, ne büyük bir hizmet, demişler.

Reis- Şekl itibarıyla, mukarrerat itibarıyla zatı âlinizin...

Musa Kâzım Efendi- Şeklinide bilmiyorum, Paşa Hazretleri, para nasıl iddihar edilmiş? Kim vakf ediyor? Benim bildiğim vakfda vakf muayyen olmalıdır, bir kimse kendi malını vakf edebilir, başkasının malını vakf edemez, vakıf kimdir? Mal kimindir?

Reis- Birde böyle sureti gayrı meşruede...

Musa Kâzim Efendi- Sureti gayrı meşru edemidir? Onuda bilmiyorum. Kazanmışlar, nasıl kazanmışlır? Dainiz doğrusu onuda bilmiyorum, çünkü herkes o zaman böyle söylemeyordu ki. Herkes o vakit eyi yapıyor, diyordu. Bizde böyle işidiyordık. Aksinide işittiğimiz vardı, fakat bu gibi şeyler telakkiye ictihada tabidir, mesela bin kişi eyi oldu, diyor, öte yandan yüz kişide fena oldu, diyor, bilmemki hangısı doğrudur?

Reis- Malûmı âliniz asarı meydanda olan hususat için rivayatın itibarı olmaz, bu teşkel olan cemiyetlerin, şirketlerin hisabat-ı her sene neşr ediliyordu ve oradada yüz kuruş sermayeye seksen kuruş, yüz kuruş, yüz yirmi kuruşa kadar temettü tevzi ediyorlardı, şu hal gösteriyor~~kdı~~ki bu meşru bir kazanc değil, gayrı meşrudı.

Musa Kâzim Efendi- Paşa Hazretleri, bendeniz anlıyorumki zatı devletleri bendenizi bilmiyorsunuz. Bendeniz bir okka pirinci hesabına bilmem, evime şimdiye kadar bir okka pirinc almış adam ~~değuyim~~ değilim.

Reis- Hayır, mesele siz almışsınız, almamışsınız değil, ihtimalki gazetalarda filan okumuşsunuzdur.

Musa Kâzim Efendi- Hayır, Paşa Hazretleri.

Reis- Tabiidirki gazetaları mütalaa buyuruyorsunuz.

Musa Kâzim Efendi- Okumam, Paşa Hazretleri, o gibi hisabları okumam, Allahı şahid ederek böyleyorumki ben böyle şeyleri ne okur ve nede düşünürüm. Benim zihnim



külliyat ile meşguldır. Cüzîyatla meşgul olumam, doğrusu bu.

Reis- Yalnız bir şey var, Efendi Hazretleri, Meclisi Umumi âza-i sairesini burada geçenlerde isticvab eylediğimiz sırada, onlar, Meclisi Umumi mukarreratının ekseriyeti tabî olduğunu ve ekseriyetle verilen kararların umum tarafından kabulı mecburi olduğunu söylediler, böylemi idi?

Musa Kâzım Efendi- Böyle ne için olsun, Efendim? Öyle şey olurmu hiç? Orada kim mevcud ise onlar rey verirler-onların reyî müteberdir. Haricde olanların reyî neden müteber olsun?

Reis- Kabul etmeyenlerin cemiyetten istifa etmeleri lazım gelir, dediler.

Musa Kâzım Efendi- Hayır, Efendim, öyle şey yok. Geçende arz ettiğim gibi Meclisi Umuminin o kadar ehemmiyeti yoktur. Meclisi Umumi kongreye nizamnameler falanlar ihzar eder, yani Meclisi Mebusanı ihzar etmek için, ekseriyeti elde tutmak için bir takım mesaide bulunur bir heyet~~ten~~ten ibarettir, ve bendeniz öyle bilirim ve öyle gördüm, bütün şubâtı umura karışmış, şöyle etmiş gibi şeyleri bendeniz bilmiyorum, Allah vekil, ben bunun böyle olduğunu bilmem ve zanetmem.

Reis- Arzu buyurulursa Tanin gazetasında bu babdeki müzakeratın zabtı var. Eger itminan hasıl olmayorsa okunsun.

Musa Kâzım Efendi- Yani ben görmedim, Paşa Hazretleri, belkide ara sıra öyle şeyler olmuştur. Yalnız Meclisi Umuminin ne gibi işler ile meşgul ~~ı~~ olduğına dair, Meclisi Umuminin vazifesi ne olduğına dair nizamname var, o nizamnameyi bize tevdi ettiler. Okuduğum zaman bunda bir istisna yok, ara sıra gederim, olmazsa gitmem, dedim. 29 senesinde bir defa gittim, o zaman rahatsız değildim, sonra rahatsızlığım arttı, nisbet geliyordu. Bir Meclisde bir saat oturmayordım, Meclisi Vükeladan bile çok defalar çıktığım olurdu. Çok defalar kalkıp gitmişimdir, uzun uzadıya oturamam, Paşa Hazretleri. Nevbet gelir, nefesim ~~ı~~ tükənir, brakır gederim, arkadaşlara sorarsanız size söylerler. Yarı müzakerede iken brakmış gitmişimdir. Duramamki kalayım, ben-deniz öyle şeylere uğraşmamki...

Reis- İddianamede ve kararnamede ber tavsil beyan edilmiş olduğu vechle İttihat ve Terakki Merkezinden tayin olunan Kemal Beyin teşkil eylediği ve Meclisi Umumi ve kongrede kabul ettirdiği esnaf cemiyetleri ve şirketler~~ı~~/nam-larıyla vicuda getirdikleri vesaiti ihtikâriye marifetiyle servet umumiye mahv etmekle beraber milyonlarca Osmanlıların ma'alul kalmalarına ve hatta vefatlarına sebebiyet vermiş olduklarından dolayı İttihat ve Terakki Cemiyetinin şahsı manevisi ve onu temsil eden Meclisi Umumi âzaları ittiham olunuyorlar, zatı âlinizde onlar meyanında bulunuyorsunuz, bu babde ne dersiniz?

Musa Kâzım Efendi- Efendim, demin arz ettiğim cevab bunada cevab olur. Bendeniz iddia ediyorumki Meclisi Umumi- nin- Kemal Beyi öyle şeye memur ettiğini bilmiyorum. Benim işittiğim Talât Paşa - ki şimdi Beydir - Kemal Beyi bu işe memur etmiş. Bir komisyonnu teşkil etmiş ne yapmış, buda onların yanında bulunmuş, çalışmış, bir şeyler yapmışlar. Bu mesele hatta Âyanada geldi. Ahmet Rıza Bey bu babda bir takrir vermişdi. Bilmem o zaman omı? geldi yoksa şehir emi- nimi geldi idi? Âyan Encümeninde uzun uzadıya konuşuldu, tet- kikat yapıldı, bir şey çıkmadı, çünkü evvelcede arz ettiğim vechle esasen memleketin hasılat-ı kâfi değil, malûmı döv- letiniz memlekete Odesadan, Amerikadan, Rumanyadan erzak gelmezse biz buraca ac kalırız. Memleketi idare eden haric idi. Bizim hiç bir zaman kendi erzakımızla idare olunduğu- muzu ben bilmiyorum, ve harbî umumî çıkıp ortalık kapanın- ca ve üç milyon müstahsildi hududlara sevk edilince, çoluk, çeeuk-ae-kalaeak ve o nisbette alât ve edevat halkdan alı- nıb ordulara verilince, çoluk, çocuk ac kalacak, bunlar nasıl idare edil~~il~~ecek? Bu, artık malûm bir şey, bu çekilen meşakâtlar, sıkıntılar olacak- pek aklım ermezse - kendi ictihadımca diyordum ki bunlar olacak, çünkü bizim hasılâ- tımız esasen bize kâfi değildi, muharebe olındığı zaman ortalık kapanmış, elbette bu yüzden sıkıntı olacak ve ma- azallah Allah muhafaza etsin, belkide bir çok halk kırıla- cak deye telaş ediyor idim. Bendeniz esasen muharebenin

aleyhinde idim ve sonra bu muharebenin böyle dört sene devam edeceğini farz etmiyordum, Bir sene zarfında bizim taraf mağlub olur, itikabında bulunuyordum, ve bir sene zarfında bizim memleket ne yapacak? Ac kalacak, çünkü dahilde bir şey yok ve olan şeyde laşey mesabesindedir. Halk acından kırılacaktır, böyle telaş ediyordum. Muharebe başladı, başlangıcında Almanların her tarafa muzafferiyetleri görüldü, o zaman biz kazanacağız, diye müteselli oluyorduk ve muharebe bir sene yerine iki sene devam etti.

Dördüncü senede iş reyışdi, aksi zuhur etmeğe başladı, vaktaki Amerika işin içrisine girdi, tabii vaziyet değildi. Herkes bunu bilirki Amerika işin içine girinceye kadar Almanların galebe çalacağına herkes kani idi. Bizde o zaman kani olmuşduk, artık ümüdümüz bir kemal idi. Fakat Amerika işin içine girmesiyle vaziyet ve iş değışdi. Ne ise, şimdi orası lazım değil. Esasen bendeniz erzakın kifâyetine kani değildim, amma ihtimalki ben bunda hata ediyorum, ihtimalki etmiyorum, fakat siz hata ettiğimi farz ediniz, yalnız benim kanaatım şu ki Kemal Bey değil, bilmem kim olsa, bu memleket ac kalacaktır ve bu yüzden bir çok felâket meydana gelecektir, buna kani idim , Paşam, ve netekim öyle oldu.

Reis- Asıl istizah edilen mesele, Kemal Beyin tarzı harekete, yani ihtikâr suretiyle halkı taziif ve izrar etmesidir, bu, cemiyetin şahsı manevisine atf ediliyor.

Musa Kâzim Efendi- İşte orasını bilmiyorum, Paşa Hazretleri. Aceba öylemidir, değilmidir? Onı bilmiyorum. Üyle değildi diyorlardı. Kemal Beyde kongrede izahat verdi, kongre bunu kabul etti, kongrede izahat verince ekseriyetle eyi dediler.

Reis- Ekseriyet müstefid olmuşda onun için.

Musa Kâzim Efendi- Vallahi bilmem, belkide öyledir, yalnız bu gibi şeyler bütün Dahiliye Nezaretine ait meselelerdir. Makamı meşşyhetin bu gibi şeylerle alakası yoktur, makamı meşeyhet böyle şeylerden mütealidir.

Reis- Malumı âliniz, deminki okuduğum sualda Meclisi Umumi âzası olmanız sıffetiyle sual ediliyor, demişdim.

Musa Kâzim Efendi- Evvet, o itibar ile, fakat şahsım yine odır başka bir şahs değildir.

Reis- Umurı meşeyhette arzui âlileri vechle hüsnî hizmet buyurulmuş olduğu geçende ifade buyurulmuşdu. Halbuki Cemiyetin murahhası memurin müdürü Bahri Efendi zatı âlileri üzerinde sahibi nufuz olarak memurin intihabatında Cemiyetin amalına muvafık olmak için hodbehod hareket edermiş, bu sahihmidir?

Musa Kâzim Efendi- Bu, doğru değildir. Bunu kabul etmem. Bahri Efendi evvelce Hayrı Bey ile çalışmış, daha evvel Nesib Efendi ilede çalışmışlar, sonra dainizde gittim oraya memurin müdürü olarak buldum. Fakat memurinin müdürü intihabda yalnız değildir, orada bir komisyon vardır, o komisyon müzakere karar verirlen, mesela

müsteşar o komisyonun reisi'dir. Onlar karar verirler, ten-sib ederler, bize gelir. Bizde mucib, deriz. Bazen muvafık bulmazsak redd ederiz. Göstersinler, hangi memurı öyle bigayrı hak tayin etmişim, öyle bir made göstereyinler.

Reis- Hatta o komisyon Bahri Efendinin bu gibi yâ yolsızlığından dolayı istifa etmiş.

Musa Kâzım Efendi- Benden evvel vakı olmuş ise, bilmiyorum, Müsteşar Efendi ile beraber onlar çalışırlardı. Ötekiler, diğerleri sazen devam ederler, bazen devam etmezler. Asıl Müsteşar Efendiyi tanırım, Bahri Efendi evvel-lerden sahibi nufuz idi, sebebide o bütün memurları bilir idi, onun kadar memurların ahvalına vakıf kimse yokdı, her kesin tercümei halına vakıf, herkesi bilir bir adam idi. Benden evvelki şeyhülislâmların zamanında orada idi, bizde kullandık. Maahaza zanetmemki, hatırma hiç bir gelmiyorki, öyle hodbehod bir adam tayin etsin benim merziim hilafına bir iş yapsın, bu, hatırma gelmiyor, yapamaz, Efendim.

Reis- Bu hususdan dolayı Müsteşar Abulola Efendi varmış...

Busa Kâzım Efendi- Ha, onıda arz edeğim, bakınız. Bunlar esasen münasibetsiz şeyler, Hayri Bey zamanında Bahri Efendi hiç kimseyi karışdırmamış, belki, ihtimal aldığı emr üzerine olacak, doğrudan doğruya kendisi inha edermiş, Müsteşar Efendi karışmazmız, sonra bendeniz

oraya geldiğim zaman Müsteşar Efendi bana geldi. Selefiniz zamanında bizi intihab işine karışdırmadılar halbuki hila-fi kanundur, sizde kanunperver, ~~mağ~~ meşrutiyetperversiniz, işte size bunu haber veriyorum, badema bunu şekli kanuni-sine irca edelim, bu şekli kanuniden çıkdı, dedi, doğrudur dedim, evvet öyle yapalım, niçin yalnız memurin müdürünün reyi olsun, sizinde reyiniz olsun, zaten öyle değilmi idi? Benim bildiğimde öyle idi, dedim. Fakat bir müddetten beru hiç bize sormuyorlar, ~~ik~~ ikisi yapıyorlar, dedi. Pek âla öyle olsun, dedim. Sonra memurin müdürünü çağırdık ve bundan sonra böyle yapacaksınız, dedik, zatende bunun şekli kanu-nisi böyledir. Düşündi, pek eyi, düşünëğim bana bir az müsaa-de edin, dedi. Pek âla, dedim. Çıkıb gitti. Bu, bir az müddet sonra möhür elinde geldi, ben istifa ediyorum, al möhürü, kime verirsen ver, dedi. Neye, dedim. Ben arkadaş ile iş ~~yapmamın~~ yapılmasını elbette isterim, fakat arkadaş muvafık olmak şartdır. Aramızda zıddiyet var, evvet, Abulela Efendi eyi adamdır, zekidir, namusludur, malûmattır, ahlaken ara-mızda zıttiyet var, ben onunla iş göremem, dedi. Sordum, Abulela Efendi ile ahlaken ne gibi şey olabilir, işte öyle, dedi. Pek eygi, zeki adamdır, fakat işte öyle zıd-diyet vardır. Pek eyi adamdır, pek zeki ve müstakim, eh-liyetli bir zattır, mamafi bizim ahlakımız bir birine uymaz, bir memur intihab edeceksiniz, eyemi, fenamı? ah işte öyle olacak, şöyle degecek, böyle degecek, konuşulacak, şöyle

olacak, hulasa ben bunu yapamam, dedi. Sonra gitti. Düşündük. Şimdi bunu ne yapalım, memurinin müdürü bulmakda pek kolay bir şey değil, sonra bu, orada mütehassis bir adam, istiyorumki bunlar barışsınlar ve bu işi beraber yapsınlar. Bizim arkadaşlardan biri vardı, o gelmişti, bunlarla iyi görüşür, aman bunların bir pança beyinlerini bulunda bunlar beraber çalışsınlar, bizi müşkil mevkie komasınlar, dedim. Galiba görüşmüşler. Biz, Bahri Efendiye bir ay kadar izn verdik, bir ay gelmesin, dedik. Müsteşar Efendi devam ediyor. Bir ay sonra geldi, biz bunları islahı çalışırken Müsteşar Efendi istifa etti. Bende bunu istemem, dedi. Oda möhürü getirdi, aman zaman, dedik. Etme, cylem, dedik, dinle<sup>t</sup>medik. Möhürü brakdı, gitti. Sonra Meclisi Mebusan reisi Hacı Adil Beyi çağırđım, o Müsetşarın kaynıdır. Ona dedimki, istifasını ben kabul etmedim, istifasını geri alsın, her halde gelsin. Cevaben, uğraşayım, amma, o bir parça tohafdır, gelmez madamki arada zıddiyet var, zıdlaşmışlar, artık bunlar bir yerde olmaz, dedi. Teessüf ederim, bu, maslahattır, bunda şahsiyet olmamalıdır, dedim, maslahatı ammeye riayet lazımdır böyle şeylerde şahsi mesele başka bir birini şahsen severmiş, sevmezmiş, başka mesele. Maslahatı amme bunu böyle icab eder, kanunda böyledir, ikisi beraber çalışacaklar, Abulela Beyin buradan istifa etmesini istemem, dedim. Sen, bunun gönlünü yap, gelsin, dedim. Çalışayım ama, gelmez, ne yapayım, dedi. Çalışdı, fakat gelmedi. O gelmeyince bizde



başkasını müsteşar yaptık. Kâmil efendi vardı, benimde tetkiki vesaifi şeriye memuru idi, orada güzel bir ait bırakmışdı, büyük bir şöhrede sahib olmuşdu, bunu müsteşar yaptım, işte böyle oldu, sonra Kâmil Efendi ile beraber yaparlardı, mesele böyledir.

Reis- Teşrif ediniz. Musa Kâzım Efendi mahkeme salonundan çıkarılır. Haşim Beyi çağırınız. Haşim Bey getirilir.

Reis- Bey Efendi, 332 senesi kongresinde İstanbul murahhası mesulı Kemal Bey, bir sene üç aylık işe x muamelaatı hakkında kırat eylediği rapordan hükûmet ve şehir emanetine xait vesaifi İstanbul merkezince bilmüdahale vazı yed eylemiş olduğu ahlaşılması üzerine bunların bu hareketi mucibi muahaze görülecek yerde maettaktır kabul edilmiş olduğu kongrenin zabtlarından anlaşılıyor, esbabı ne idi?

Haşim Bey- Paşa Hazretleri, geçendede arz ettiğim vechle bendeniz hiç bir kongrede bulunmadım. Bendeniz 333 senesi Eylûlının beşinci günü nezarete geldim, ondan sonra bir kongre oldu, oraya çağırmamışlardı, o kongreden sonra beş davetname aldım. Geçendede arz eylediğim vechle ancak üçüne iştirak ettim bendeniz. Geçen günkü ifadatı acizanemden sonra evrakı havadise dikkat ettim, onlardan bazıları 331 ve bazılarıda 332 senesinde kabineye iştirak ettiğimi yazmışlardı. Zabtı resmidede yanlışımı deye tereddüd ettim bendeniz 333 senesi Eylûlının beşinci günü

kabineye iştirak ettim, teşrifat kaidında vardır, iradei seniye kaidındada tabii mecburdır. Onun için bendeniz bit-tabii bilemem.

Reis- Hayır, vükelalıkda bulunduğunuz zaman ait olmayarak...

Haşim Bey- Hayır, bilmiyorum. İştirak etmedim ve kongreye gitmek içinde bir sıffetim yokdı. Çünkü kongreye gitmek için ya heyeti teşriiyeden olacak veya murahhaslardan olacak, onun için yalnız 332 kongresine değil, hiç bir kongreye gitmedim.

Reis- İstanbul merkezince iase işlerine memur edilen ve bilahere memuriyeti Meclisi Umumide ve kongrede kabul ve tasrik edilen murahhas Kemal Beyin teşkil eylemiş olduğu bir heyeti tücariye ve bilahere bazı şirketler ve cemiyetlerle muamelatı tücariyeye yed inhisarına alarak halkın varını, yoğını ellerniden almış olmalarından mütehassıl milyonlarca liradan setri seyyat için yedi, sekiz yüz bin lirasını ~~hikmet~~ bittetfrik kongrenin kararıyla göya umumrı hayriyeye vakf etmiş oldukları rivayet ediliyor, bu babdaki fikri âliniz nedir?

Haşim Bey- Hiç bilmiyorum, Efendim, arz ettim, bulunmadımki bileğim, ne yapmış bilmiyorum.

Reis- Zatı âliniz kongre mukarreratını gazetalarda görmiyormu idiniz? Tanin gazetasında bu suretle yazılıyor.

Haşim Bey- Görüyordum, işin içinde bulunmadımki,

Paşa Hazretleri, çünkü leh ve aleyhinde bir çok kimseler vardır, sureti hususiyede bir çok zavattan bir şeyler işittim, yani esnaf cemiyetleri meselesi olacak, bir kısmı bu esnaf cemiyetlerinin memlekette ihtikârı tevliid ettiğini söyleyorlardı, hatta âyan müzakeresinde mevzu-ı bahs oldu, söylenildi, gazetalarda gördüm. Bir kısımda hayır öyle değildir, bilaks bazı möhtekiler daha fazla ihtikâr yapmak istediler, bunlar onlara mani olmak için bazı teşebbüsatta bulundular, ondan şahsen mütezarrır olanlar böyle söyleyorlar, denildi. Leh ve aleyhinde söyleniliyordu, ~~marakit~~ fakat bendenizin bir hakkım yok ki onı tetkik edeğim, hangısı doğrudur? Yapılan muamele ne dir, netice ne olmuşdur? Bunı bilemem.

Reis- Öyle amma, muaheren vükela sıffetiyle dahil oldıktan sonra tetkikatta bulunabilirdiniz, değilmi Efendim?

Haşim Bey- Hayır, bulunamadım, Efendim, arz ettiimki bendeniz zaten o Meclisi Umumi denilen meclise üç defa gittim.

Reis- Yani bililtizam yapılan şu fenalıklara tabii zatı âliniz müttalı olmuşsunuzdur, yüz kuruşa yüz kuruş, seksen kuruş gibi fayiz ve temettü tevzi etmişler.

Haşim Bey- Temettüin mıkdarınıada dikkat etmedim, fakat zanetmemki öyle yüzde yüz olsun, benedniz <sup>e</sup> görmedim, bendeniz bir defa gazetalarda gördüm, oda milli

mahsulat şirketi idi, yüzde altmış bir temettü- tevzi edeceğinin ilan etmişti, tabii alakam olmadığı için....

Reis- Yüzde altmışda ğabnı fahiş değilmi? Efendim. Mecellinin ahkâmına bakılırsa yüzde beşdir.

Haşim Bey- Fakat diğer şirketlerde öyle, Paşa Hazretleri harb zamanında bir tuhaf oldu.

Reis- Tabii biri birine bakdılar.

Haşim Bey- Evvet, biri birine bakdılar, arttırdılar, kendime teallukı olmadığı için bunlarla meşgul olmadım. Bir ferd sıffetiyle bunlara bendenizde müttalı oldum, bir sıffetim yokdı.

Reis- Vaki zatı âliniz heyeti vükelada dahil olmadığınız için Meclisin âzasından degildiniz, fakat bilahere Meclise âza intihab edildiğiniz zaman bu gibi hususatı takib edebilirdiniz.

Haşim Bey- Aman, Paşa Hazretleri, bendeniz vazifesi asliyem olan nezaretin umumrına yetişmiyordım, geçen defada arz ettimki gice gec vakit bende hanenize gide bilirdim. Sonra Meclisi Umumi âzalığı vazifesinde kendime mal etmedim zaten, gittim, bir iki defa bakdım. Bunların meşgul bulunduğu şeyler bir program meselesi, iktisadiyata aht bir mesele, yani "Etatist"mi olsun "Liberte şanzist"mi olsun gibi nazari bir takım şeyler, bendenizi alakadar etmedi, harb zamanında bunların sırası olmadığı için kendime mal etmedim, sonra bir kongre yapmış bu, iş olmuş,

bitmiş, kapanmış, bendenize bir alakası yokdı...

Reis- Fakat devam etmiş, iddianame ve kararnamede diyorlarki İttihat ve Terakki Merkezinden tayin olunan Kemal Beyin teşkil eyelediği ve Meclisi Umumi ve kongrenin kabul eylediği esnaf cemiyetleri<sup>1</sup> ve şirketler namlarıyla vicuda getirdikleri vesaiti intikâriye marifetiyle serveti umumiye mahv etmekle beraber milyonlarca Osmanlıların maalul kalmalarına ve hatta vefatlarına sebebiyet vermiş olduklarından dolayı İttihat ve Terakki Cemiyetin şahsı manevisi ve onı temsil eden Meclisi Umumi âzası ittihat olunuyor, zati âlileride onların meyanında bulunuyorsınız.

Haşim Bey- Bendeniz kabineye geldiğim zaman, esnaf cemiyetleri büsbütün bitmiş, şirketler teşekkül etmiş, haklı haksızx sonra bu hasıl olan temettü içinde kongrede müzakere ceryan etmiş, haklı haksız, bilmiyorum, ne sıffetiyle ne şekilde ise, bunu vakf edelim, demişler. Oda vakf olunmuş. Malûmı âliniz, şirketler zaten ticaret ve ziraat Nezaretinin nezareti altındadır, her sene bunların bir Meclisi Umumisi olur, hesaplar tetkik ve teftiş olunur, yani muamelesi açıktır ve ticaret ve ziraat Nezaretinden gelen komiserde bunları teftiş eder. Bir yolsuzluk olursa bittabi onu islah eder, lazım gelen muameleyi kanuniyeyi ifa eder, bir defa şirket şu suretle teşekkül ettikten sonra bendenizce vüküladan, birinin veyahut diğerinin müdahaleye hakkı yoktur, artık kanuni bir şirkettir - anonim şirketlerde hükûmetin

nasıl bir hakkı murakabesi varsa bu şirketlerde o suretle hakkı murakabe istimal olunur, buyurduğunuz olsa esnaf cemiyetleri zamanına ait olacaktır ki onda bendeniz hiç bulunmadım. Zaten 332den evvel bitmiş, yapılmış, ne olduğunu bilmiyorum.

(Sahife 155)

Reis- Bu şirketler, zatı âliniz nezarete geldiğiniz zaman mı daşıldı idi?

Haşim Bey- Hayır, şirketler mevcud idi, amma, Efendim, anonim şirketler nizamnamesine tevfiiken teşekkül etmiş, iradei seniyeye iktiran etmiş birer şirket olarak mevcud idi, elyevmde o şirketler mevcud.

Reis- Pek eyi, şirket şekline girmiş olduğu farz edilse bile, böyle ihtikâr ile ahalinin varını yoğunu elinden alması nazarı dikkatı celb etmezmi?

Haşim Bey- Şirketlerin değil, Paşa Hazretleri, esnaf cemiyetlerinin. Bütün o esnaf cemiyetleri meselesi, şirket teşekkül ettikten sonra ihtikâr yapmak ihkâmı yok, çünkü karşısında rakibi var.

Reis- Efendim, şimdi tetkiki ihtikâr komisyonları var, bu şirketlerin hesablarını tetkik ediyorlar, daha henüz tetkikatın ibtidasında anlaşılıyor ki mesela şekeri üç kuruşa almışlar, yüz kuruşa satmışlar, altı kuruş şirkete irad kaid etmişler, noksan bir kuruşta cemiyete almışlar.

Haşim Bey- Hiç bilmiyorum, hiç malûmatım yok, yani bendeniz meşğul olmadım ve olamazdım ve vaktim müsait değildi. Dövlət, bir nizamnamei mahsus ile şirketlerin umurı murakabesini ticaret nezaretine vermiş, bendeniz o şirketle ne deye meşğul olayım, hilafı selahiyet bile add ederim. Ticaret nazırının müdahale edeceği bir iş, Posta nazırı bir şirketin muamelatı umumiyesini nasıl, ne sıffet ve selahiyetle murakebe eder.

Reis- Yok, zaten bizde Posta nazırı sıffetiyle sormayoruz, Meclisi Umumiye dahil olduğunuz...

Haşim Bey- Meclisi Umumi meselesi bitmiş, Efendim, şirket tessüs etmiş, hissedaran üzerine bir anonim şirket teessüs etmiş, artık ne Meclisi Umumi kalmış ve nede başka bir şey kalmış.

Reis- Bu şirketlerin muamelatı madamki tetkik edilmeyor, niçin raporlarını kongrede kıraat ediyorlar?

Haşim Bey- Onıda bilmiyorum.

Reis- Kıraat etmekden maksad teftiş etmek ve neticesinden malûmat almak, değilmi, Efendim?

Haşim Bey- Bilmiyorum ki Efendim, bendeniz o kongrelerde bulunmadım. Arz ettiğim gibi kongreye gitmedimki, hiç bilmiyorum bendenizin bunlardan hiç malûmatım yok.

Reis- Pek eyi. Pencşembe günü saat birde devam ederiz.

Muhakemenin hitamı saat 5, dakika 25.

---

Divan-ı Harb-ı Örfi Zabıt Heyeti amiri: Abidin Daver





8 Mart 1335 tarihinde İradei Seniye  
Hazreti Padişahiye iktiran eden karar-  
name ile müteşkil Divan-ı Harb-ı Örfi  
Muhakematı Zabıt Ceridesi.

Reis: Ferik Mustafa Nazım Paşa,

Âza : Mirliya Zeki Paşa, Mirliya Mustafa Paşa, Mirliya Ali  
Nazım Paşa, Miralay Recib Ferdi Bey.

Müddei Umumi: Muavinlerinden Feridun Bey.

Dördüncü Muhakeme

Pencşembe :12 Haziran 1335.

Vicahen muhakemeleri icra edilen maznunların esamisi:

Esbak Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi,

Esbak Şeyhülislâm Esad Efendi,

Esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Hüseyin Haşim Be

Esbak Âyan Reisi Rifât Bey.

Giyaben muhakemeleri icra edilen maznunların esamisi:

Sadr esbak Talât Bey, Esbak Harbiye Nazırı Enver Efendi,

Esbak Bahriye Nazırı Cemal Efendi,

Esbak Mearif Nazırı Doktor Nazım Bey,

Esbak Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman El Bustani Efendi

Esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Osgan Efendi,

Birinci celse saat 4, dakika 45.

Reis- Esbak Şeyhülislâm Esad Efendiye hitaben:

İsmi âliniz? Efendim? Efendi Hazretleri, ismi âliniz Efendim.

<sup>t</sup>  
Esa<sup>t</sup> Efendi- Yakından şey edemem.

Reis- Yakına teşrif buyurunuz. İsmi âliniz, Efendim?

<sup>t</sup> <sup>b</sup>  
Esa<sup>t</sup> Efendi- Lebeyke<sup>b</sup>?

Reis- İsmi âliniz, Efendim? ~~Mahmet Esat~~

Esat Efendi- Mehmet Esat.

Reis- Pederi âlinizin ismi?

Esat Efendi- Lebeyke<sup>b</sup>?

Reis- Pederi âliniz ismi?

Esat Efendi- Hoca Nüman Efendi.

Reis- Sinni âliniz?

Esat Efendi- Sinnim, bizim veladetimiz, benim evvel-  
den bildiğim 59 tarihinde idi, sonra kayın peder merhûm -  
biz kayın peder merhumın elinde doğduk, büyüdük- 63 yap-  
dırmış hatta kaitlar o yolda tashih edilmiş, yani senei  
şemsiye 1263, mebdei veladet budır, siz onda hesab edin.

Reis- Maskatı resiniz?

Esat Efendi- Lebbeyke?

Reis- Mubaşire hitaben : söyledikleremi Efendi Hazret-  
lerine tekrar ediniz. Nerelisiniz?

Esat Efendi- İstanbulluyum, burada doğdum.

Reis- İkâmeti âliniz nerede?

Esat Efendi- Göz Tepede, şimdiki oturduğum yer Göz  
Tepede.

Reis- Memuriyeti haliniz?

Esat Efendi- Bir memuriyetim yok, meşeyhetten infisal ettik, mazuliyet maaşı alıyoruz

---

3577 numaralı Takvim-ı Vakayiye merbuttur.

---

8

(Sahife 158)

Reis- Kararname okunacak, istima buyurunuz. Kâtib Şefik Bey kararnamei okur:

#### Kararname

Hükûmet içinde bir hükûmet vaziyeti iktisab ederek kuvvei vasiyasına istinaden fecayii azime irtikâbatında bulunan İttihat ve Terakki Cemiyetinin Merkezi Umumisi âzasından oldukları iddiasıyla maznunu aleyhim bulunan balade evsaf ve huvviyetleri mazbut sadrı esbak Ahmet İzzet ve esbak nafia nazırı Çürüksulu Mahmut ve Osman Nizami Paşaları ile Şeyhül-İslâmı esbak Esat Efendi Hazretleri ve hakklarında istar edilen ihzar müzakkerelerinin infaz olunamamasından firari oldukları anlaşılan, Posta nazırı esbakı Osgan ve ziraat nazırı esbakı Süleyman el Bustani Efendiler ve maliye nazırı esbak Cavit ve merkezi umumi âzasından mearif nazırı esbakı Doktor Nazım Beyler hakklarında icra ve ikmal edilmiş olan işbu tahkikat ve baladeki iddianame tetkik ve mütalla olundu.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin teşkilât-ı ve memleketin her tarafında istihdam ettiği memurini müteselsilesiyle gâh vezaifi hükûmeti hodbehod ifa ve gâh haiz olduğu kuvvei

azime ile teştilât-ı hükûmete vasi mıkyaşda tazyikat icra ederek siyaset ve icraatı dövleti kendi arzu ve amalı mecra-sına sevk ve imaleye mecbur etmesi ve telkinat-ı hod serane-sini ifa etmemiş ruesa ve memurini dövleti azl ve tekaude sevk ettirmesi ve paytahtaki Merkez ve Meclis Umumileri ile taşralardaki heyatı merkeziye ve murahhası mesullarıyla meclis ve memurini hükûmeti mahalliye üzerinde bittedir ve bilfiil amir ve nazım vaziyetini iktisab ederek fecayii müteaddide irtikab ve ahengi umumiye ve anaatı dövleti ihlal etmek suretleriyle hükûmet içinde bir hükûmet şekli u vaziyetini iktisab ettiği ve bu suretle kuvvai resmiyei hükûmetin muayeni hükûmetin tebdil ve teğirine badi olduğu 28 Mayıs 335 tarih ve bir numaralı kararnamede mufasssalen bast ve temhit edilmiş olmağla tavsilât-ı mezkûrenin tekrarından sarfı nazar olunmuş ve maznun aleyhimden ceraimiz kürenin müretib ve mürtekibi olmakla maznunu aleyh bulunan ve Cemiyetin Meclisi Umumini âzalığında bulunmuş oldukları Meclisi mezkûr kâtibi umumisinin ihtibarından ve Heyeti Vükelaya dahil eşhasın Meclisi mezkûr âza-i tabiiyesinden olacaklarına dair olan kongre kararından anlaşılıp aksi sabit olunacaya kadar kabulı zaruri görülmüş olan Posta ve Telgraf nazırı esbakı Osgan ve ziraat ve ticaret nazırı esbakı Süleyman el Bustani Efendiler ile Cemiyeti mezkûre Meclis ve Merkezi Umumilerinde bilfiil âzalık ettiğini kabul ve itiraf eden şx şeyhülislâmı esbak Esat Efendinin mazbut ifadesinden anlaşıldığına

göre Meclisi Umumiye iki defa celb olunması ve müzakeratın ise intihabat hazırlıklarına münhasır kalıp Meclisin başkaca müzakerat ve mukarreratından haberdar olmaması ve Cemiyete daima müteriz~~ix~~ bir vaziyette bulunmuş olmasından dolayı makamı meşeyhetten istifaya mecbur tutulması hakkında esbabı muhaffefe olarak nazarı itibare alınmak şartıyla mazbut itirafat-ı vechle Cemiyeti mezkürenin anifülbeyan icraat ve ifaal ve harekâtında amil ve medheldar olanlarla ne dereceye kadar teşdiki mesai etmiş olduğu divan-ı harb-ı örfice takdir olu<sup>n</sup>mak üzere mezkür bir numaralı ~~harb-ı örfice~~ kararnamede münderic esbab ve delaile tevfiiken kanunı cezanın kırk beşinci maddesi delailetiyle elli beşinci maddesinin fıkrai ahiresi hükmüne tevfiiken lüzümü muhakemelerine ve hakklarında ahz u girift müzekkereleri tastirine ve diğer maznunini aleyhimden Ahmet İzzet Paşa Hazretlerinin Meclisi mezkürde veya Cemiyetin başka bir heyeti ve Meclisinde iştirakı anlaşılmadığı gibi Harbiye Nezaretinde - bulunduğu sırada Meclisi Umuminin âzai tabiiyesinden olması muktezi isede o sırada müşar ileyhin başkumandanlık vekaletiyle baba eskide ordunun başında bulunup Edirnenin istihlası muharebatıyla meşgul bulunması ve bilaherede Harbiye Nezaretinden istifaya davet ve bu hususda tehrit ve tehvif olması Cemiyeti mezkürenin amalı hususiyesine hizmet etmeyecek ve belki icraatına filen mani olabilecek bir mevkide görülmüş olduğına delalet etmesi ve keza maznunu aleyhimden Osman Nizami Paşa Hazretleri hakkında dahi müddei umumiliğin tefriki davaya dair

olan talebi vakının tervicine lüzum görülmediğinden reddine ve müşarileyhin esasen İttihat ve Terakki fırka ve Cemiyetine dahil bulunmadığından Cemiyet nizamnamesinde vükelai dövletin Cemiyet Meclisi Umumisi âzai tabiiyesinden olacaklarına dair olan kararın kendisine şumulı olamaması ve bil fiil Meclisi mezkûre iştirakıda tezahür edememekle beraber Avrupada bulunduğu bir zamanda tayin edildiği nafia nezaretine kısa bir müddet devam edip tekrar Avrupaya azimet etmek suretiylede kongrede verilen mukarrerattan uzak ve bihaber kalması gibi ahvaldan Ahmet İzzet ve Osman Nizami Paşalar hazeratının Cemiyeti mezkûre ile alakaları ve Cemiyetin icraatına iştirakları anlaşılamamış ve mahkemeye sevkleri için kâfi derecede delil mefkuf bulunmuş olduğundan müşarileyhmanın usulı muhakemat-ı cezaiye kanununun 123inci maddesi ahkâmı mucibince meni muhakemelerine diğer maznun aleyhima Çürüksulu Mahmut Paşa Hazretleri ile maliye nazırı sabıkı Cavit Bey - hakkındaki tahkikat henüz ikmal edilmemiş olmasına binaen ber mucibi taleb müşarileyh ile Cavit Beye ait davanın tefrikine bil itifak karar verildi.

13 Ramazan 337

12 Haziran 335.

İşbu kararın meni muhakemeye dair olan mevaddı tasdik olunur.

Minhu.

Divan-ı Harb-i Ürfi Reisi:

Ferik Nazım.

Reis- Efendi Hazretleri, müddei umumi iddiasını teşrih edecek, dikkat buyurunuz.

Müddei Umumi Muavinlerinden Feridun Bey- Süleyman el Bustani ve Osgan Efendilerle rufekası hakkındaki davanın muamelei gıyabiye icra olunmak üzere tefrikinin ve hazır bilmeclis bulunan Şeyhülislâm esbak Efendi hazretlerinin, mukaddema dermiyan olunan taleb ve mütalaat dairesinde, tevhidile icrai muhakemesini taleb ederim.

(Sahife 159)

Reis- Müzakere edelim. Heyeti hakime müzakere odasına çekilir.

Heyeti hakime muhakeme salonına avdet eder.

Reis- Zabıt kâtibine hitaben: Okuyunuz.

Zabıt kâtibi Şefik Bey okur:

#### Karar

Maznunı aleyhimden esbak Şeyhülislâm Esat Efendinin hal ve şanından möhtacı muayene olduğu anlaşıldığından müşarileyh hakkındaki davanın tevhidil bil ahire nazarı teemmüle alınmak üzere evvel emrde muayene ettirilmesine ve Süleyman el Bustani ve Osgan Efendilerçe ait olan davanın tevhidil ile mümaileyhimanında halı firarda oldukları anlaşıldığından haklarında muamelei gıyabiye icrasına müttefiken karar verildi.

Reis- Vaktın ademi müsaadesine binaen yövmi ahire talik ediyoruz.

Muhakemenin hitamı saat 5, dakika 20.

8

Divan-ı Harb-ı Örfi Zabıt Heyeti Amiri:

Abidin Daver.





8 Mart sene 335 tarihinde İradei Seniyei  
Hazreti Padişahiye iktiran eden Kararname  
ile müteşekkül Divan-ı Harb-ı Örfi  
Muhakematı Zabıt Ceridesi

---

Reis: Ferik Mustafa Nazım Paşa,

Âza : Mirliya Zeki Paşa,

Mirliya Mustafa Paşa,

Mirliya Ali Nazım Paşa,

Miralay Receb Ferdi Bey,

Müddei Umumi: Muavinlerinden Feridun Bey.

---

Birinci Muhakeme

Cuma Ertesi: 21 Haziran 1335

Muhakemeleri icra edilen maznuninin esamisi:

İttihat ve Terakki Cemiyeti Brusa Kâtibi Mesulı Doktor  
Ahmet Mithat Bey,

Eskişehir Kâtibi Mesulı Doktor Nesim Zöhdî Bey,

Mağnisa İttihat ve Terakki Kâtibi Mesulı Avni Bey,

Edirne İttihat ve Terakki Müfettişi Abdülğani Bey,

Teceddüd Fırkası Beyoğlu Kâtibi Mesulı Selahettin Bey,

İttihat ve Terakki Cemiyeti miryagon şubesi Kâtibi

Vekili Hüseyin Cevdet Bey,

Halep Kâtibi Mesulı Mehmet Cemal Bey.

Birinci Celse, saat 4, dakika 40.

Reis- Doktor Ahmet Mithat Beye hitaben: İsminiz?

Mithat Bey- Doktor Ahmet Mithat.

Reis- Pederinizin ismi?

Mithat Bey- Hacı Hasan.

Reis- Nerelisiniz?

Mithat Bey- Kayserili.

Reis- Mahalı ikâmetiniz neresidir?

Mithat Bey- Brusa.

Reis- Memuriyeti halî/zyeniz?

Mithat Bey- İttihat ve Terakki Brusa Kâkibi Mesuliyim.

Reis- Derecei tahsiliniz?

Mithat Bey- Tahsili âli.

Reis- Sinni âliniz?

Mithat Bey- Otuz dört.

Reis- Bir göna mahkumiyetiniz varmı?

Mithat Bey- Silki askeriden nisbeti askeriyemin katı dolayısıyla divan-ı harbca mahkum oldum.

Reis- Ne sebeble?

Mithat Bey- İkinci devrei intihabiyede Van mebusı idim. Hakkı istifaya malik değildim. Siyabetle iltiğalımdan dolayı divan-ı harb nisheti askeriyemi kati etti.

Reis- Besim Zöhdi Beye hitaben: İsminiz?

Besim Bey- Besim Zöhdi.

Reis- Pederi âliniz?

Besim Bey- Zöhdi.

Reis- Sinniniz?

(Sahife 162)

Besim Bey- Kırk üç.

Reis- Maskatı reisiniz?

Besim Bey- Ödemiş,

Reis- Mahallı ikâmetiniz?

Besim Bey- Eskişchir.

Reis- Derecei tahsiliniz?

Besim Bey- Mektebi tıbiyeci askeriyeden mezunum.

Reis- Memuriyeti hazırınız?

Besim Bey- Eskişchir Murahhas Vekili.

Reis- Mütechilmisiniz?

Besim Bey- Mütecehilim.

Reis- Mahkûmîyetti sabıkanız varmı?

Besim- Yokdır.

Reis- Oturunuz. Avni Beye hitaben: İsminiz?

Avni Bey- Avni.

Reis- Pederinizin ismi?

Avni Bey- Tevfik.

Reis- Sinniniz?

Avni Bey- Otuz sekiz.

Reis- Meskâtı reisiniz?

Avni Bey- Kavala.

Reis- Mahallî ikâmetiniz?

Avni Bey- Mağnisa.

Reis- Dereceî tahsiliniz?

Avni Bey- Âli.

Reis- Mütעהhilmisiniz?

Avni Bey- Değilim.

Reis- Memuriyeti haliyeniz?

Avni Bey- Sabık Mağnisa İttihat ve Terakki murahhası.

Reis- Oturunuz. Abdulğani Beye hitaben: İsminiz?

Abdulğani Bey- Abdulğani.

Reis- Pederiniz?

Abdulğani Bey- Hacı Hasan.

Reis- Meskâtı resiniz?

Abdulğani Bey- Kırk.

Reis- Mahallî ikâmetiniz?

Abdulğani Bey- Kadı Köyünde Cevizlikde oturuyorum.

Reis- Dereceî tahsiliniz?

Abdulğani Bey- Âli.

Reis- Bir göna mahkûmiyetiniz varmı?

Abdulğani Bey- Hayır, Efendim.

Reis- Memuriyeti hazırınız?

Abdulğani Bey- Şimdi bir memuriyetim yok, Efendim, evvelce İttihat ve Terakki murahhası idim.

Reis- Sabıken memuriyetiniz?

Abdulğani Bey- Asker idim mülazımı evvellikden müteakidim.

Reis- Hasan Selahettin Beye hitaben: İsminiz?

Selahettin Bey- Hasan Selahettin.

Reis- Pederiniz?

Selahettin Bey- Mehmet.

Reis- Sinniniz?

Selahettin Bey- Otuz yedi.

Reis- Maskatı resiniz?

Selahettin Bey- İstanbul.

Reis- Mahallı ikâmetiniz?

Selahettin Bey- Üsgüdar.

Reis- Derecei tahsiliniz?

Selahettin Bey- Âli.

Reis- Bir göna mahkûmiyetiniz varmı?

Selahettin Bey- Yok, Efendim.

Reis- Memuriyeti hazır<sup>e</sup>niz?

Selahettin Bey- Teceddüd Fırkası Beyoğlu Kâtibi

Mesulı.

Reis- Hüseyin Cevdet Beye hitaben: İsminiz?

Hüseyin Cevdet Bey- Hüseyin Cevdet.

Reis- Pederiniz?

Hüseyin Cevdet Bey- Ali.

Reis- Sinniniz?

Hüseyin Cevdet Bey- Kırk yedi.

Reis- Maskıtlı resiniz?

Hüseyin Cevdet Bey- Siroz.

Reis- Mahali ikâmetiniz?

Hüseyin Cevdet Bey- Mirgön.

Reis- Derecei tahsiliniz-?

Hüseyin Cevdet Bey- Rüşdi.

Reis- Müteahhilmisiniz?

Hüseyin Cevdet Bey- Evvet.

Reis- Memuriyeti hazıreniz?

Hüseyin Cevdet Bey- Mirgön şubesi müdafaai milliye reisi ve İttihat ve Terakki Kâtibi vekili idim.

(Sahife 163)

Reis- Memuriyeti sabıkinız?

Hüseyin Cevdet Bey- Memuriyeti sabıkım yokdur.

Reis- Hükûmet ~~mem~~ memuriyetinde bulunmadınız mı?

Hüseyin Cevdet Bey- Hayır Efendim, ziraatla meşğuldım.

Reis- Bir göna mahkûmiyetiniz varmı?

Hüseyin Cevdet Bey- Hayır.

Reis- Oturunuz. Zabıt kâtibine hitaben: Okuyunuz.

Zabıt kâkibi okur:

Divan-ı Harb-ı Ürfi Riyaseti Âliyesine:

Bu gün saat 3,35 de ~~hikri~~ lieclil muhakeme divan-ı harba istenilen yedi Efendiden Cemal Beyin Gümüşsuyu hastahane hanesinde tahtı tedavide olmakla bittabi gönderilemediği maruzdur.

Tevkifhane Müdürü:

Kaymakam Ali.

Reis- Müddei Umumi Muavinine hitaben: Mütalaanız?  
Efendilerin bir tanesi Gümüşsuyu Hastahanesinde hasta imiş.

Müddei Umumi Muavini Feridun Bey- Tefrikini talep ederim.

Reis- Tefrikine karar verdik. Zabıt kâtibine hitaben: Okyunuz. Zabıt kâtibi kararnamei okur:

#### Kararname

Emniyeti dahiliyeyi ihlal maddesinden dolayı maznunu olup tevarihî muhtelifede tahtı tevkife alınan Mağnisa İttihat ve Terakki kâtibi mesulı Avni ve Teceddüd Fırkası Beyoğlu kâtibi Hasan Selahettin ve Ankara mebusı sabıka Hilmi ve Bolu kâtibi mesulı Mithat ve Eskişehir kâtibi mesulı Besim Zöhdi ve Halep İttihat ve Terakki kâtibi mesulı Mehmet Cemal ve Karahisar mebusı sabıka Ağaoglu Ahmet ve Brusa kâtibi mesulı Kayserili Doktor Mithat ve Suvari kaymakamlığından Mütakaat mümtaz ve Sinop mebusı sabıka Hasan Fehmi ve Saruhan mebusı sabıka ve Teceddüd Fırkası âzasından Sabri ve Mirgön müdafaai milliye Cemiyeti reisi İttihat ve Terakki kâtibi mesulı vekili Cevdet ve İstanbul mebusı sabıka Selahettin Cimcoz ve Erzurum mebusı sabıka Milli Ajans müdürü Hüseyin Tosun ve Perie bankası Dersaadet vekili ve mukaddema Selanik İttihat ve Terakki kâtibi mesullüğünde bulunmuş olan İhsan Namık ve Brusa kâtibi mesulı Ali Rıza ve Konia İttihat ve Terakki kâtibi mesulı murahhas vekili Abdulkadir ve Konia valii esbakı Samih Rifât ve Konia Polis Müdürü esbakı Sadeddin ve Konia İttihat ve Terakki murahhası sabıka Hamallar



Kehyası Ferit ve Akşehir Cihan Beyli nahiyesi müdürü Fehmi ve Akşehir Belediye Reisi Mufti Zade Kâmil ve Akşehir Komiser Muavini esbakı Sparta hapshanesinde mevkuf Hasan Basri ve Adapazarı İttihat ve Terakki murahhası Hamit ve Halep havalisi Çete Reisi Kraathaneci Hüseyin Necati ve Sivas İttihat ve Terakki murahhası Gani ve Buluadin İttihat ve Terakki murahhası Mufti Mehmet Ali ve Hacı Ata ve Kara Kadi Hasan Hüseyin ve Edirne İttihat ve Terakki murahhası Abdulğuni Beyler ve Harbiye Nazırı esbakı Enver Efendinin pederi Hacı Ahmet Paşa hakklarında verilen 10 Haziran 335 tarihli kararnamenin bazı cihatının istikmalı zımında Canibi Âlii riyasetpenahiden iade buyurulması ve makamı iddiadan dahi ol vechle iddianame tanzim ve evrakı müteferriasiyla maen tevdi olunması üzerine riyaseti müşari-leyhanın emri tahririsine imtisalen icra kılınan tahkikatı mütemmime neticesinde maznun aleyhimden Avni Bey Magnisada bulunduğu sıralarda her dem ve İsmail ve Çerkes Mehmet ve Hacı Hüsnî nam kesanı istikraz tahvilât-ı almak için darb ve tazyik ettikden başka 1330 senesi Temmuzından itibaren kâtibi mesul sınıfında bulunduğu ve 332 ve 333 ve 334 seneleri zarfında inikat eden kongreleri bil fiil iştirak eylediği ve Halep kâtibi mesulı Cemal Beyin dahi ilanı meşrutiyeti müteakkip intisap etmiş olduğu cemiyetin Konia ve Halep kâtibi ~~mx~~ mesulluklarını ve Hasan Selahettin Beyin dahi 329 senesinden itibaren cemiyeti mezkûre İstanbul kâtibi ~~mx~~ mesulı Kemal Beyin daire kitabetini ifa

ve Cevdet Beyin dahi Mirgön müdafaa-i Milliye Cemiyeti rıkkıyasetinde bulunduğu sıralarda Mirgön kâtibi mesulı olan Ferit Beyin gaybubeti esnasında ve müddeti medide miri mumailleyhe vekâlet ve Besim Zöhdi Beyin 330 senesi zarfında Afion Karahisarı ve üç sene sonra dahi Eskişehir kâtibi mesullıklarında ifai hizmet ve Mithat Beyin ~~taayin~~ ise Balkan harbını müteakib Bolu kâtibi mesullığına bittayin 331 senesi nihayetine deyin memuriyeti mezkürde devam ve bil aherede Brusa kâtibi mesulı İbrahim Beyin yerine tayin edilen Nesimi Beyi istihlaf ve Abdulğani Beyin ise meşrutiyetin ~~Edirne müfettişliğinin derönde~~ ilanından mukaddem intisap ~~eylediği~~ mezkür cemiyetin Edirne müfettişliğini derönde eyleyerek ilanı infisaha karar işbu vazifei ifa eylemek suretiyle daiyei teferrüd ve teğallup maksadıyla ilanı meşrutiyeti müteakib yedi vekâlet ve vedaatına aldığı idarei hükûmet üzerinde fırkai siyasiye halından çıkamayan ve vaziyeti asliyesi umumiyesi şekli malûmı muhafaza eden ve binaen aleyh icraatı umumiyesi itibarıyla idarei dövleti küllü dahl u tesir ve icrai nüfuzzeyleyen ve mesaili mühimmei dövletin mahallı akd ve hallı olan Merkezi Umumisinin ittihaz eylediği karara tab'en tanzim edilen kanunı mahsusa tevfiken mahalı ahere nakl edilen kafilelerin imha ve eşya ve emvallarının nehb ve ğaret edilmesi zımında tertib ve teşkil olunan giruhı bağıyenin emri teşkil ve tertibinde medheldar olan ve halı harb mülabesesiyle halkın möhtac olduğu havaici zaruriye üzerinde bazı amalı

hasise dolayısıyla icrai ihtikâr ve derc ve iddiharı ser-  
 vet maksadıyla işbu harekât-ı muamelat-ı resmîye ile mezc  
 ve hulasa bu kabil muamelat-ı keyfiyeye hususat-ı resmîye-  
 ye alet ve vasıta ittihaz ve binaen aleyh dövleti Osmani-  
 yede kanunı esası mucibince mukarrer ve müesses olan şekli  
 idarei hükûmeti tağyir eder mahiyette bir kuvvei hafiye  
 ihdas eyleyen İttihat ve Terakki Cemiyetinin erkânı mah-  
 susesinin vilâyatı Osmaniyede vasıtai icraatı olmak üzere  
 ihdas edilen teşkilât-ı hariciyesi meyanında ve binnetice  
 mebhusunanhi 10 Haziran k tarihli kararnamede izah olun-  
 duğu vechle işbu hareketleriyle faili asıl olupda elyevm  
 hakklarında ittihazı karar olunmuş bulunan müttehimlerin  
 harekâtını ibtidaen idad ve teshil ve intihaen dahi ikmal  
 eyleyerek işbu efalda feren zimedhel oldukları tahkikat-ı  
 istintakiye sırasında vazihen sebk eden ikrar ve itiraf-  
 ları ve evrakı tahkikiye münderecat-ı gibi delail ile an-  
 laşılmış ve hareketleri kanunı cezanın

(Sahife 164)

kırk beşinci mad-  
 desi delaliliyetiyle elli beşinci maddesinin son fıkrası  
 hükmünü müstelzem ifaalı cinayetinden madud bulunmuş  
 olduğından mumailayhimin ol vechle divan-ı harb-ı örfide  
 icrai muhakemeleri lüzumına ve usulı muhakematı cezaiye  
 kanununun seksen dokuz ve iki yüz dördüncü maddeleri  
 mucibince hakklarında gayrı muvakkat tevkif müzakkeresi

tastirine, diger maznunini aleyhime gelince bunlardan Hamit Beyin İlanı meşrutiyeti müteakkib fırkaya intisab ile İzmit müfettişi olan İsmail Hakkı Beye Adapazarı mensubiyeninin muhassesat-ı şehriyesini tahsile vekâlet ve kraathaneci Necati Efendinde teşkilât-ı mahsusede ifayi hizmet ve Babıâli hadisesinde dahi isbatı vicud ve İhsan Namık Beyin 1329 senesi Nisanına kadar Selâhik İttihat ve Terakki mektebi müdüriyetini ve fırkanın Selanik maraahaslığını ifa eyledikleri ve tarihi mezkürden itibaren Penie Bankası vekâletine geçerek Bankanın nizamnamei dahilisi mucibince Cemiyete olan irtibatını muhafaza ile beraber bil fiil ifai hizmette bulunmadığı ve Hilmi Beyin dahi 330 senesinde Ankara mebuslığına intihab ve ticaretle iştiğal ettikleri nümayan olub salifüzzıkr şekl u mahiyete bir sıffet ve memuriyet ~~ve binaen aleyh mümaileyhim hü~~ ~~hakkındaki tahkikatın işbu tahkikat evrakı ile icrai tev-~~ ~~hidine bir göna sebebi kanuni bulunamamış olduğundan ahi-~~ ~~ren tehassül eden esbab dolayısıyla tahkikatın ahkâmı~~ kanuniyeye muhafazaten ve maslahatı teshilen mumailayhime ait olan kısmın tefrikine ve Konia valii esbakı Rifât ve Konia Polis Müdürü esbakı Saadettin Beylerle ziraat müdürü Teodoraki ve Akşehir Cihanbeyli nahiyesi müdürü Fehmi ve Akşehir belediye reisi Mufti Zade Kâmil ve Isparta

hapshanesinde mevkuf Kmmiser Muavini esbakı Hasan Basri Efendilere isnad ~~olan~~ olunan ceraimin haddizatında bazı kesianın esnai tehcirde eşya ve emval ve nukudını ahz ve ğasb ve sui muamele ile beraber vefata sebebiyet vermekden ibaret olarak ol babdeki evrakı tahkikiye Konia heyeti tahkikiye-<sup>i</sup> since şürekâ<sup>1</sup> ~~bulunan vilâyet~~ cürmlerinden olub Dersaadet tevkifhanei askerisinde mevkuf bulunan vilâyeti mezkûre İttihat ve Terakki murahhası Ferit Beyin evratıyla birleş- dirilmek üzere irsal kılınmış olub mumaileyh Fedit Beyin itti- laf heyeti tarafından tevkifhaneden alınmış olması sebebi tevhide bir taraf eylemiş olacağından mumaileyhim hakkların- daki evrakı tahkikiyenin dahi işbu sebeb<sup>e</sup> binaen ~~akaylıx~~ tahkikatı hazıreden tefrikiyle muamelât-ı müteakıbe kanuni- yelerinin münferiden icrasına ve diger maznun aleyhimden Koniada İttihat ve Terakki Cemiyeti himayesindeki milli müze ve kütübhane müdürü Abdulkadir ve üç yüz otuz bir sene- sine kadar cemiyete mensub bulunan Bulvadin muftisi Mehmet Ali ve Kasap Hasan ve Hüseyin ve meşrutiyeti kûteakıben cemiyete dahil olup bil ah<sup>e</sup>re donanma ve müdafaaı milliye şübelerine hasrı hizmet etmiş olan Hacı Ata Efendilere gelin- ce maznunini mumaileyhimin İttihat ve Terakki Cemiyetine mensubiyeti sabıkaları olub ancak birer suretle cemiyeti mezkûreden fekki alaka ederek cemiyetle elyevm bir göna nisbet ve merbutiyetleri bulunmadığından dolayı meni muha- kemelerine karar verilmesi müddei umumilikden taleb ve iddia

olunmakda isede maznunini mümaileyhime ait evrakı tahkikiyenin "heyetimizce derdesti tahkik ve sevk bulunan murahhas ve kâtibi mesullara ait evraka mümaileyhimin sıffatı mesrubeleri hasebiyle " berai tevhid birinci heyeti tahki-kiyeden tevdi ve isra olunması cihetiyle alelade muamelei tevhidiye bilifa umum sırasında lüzumı muhakeme ile sevk olunmasına ve ancak maznunini mümaileyhim~~in~~ haklarında ber mucibi taleb bir karar ittihazından evvel cemiyetle irtibat ve mensubiyet<sup>r</sup>î mebus~~u~~eleriyle sureti infikak ve vaziyeti hazı~~r~~elerinin biletraf anlaşılması möhtacı tetkik mevaddan bulunmasına binaen bu hususda taamiki tahkikat olundukdan sonra icabat-ı kanuniyesi ifa olunmak üzere anler hakkındaki tahkikatın dahi tefrikine ve bitaharri kuvveti itilafiye tarafından tevkifhaneden alındıkları mezkûr tefkifhane müdürîyetinden mevrud müzekker mealinden anlaşılın Bolu kâtibi mesulı Mithat ve Karahisar mebusı sabıkı Ağaoğlu Ahmet Ağayef ve Suvari kaymakamlığından mütekait Mümtaz ve Sinop mebusı sabıkı Hasan Fehmi ve Saruhan mebusı sabıkı Sabri, İstanbul mebusı sabıkı Selahettin Cimcoz ve Erzurum mebusı sabıkı Hüseyin Tosun ve Brusa mebusı sabıkı Ali Rıza ve Konia murahhası Feridun ve Sivas murahhası Abdülğani Beylerle Enver Efendinin pederi Hacı Ahmet Paşa haklarında-ki tahkikatın dahi işârı ahire kadar te'hiri icab etmekle o vechle mümaileyhime ait tahkukat kısmının dahi bu suretle tefrikine karar verildi.

Reis- Maznunine hitaben: İttihat ve Terakki Merkez ve Meclisi Umumisi âzalarına atf olunan ceraim ve cenayatta alakadar olduğınız iddia olunuyor. Şimdi müddei umumilik tarafından bu iddia teşrih edilecek, dikkat ediniz:

Müddei Umumi Muavini Feridun Bey- Efendim, hazırı bil muhakeme zevat-ı müşarileyhim hazretleri İttihat ve Terakki Cemiyetince vilâyetlere, sancaklara tevdi ve taksim olunan memurı mahsuslardır. Bu zevat orada İttihat ve Terakki hükümetinden şifahi veya tahriri telakki ettikleri evamir mucibince umur ve mesalihi dövleti müteallik hususata müdahale etmişlerdir. Maznunu mümaileyhimin mabihil ittihamları olan cürm kuvvayı ~~meşruiye~~ meşruiye dövleti tağyir ve tahrif etmekle müttehim bulunan Talât Paşa ve rufekai sairesinin hareketlerinde dahl u iştirakları olub bununda derecesi icra kılınacak muhakemat ile anlaşılacağından o noktadan icrai muhakemelerini talep ederim.

Reis- Maznunine hitaben: Vekili müdafileriniz var mı?

Avni Bey- Efendim, henüz ihzar etmedik.

Reis- Evvelce haber göndermişdik. Söylememişler mi?

Avni Bey- Hayır, söylemediler, malumatımız yok.

Selahettin Bey- Bu gün müttalı olduk, Paşa Hazretleri. Yarım saat evvel muhakememizin icra olunacağı tebliğ olundu. Binaen aleyh vekil tayin edeceyiz.

Reis- Pazarertesi günü saat bire taalik ediyorsunuz,

15

o güne kadar hazırlayınız.

Birinci Muhakememinin hitamı

Saat 5, dakika...

---

Divan-ı Harb-ı Örfi Heyeti Amiri:

Abidin Daver.



(Sahife 165)

8 Mart sene 335 tarihinde idarei Sen<sup>1</sup>giyey<sup>1</sup>  
Padişahiye iktiran eden Kararname ile  
müteşekkül Divan-ı Harb-ı Ürfi

Muhakematı Zabıt Ceridesi

Reis: Ferik Mustafa Nazım Paşa,

Âza : Mirliya Zeki Paşa, Mirliya Mustafa Paşa,

Mirliva Ali nazım Paşa, Miralay Recceb Ferdi Bey,

Müddei Umumi: Muavinlerinden Feridun Bey.

---

İkinci Muhakeme, Pazartesi 23 Haziran 1335.

Muhakemeleri icra edilen maznuninin esamusi:

İttihat ve Terakki Cemiyeti Brusa Kâtibi Mesulı

Doktor Ahmet Mithat Bey,

Eskişehir Kâtibi Mesulı Besim Zöhdi Bey,

Mağnisa İttihat ve Terakki Kâtibi Mesulı Avni Bey,

Edirne İttihat ve Terakki Müfettişi Abdulğmani Bey,

Teceddüd Fırkası Beyoğlu Kâtibi Mesulı Selahettin Bey,

İttihat ve Terakki Mirgön Şubesi Kâtibi ~~Masru~~ Vekili:

Hüseyin Cevdet Bey, Halep Kâtibi Mesulı Mehmet Cemal Bey.

Birinci Celse saat 3, Dakike 35.

Reis- Maznunine hitaben: Efendiler, müsteriken tevkil  
ettinizmi?

Reis- Selahettin Bey kalsın, diğerlerini götürünüz.

Selahettin Bey muhakeme salonunda kalır, diğerleri çıkarılır.

Reis- Selahettin Bey-

Selahettin Bey- Efendim.

Reis- İttihat ve Terakki Cemiyetine ne vakit intisab ettiniz?

Selahettin Bey- Efendim, İttihat ve Terakki Cemiyeti 329 senesi Teşrinievvel evasıtına doğru, bir fırkai siyasiye halına inkılab etmişdi, nizamnamesi, programı hükûmetin tasvibi ve resmisine iktiran eylemişdi. Onun üzerine benden işte memuriyetim olan Maliye Nezareti kalemi Mahsus Türkçe kitabeti ve Meclisi Müdüran kitabetinden istifa ettim ve badel istifa Cemiyete dahil oldum. Fırkai siyasiyeye, İttihat ve Terakki fırkai siyasiyesine.

Reis- İstanbul Merkezine ne vakit intihab olundunuz?

Selahettin Bey- Merkezinemi, Efendim?

Reis- Evvet.

Selahettin Bey- İntihab olunmadım. İstanbul murahhaslığını Kemal Bey deröhdde etmiş idi, murahhas idi. Programımız, nizamnamemiz mucibince İstanbul teşkilât-ı ayrı idi. Nizamname icabinca her daire dahilinde birer klub bulunacakdı. Bu klubde bir kâtib tarafından idare olunacakdı, bendenizde bu suretle klub kâtibi olarak iltihak ettim.

Reis- Ne vakte kadar bu vazifede kaldınız?

Selahettin Bey- Efendim, işe birinci mntaka merkez

3589 numara lu Takvim-i Vahayye Merbuttur.

heyeti teşekkül edinceye kadar orada kaldım, oda tahminin ya 333 veya 332 senesindedir, şeyi hatırlamıyorum. Tahniye müdüriyeti teşekkül etmişti. İstanbul erzak merkezi müdüriyeti, o müdüriyete tayin olundum, memuriyeti resmiyeye geçdim, bu suretle o zaman kadar...

(Sahife 166)

Reis- Teceddüd fırkasına intihabınız ne zemandır?

Selahettin Bey- İaşe nezareti teşekkül etmişti. Oranında tahniye müdüriyetini bendenize teklif etmişlerdi. O nezaretin tahniye müdüriyetini deröhde etmişdim. Oradan Celal Muhtar Beyin zamanında istifa ettim. Badelistifa bir müddet boşda kaldıktan sınra Teceddüd fırkası heyeti idaresinde arkadaşlarımdan Hayri Bey vardı, bendenize teklif etti, kabul edermisiniz, dedi. Hay, hay, kabul ederim, dedim. O zaman kabul ettim. Bir on beş gün, yirmi gün kadar o vazife ile iştiğal ettim.

Reis- Ondan sınra çekildiniz?

Selahettin Bey- Hayır, tefkif olundum.

Reis- Elyevm Teceddüd fırkasınamı mensubsınız yoksa başka bir fırka ile münasebetiniz varmı?

Selahettin Bey-Hayır, Efendim, Teceddüd fırkası esasen yokdur, Paşa Hazretleri, hiç bir yere mensub değilim.

Reis- İstanbul Merkezine merbut olduğunuz zaman iaşe işleriyle meşğul oldunuzmu?

Selahettin Bey- Cemiyetçe mensubiyetimiz varken umuırı

resmiye ile iştigal edemezdim, binaen aleyh iâşe mesilâiyle iştigal etmedim.

Reis- 1332 sene kongresinde iâşe hususatı tahtında Kemal Bey tarafından kıraat olunan rapor münderrâcaktına nazaren iâşeyi bir sene üç ay kadar İstanbul merkezi idare etmiş.

Selahettin Bey- İstanbul merkezi idare etmişdi, Paşa Hazretleri, harbın ilanı üzerine boğazlar kapanmışdı. Esasen ahvalı tabiiyede buğda mahsulı malûmı ihsaninnız memleketin ihtiyacatına tekabül edemiyor, bu ihtiyacat ahvalı tabiiyede, Marsilyadan, Rumanyadan, diğer memaliki ecnebiyeden vukubulan idhalat ile temin olunuyordu. Harbın ilanı üzerine tabii bu mevaridat inkita buldu. Mevaridatın inkita-ı burada ahalinin ekmek ihtiyacatını tazyik etmeye başladı. Onun üzerine furunlara tehacüm, ihtiyacat tezauf ve tezayyüd etti, ekmek fiyatı yükseliyordu, ahvalı tahk tabiiyede 60, 70, 90 kuruşa kadar satılan bir çuval un seferberliğin ilanından cüzü bir zaman sonra üç dört yüz kuruşa kadar çıktı. Halbuki Anadolu da buğda fiyatı sabitti. Böyle olduğu halde İstanbulda un fiyatı tereffü ediyordu. Dahiliye Nezareti Kemal Beyi bu işe memur etti, Kemal Bey bu vazifeyi kabul etti. Ve Kemal Bey bu vazifeyi İttihat ve Terakki murahhası olmak keyfiyetiyle kabul etmedi ve İstanbul teşkilât-ı katiyen bu işe müdahale etmedi. Kemal Bey cariye vicuda getirdi. Bir sene üç ay, on beş ay bu işlerle iştigal etti, neticeyye tücari mahiyeti haiz olan bu muameleden bir temettü

hasıl oldu, bu temettü-i ne yapalım, diye kongreye arz etti. Kongrede bunun vakf edilmesi ve umuru hayriyede istimal edilmesini kararlaştırdı. Bendenizin bildiğim bu kadar.

Reis- Kongrede bulundunuzmu?

Selahettin Bey- 333 kongresinde bulundum, Efendim.

Reis- Kemal Bey, raporda, şehir emaneti ve hükümet bu işe işini hüsnî ifa edemediyinden dolayı İstanbul merkezince işe vazi yed edilmeye mecburiyet hasıl oldu, diyor. Eger o kongrede kıraat rapor resmi bir mahiyeti haiz değil ise, yanlış yazılmış, tezkib edilmek lazım gelirdi. "Tanin" gazetasında neşr olunan surette böyle muharrerdir.

Selahetten Bey- Efendim, Kemal Bey orada arkadaşlarına hisab veriyor.

Reis- Hisab vermeden evvel vazi yed edilmesi esbabını dermiyan ediyor ve neticesinde böyle diyor.

Selahettin Bey- Bendenizizin bildiğim, Paşa Hazretleri, vazi yed filan bilmiyorum. Bendenizin bildiğim malumat bundan ibarettir. Bu iş böyle oluyor. Ahalinin ihtiyacatı günden güne tezayüd tezayüf ediyor, buna bir çare aramak lazamdır, yolunda bir takım müzakerat ceryan etmiş onun üzerine Kemal Bey bu işi deröhde etti yoksa hodbehod Kemal Beyin...

Reis- Kemal Beyin deröhde etmiş olduğu görülüyor, fakat deminde dermiyan ettiğiniz vechle haftada yirmi altı bin çuval kadar ½ un gelirken yedi, sekiz bin çuvala endi, işe işi kesbi suubet etti, şehir emanetince ve hükümetçede

çare bulunamadı, İstanbul merkezinin, iâşe hususatına vazî yed etmesine mecburiyet hasıl oldu, diyor.

Selahettin Bey- Bendenizim malumatım yok.

Reis- Pek eyi. Her ne suretle olursa olsun o zaman ~~minan~~ iâşe Kemal Bey veya İstanbul merkezi tarafından idare olunan iâşe hususatında bir vazifeniz varmı idi?

Selahettin Bey- Hayır, Efendim. O bir sene üç ay zarfında yokdı.

Reis- Sonra deröhde ettiğiniz vazifede maaş verilir-mi idi?

Selahettin Bey- Hangısı, Efendim, tahniye müdüriyeti-mi?

Reis- Evvet, tahniye müdüriyeti.

Selahettin Bey- Hayır, Efendim, çünkü Kemal Bey almı-yordı.

Reis- Kemal Beyin alıp almadığı bahsı diger, siz fahri olarakmı hizmet ediyordunuz?

Selahettin Bey- Fahri olarak, Efendim.

Reis- Nereye merbut idi?

Selahettin Bey- O vakit nizamname var idi. iâşe merkez heyeti vardı. Dahiliye Nazırı heyetin reisi idi. Mösyö "Mayer" namında bir Alman var idi. Şimdi ihtikâr komisyonın bulunduğu dairede idi, sonra buraya geldi. Bu iâşe nizamnamei mahsusı mucibince memaliki Osmaniye beş mıntakaya taksim olunmuşdu: birinci mıntaka İstanbul ve civarı idi bazı vilâ-yetta bunun içinde dahildi.

(Sahife 167)

Reis- Bunların ~~mazah~~ muhassesat-ı resmiyesi yokdı.  
Öylemi?

Selahettin Bey- Kimler, Efendim?

Reis- Memurların.

Selahettin Bey- Memurinin hepsinin muhassesat-ı vardı: bekçi, kapuci gibi şeylerde ücretli idi. Müstahdiminin bir kısmı maaşlı idi. Değirmen memurları vardı, bunlar tabii bidayeten memur olmadıkları için bunlara ücret verirdik. Bekçi, kapuci gibi kimselerde ücretli idi, hatta bendenizin muhasebecim vardı, donanma cemiyeti muhasebecisi eski hazinei hassa muhasebecisi idi. O maaşsız idi, diğerleri hep maaşlı idi.

Reis- Pek eyi, maaşat ve ucurat nereden verililiyordu?

Selahettin Bey- Muvazenei umumiyyeden.

Reis- Pek eyi, bir aralık hükûmetten şehr emanetine intikal etmiş.

Selahettin Bey- Evvet, Efendim, zanederim, 333 senesi Agostos içinde emanet deröhdde etmek istedi, emanete devr olundu.

Reis- Devr ettiğiniz zaman temettü, filan bir şey varmı idi?

Selahettin Bey- O zaman temettü, filan yokdı. Resmi bir muamele idi, temettü yokdı.

Reis- Bu hasıl olan temettüler o imârenin teşekkülünden evvelmi?

Selahettin Bey- On beş aylık müddet zarfında bir mahiyeti tûcariyeye haizdi, ondan sonra resmiyet kesb etti.

Reis- Pek eyi, şehir emanetide işeî umumiye namına bazı mübaatta bulunmuş, sonra iade etmiş.

Selahettin Bey- Bilmiyorum, biz şehir emanetine devr ettikten sonra o işle meşğul olmazdık, orada ne yapıyorlar, ne ediliyor? malûmatım olmaz, tabii, takib etmekte vazifem değildi.

Reis- Siz bazı kotratlar, bazı mukaveleler devr etmedinizmi?

Selahettin Bey- Ettik, "fendim. Esasen emaneti tahniye idaresi tesis etmişdi. O, degirmencilerle bir takım mukavelata girişmişdi. Onlar aynen şehir emanetine devr olunmuşdu, kezaîk, birinci mıntakanın teşekkûlini müteakip o mukavelat ve uhut kâmilten bize teslim olunmuşdu. İkinci defa şehir emanetine devr olunduğu zaman yine oraya devr edildi.

Reis- Siz, yalnız...

Selahettin Bey- Degirmen işleriyle iştigal ederdim.

Reis- Yalnız tahniye idaresine ait olanlar/666/666666 muameleyimi söyleyorsunuz?

Selahettin Bey- Evvet, tahniye idaresine ait olanları söyleyorum. Birinci mıntaka namına gerek Anadoludan, gerekse memaliki ecnebiyeden, Rumanyadan ve saireden o zaman mal gelirdi, mevaridat mûnkatı olmamışdı, işe merkezî heyetinin Sirkeci ve Haydar Paşada birer tesellim memurı vardı..



kabz ederdi, ciheti askeriye aitt olanı M ciheti askeriye verir, mevaridatın k miktarına nazaren birinci mintakada bulunan ahalinin ihtiyacatina mahsus olanida bendenize verirdi. Tahniyenin orada tesellüm memuru birinci iase merkez heyetinin memuru tarafından birinci mintaka memuru namına verilen malı tesellüm eder, idareden tebliğ edeceği emr dairesinde icabı kadar buğdayı degirmenlere gönderir, onlarda un halına ifrağ ederdi, bu suretle tahniyata başlanarak un halına ifrağ edildikten sonra furunlara tevziat yapılırdı.

Reis- Pek iyi, gidiniz. Selahettin Beyi muhakeme salonundan çıkarılır. Edirne İttihat ve Terakki müfettişi Abdülğani Beyi çağırınız. Abdülğani Bey getirilir.

İttihat ve Terakkiye ne vakit intisab ettiniz?

Abdülğani Bey- Meşrutiyetten evvel, Efendim.

Reis- Nerede?

Abdülğani Bey- Zanederim, Paşa Hazretleri, Vudın/ede...

Eyi tehattur edemiyorum.

Reis- Edirneye ne vakit geldiniz?

Abdülğani Bey- 330 senesinde, Paşa Hazretleri.

Reis- Ne vakit kâtibi mesul intisab olundunuz?

Abdülğani Bey- 327 de. Efendim.

Reis- Edirne kâtibi mesulımı?

Abdülğani Bey- Hayır, Efendim, bendeniz bidayette Mamuretulazizde bulundum, orada murahhas olarak bulunuyordum, orada müfettiş oldum, zabıt idim. Sonra istifa ettim.

Balkan harbinda silah altına alındım, Edirneye sevk olundun. Edirne muharebesinde bulundum ve vuruldum, ka tekrar tekaüt edildim. Bulgaristana götürdiler, esaretten avdetimde geldim, tekrar burada tedavi edildim. 330 senesinde Brusaya gittim, bir vazifem yokdı. Tedavi için gittim, oradan avdetimde Edirneye gittim.

Reis- Bu vazifeyi ne vakit deröhde ettiniz?

Abdulğani Bey- İttihat ve Terakki müfettişliyini mi? Paşa Hazretleri.

Reis- Müfettiş mi idiniz?

Abdulğani Bey- Evvet müfettiş idim, Paşa Hazretleri.

Reis- Edirnedemi?

Abdulğani Bey- 330 senesinde, Paşam.

Reis- Vazifeniz ne idi?

Abdulğani Bey- Vazifemiz nizamnamede musarrahdır, Paşa Hazretleri. Fakat biz Edirne vilayetinde bir şey yapamadık, çünkü Edirne vilâyeti, malûmı âlinizdirki, istiylaya uğramış idi, biz teşkilât ile meşgul olamadık, ancak orada eski efrad cemiyeti, muhacirinden gelenleri toplamak, sebt-i defter etmek, defterlerini klublerinği tanzim etmek ile meşgul oldum, Paşa Hazretleri.

Reis- Ne kadar zevat vardı?

Abdulğani Bey- Hatırimda değildir, Paşa Hazretleri. Defterde vardır.

(Sahife 168)

Reis- Elyevm bir fırkaya intisabınız varmı?

Abdulğani Bey- Şimdimi, Paşa Hazretleri, hayır. Şimdi hiç bir fırkaya intisabım yokdur, Paşa Hazretleri, mevkufım.

Reis- Tevfik edilme<sup>e</sup>den, yani mevkuf bulunmazdan evvel başka bir fırkaya intihab olundunuzmu?

Abdulğani Bey- Evvet, Teceddüd fırkasının bir ay kadar şeyini yadım, ondan sonra brakdım, İstanbula geldim.

Reis- Edirnedemi?

Abdulğani Bey- Evvet, Efendim.

Reis- Edirne'de tehcir yapıldımı?

Abdulğani Bey- Efendim, Edirne'de Ermeni tehciri yapıldı, evvet, Paşa Hazretleri.

Reis- Nasıl ceryan etti?

Abdulğani Bey- Haberimiz yok, Paşa Hazretleri. Bendeniz, bir gün, sabahlayın, erkenden yatarken, tanıdığım ve kendileriyle görüştüğüm bazı Ermeniler geldiler. Böyle böyle oluyor, bizden bir kısmını gönderdiler, diğerlerininide gönderecekler, dediler ve benden istima<sup>d</sup> ettiler, bende kendilerinden Bulğar istiması zamanında eyilik görmüşdüm. Kendilerine dedimki " mümkünü mertebe vilâyetten hakkınızda reca edeceğim", ve beraber gittik, yani onlarla beraberce vilâyete gittik, bunların komitecilikle alakadar olmadıklarını ve kendilerinin bi günah olduğunu söyledim, ve istisna edilmelerini reca ettim, vali Bey <sup>ı</sup> dediki " Bunlar için bende mi teessirim, fakat aldığım emr umumi ve katiidir. Şimdi

çalışıyorum, elbet bir şey yaparım", bende bunu kendilerine aynı vechle söyledim. Sonra bunlar gimedileşir, Paşa Hazretleri, ve niçin gitmediklerininide bilmiyorum.

Reis- Pek iyi, zatı âlinize Ermeniler muracaat etmeden evvel bu iş hakkında hiç bir şey duymadınız mı?

Abdulğani Bey- Hiç bir malûmatım yokdı, Paşa Hazretleri.

Reis- Ondan evvel yapılmamış mıydı?

Abdulğani Bey- Hayır, Paşa Hazretleri.

Reis- Hiç kimse gitmemiş mi idi?

Abdulğani Bey- Hayır, Paşa Hazretleri.

Reis- Müttalî oldıktan sonra oradaki İttihat ve Terakki şübesince bir teşebbüsde ~~bulundunuz mu?~~ bulundunuz mu?

Abdulğani Bey- Hayır, Paşam, hiç bir teşebbüsde bulunmadık.

Reis- İttihat ve Terakki cemiyetinden olan şübeler, meclisler yalnız Müslüman unsuru için değil, umum anasır için teşekkül etmiş bir vazifei hayriye için çalışan...

Abdulğani Bey- Zaten ismi "Osmanlı"dır, Paşa Hazretleri, yalnız İttihat ve Terakki değil...

Reis- O halde orada tehcir olunan Ermeniler hakkında bir sehabette, nasıl olduda, bulunmadınız?

Abdulğani Bey- Paşa Hazretleri, kanunla yapılıyordu, hükûmetin kanunına karşı nasıl muhalefet edilir?

Reis- Kanunda serahet var.

Abdulğani Bey- Tehcir kanunu diyorlar. Tatbik ediyorlardı, vilâyetin valisi tatbik ediyordu, Paşa Hazretleri, ve polis ile, jandarmasıyla tatbik ediyordu, biz ne deye teşebbüs edelim? Kanun var, jandarma var.

Reis- Kanunda ciheti askeriye'nin lüzum göstereceği mahallerde tehcir yapılacak, deniliyor. Orada ciheti askeriye'nin lüzum göstereceği esbab olub olmadığını görüyordunuz, bi lüzum olarak bu tehcir ne için yapılıyor deye teşebbüs etmek veyahut beyninizde tezekkür etmek lazım gelmezmi idi?

Abdulğani Bey- Paşa Hazretleri, ciheti askeriye'nin lüzum gösterip göstermediğini bilmeyizki ona karşı bir şey yapalım. Valide vilâyetin bir vilisidir, hükûmetin bir mümessilidir. Ona karşı "Haksızlık ediyorsun", etmiyorsun" diye kanun dairesinde olan bir şey hakkında ne söyleyebilirim

Reis- Valide emr almış, fakat kendisinde bu emrin yolculuğunu hiss ederse oda ½ müracaat edebilir.

Abdulğani Bey- Bize böyle bir şey söylemedi. "Siz söyleyiniz, merkezimize yazınız, bunu durdurunuz" diye bir şey söylemedi, vali söylese belki yazardık. Bendeniz "Bunu yolsuz görmedim", demiyorum, Paşa Hazretleri. Hakikaten Ermeniler çok namuslu adamlardı, bir çok zabitan ailelerini Bulgarların zulumundan muhafaza ettiler. Onları biz gayet iyi gördük, tabii Edirnenin feci bir suretle sukutı esnasında bir çok fecaiye mâruz kalındı, Paşa Hazretleri, bendeniz hastahanede idim, hatırlıyorum, mecruh idim.

Reis- Pek eyi, bu kadar vukuf hasıl ettikden sonra şahsen muracaat edeceğinizi meclisinizde küzakere edip meclisinizce müctemian müracaat...

Abdulğani Bey- Paşa Hazretleri, meclisimiz böyle şeyleri müzakere etmez ve bende valiye zaten ittihat ve Terakki murahhası sıffetiyle gitmedim. O ademlerin namuskâr olduğunu bilerek hiçbir bir ferd sıffetiyle gittim.

~~Pek Reis~~ Reis- Pek eyi, amma, anasırı Osmaniye'den birinin mazlumiyetini duyarda teşebbüsde bulunmazmısınız?

Abdulğani Bey- Bu, bizim meclisize ait değildir. Bu, umum Osmanlılarda tevcih edilebilecek bir sualdır. Bunu ne için bendenize tavecih ediyorsunuz?

Reis- Umum Osmanlılara değil, dar el harekât içinde, kumandanların lüzum göstereceği mevaki münhasır bir tehçiridir.

Abdulğani Bey- Bendenizin kumandanlarla bir münasebet yokki.

Reis- Var, demiyorum. Siz bilmiyorsunuzki Edirnedeki Ermenilerin ordu ile ve harekâtı ile bir münasebetleri yok? (Sahief 169)

Abdulğani Bey- Paşa Hazretleri, Edirne bir kere darelharb idi.

Reis- Hepsi darelharb idi.

Abdulğani Bey- Hem Gelibolu itibarıyla en müdhiş bir darelharb olduğu için biz hiç bir şeye karışmamağa şey ediyordı

Reis- Edirneden tehcir olanların ekserisi Tekfur Dağına gitti, öyle değilmi?

Abdulğani Bey- Tabii, bunu hükûmet biliyor, Paşa Hazretleri.

Reis- Sizde biliyorsunuz ya?

Abdulğani Bey- Bendenizde biliyorum. İzmitten çevirdiler, Paşa Hazretleri. Bir kısmı mühimide Tekfur Dağına gitti.

Reis- Edirneden kaldırılıpta Tekfur Dağına gönderilmek maksadı temin edermi?

Abdulğani Bey- Onı artık vali bilir, Paşa Hazretleri.

Reis- Pek âla, valinin yalnız yaptığı bir şeyde ihtar etmek lazım gelmezmi?

Abdulğani Bey- Bendeniz içinmi? Paşa Hazretleri.

Reis- Cemiyetiniz için.

Abdulğani Bey- Cemiyetimiz için lazım gelmez, Paşa Hazretleri. Cemiyetimiz hiç bir zaman valinin işine karışamaz ve karışmak içinde bir şeyi yoktur. Ancak bir şey görürse, reca eder, ve reca tarikiyle söyleyebilir. Bütün Cemiyetlerde böyledir, Paşa Hazretleri.

Reis- Emr tarikiyle demedim. Mustafa Paşa sual buyuyorlar. Alelumum İslâmların menfaati için demekten maksat nedir?

Abdulğani Bey- Hangi alelumum İslâmların, Paşa Hazretleri?

Reis- Demin söylediğiniz.

Abdulğani Bey- Öyle bir şey söylemedim, Paşa Hazret-

leri. İttihat ve Terakki dediğinizde bendenizde bilcümle anasırı gözederek ismi Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetidir, dedim, Paşa Hazretleri, alelumum Osmanlılar dedim.

Reis- Bu yapılan muamelenin haksızlığı sizce telahür etmedimi?

Abdulğani Bey- Hangı muamele.

Reis- Edirnedeki tehcir muamelesi.

Abdulğani Bey- Paşa Hazretleri, bir eker bendeniz Edirne'de bununla meşğul olmadığım için kim haklı ve kim haksız bilmiyorum. Paşa Hazretleri, giden Ermenilerin içinde ne dereceye kadar komitecilik yapacak ve harekâtı askeriye'yi sektedar edecek insanların mevcut olup olmadığına bendeniz bilmiyorum. Bilmediğim için bu babda bir mütalaa dermiyan edemem. Malûmı âliniz bendeniz Edirneli değiliym, Paşa Hazretleri. Edirne'de muhasere zamanında bulundum, ve mecruhen bulundum. Ahali ile temas etmedimki eyisi kimdir, fenası kimdir, bileyim, yalnız bildiğim bir kaç namuslular varki onlarda yattığım hastehanede müteahit idiler. Teahhütleri dolayısıyla gelip gidiyorlardı. Bulgarlar Edirne'ye girdikleri vakit, Bulgar zulmına, şinayetine karşı onlar gâz gerek zabıtnamının ve gerekse atıbbâ-i askeriye'nin ailelerini evlerini muhafaza ettiler. O vakit anladımki bu adamlar gayet namuslu ve eyi bir Osmanlıdırlar, çünkü Bulgar bayrağı asılmış, bir çok insanlar, bir çok Hristiyan vatandaşlarımız Bulgarlardan ziyade İslâm ırzına, namusına saldırıyorlardı, fakat bu



tanıdığım ademlerin hiç birisi böyle bir şey yapmadılar, ve ben bildiğimi o zaman gittim, vali Beye söyledim. Onun haki- katen haksızlık yapıp yapmadığını ancak polis müdürü bilir, Paşa Hazretleri, çünkü inzibatıyla hiç meşgul olmadım, Paşa Hazretleri.

Reis- Paşa Hazretlerine cevap veriniz.

Âza Mirliya Zeki Paşa- Bu muamelenin yolsuz olup olma- dığını anlamak için parlak bir misal: erbabı namusdan bildi- ğiniz zevatın tehcirine teşebbüs olunmuş.

Abdulğani Bey- Efendim, ona ½ teşebbüs edildiğininide bilmiyorum, Paşa Hazretleri. Noksan söylemişim. Diğerlerinin gelip bana söylemesi ve benimde valiye müracaatımdan ibarettir. Ondan sonra zaten tehcir vakı olmadı, Paşa Hazretleri. Acaba benim söylediğim iki kişi içinmi hepsi kaldı, onı bilmiyorum.

Zeki Paşa- Yani size tehcir muamelesini gayrı maakul göstermek, makbul göstermemek için şu muamele kâfi değildir?

Abdulğani Bey- Bendeniz içinmi, Paşam? Bendenizce bu muamele kâfi değildir. O iki kişi zaten gitmemiştir.

Zeki Paşa- Erbabı namusdan iki kişi...

Abdulğani Bey- Evvet, Efendim.

Zeki Paşa- Erbabı namusdan olan eşhasın tehcirine teşebbüs olunması haksız bir muameledir.

Abdulğani Bey- İhtimaldir, Paşam.

½ Zeki Paşa- Madamki haksız½ bir muameledir, haksız olduğu için iki kişi hakkında haksız olabilir, binaen aleyh

Cemiyetiniz, bu gibi hükûmetin gaymî kanuni olan muamelâtını ya ihtar suretiyle veyahut bilmem ne suretiyle redd edebilirdi.

Abdulğani Bey- Paşa Hazretleri, bir kere Edirnedен tehcir umumi değildir. Edirneyi diğer vilâyetlerden tefrik buyurmanızı reca ederem. Dememki merkezi hükûmet, Vükela bunu tasvib etmiş ve niçin tasvib etmiş olduğunu Edirne İttihat ve Terakki Cemiyeti düşünmez ve düşünemez, Paşa Hazretleri. Malûmı âlileridirki bizim programımız mucibince oradaki heyeti merkeziyeler ancak oranın intihabatıyla ve bu gibi ufak, tefek umuru adıye ile iştiğal edebilir, gerek tahsilleri, ve gerek görgülleri ancak buna müsaittir, Paşa Hazretleri. Sonra hükûmeti merkeziyenin yapmış olduğu bir kanunun iyi olup olmadığını göreceğ seviye-i örf<sup>e</sup>ında adem, içlerinde pek azdır, Paşa Hazretleri, değil yalnız Edirne vilâyeti heyeti merkeziyesinde, bütün vilâyetlerde bunu taktir edecek insanlar azdır bu, bizim taktirimize

(Sahife 170)

kalırsa memleket anarşiye gider, Paşa Hazretleri bu kanunların kötülüğünü en ziyade Meclisi Mebusan şey etmeli, onlar, ayırmalı, onlar eyidir, demeli, onlar kötüdür, demeli.

Reis- Bu tehcir edilenler, öteye beriye gidenler hakkında malûmat alınıyormı idi?

Abdulğani Bey- Akıabalarına mektublar geliyormuş, işi- diyor idim.

Reis- Bazıları öldürülmüş, deniliyor.

Abdulğani Bey- ~~Hayır, Paşa Hazretleri, hiç bir kimse~~ Bizim vilâyettemi? Paşa Hazretleri.

Reis- Evvet.

Abdulğani Bey- Hayır, Paşa Hazretleri, hiç bir kimseye tokat bile vurulmamışdır.

Reis- Vilâyet dahilinde değil, gittikleri yerlerde.

Abdulğani Bey- Bilmiyorum, Paşa Hazretleri, bizim vilâyetten öldürülmüş kimse yok, hepside avdet etmiştir.

Reis- Bunların terk uğra t ettikleri emval nehb ve garèt edilmiş veya sui istimale uğratılmış, bunları biliyor-mısınız?

Abdulğani Bey- Paşa Hazretleri, bizim vilâyetinde hiç bir emval nehb ve garèt edilmemiştir. Defterdar, reis olmak üzere bir takım memurini adliyeden ve jandarmadan, polisden ve vilâyetin diğer memurinden mürekkeb bir komisyon yapmışlar tehcir edilen Ermenilerin emlakını möhürlemişler ve sonra sebtî defter ettiler, götürdüler. Harac mezağ ederek sattılar, ve namlarına kaid ederek hazineye yatırdılar. Bu gün avdet edenler hep paralarını alıyorlar, Paşa Hazretleri. Bizim vilâyetimizde böyle ne sui istimal ve nede nehb ve garèt olmamıştır, bendeniz işitmedim, yalnız ben değil, Edirne vilâyetinde kimse işitmemiştir.

Reis- Fakat bu satılan eşyaların bir çokları memurin tarafından taktir olunan dun bedeller ile alınmış olduğunu söylüyorlar.

Abdulğani Bey- Hayır, Paşa Hazretleri, zanetmemki memurin eşya almış olsun, her sınıf ahali eşya aldı, hatta orada kalan Ermenilerde eşya aldı, Paşa Hazretleri, çünkü alenen ve müzayede ile Rüstem Paşa hanında ve iki kapulu Handa satılıyordu.

Reis- Cyle satılanlarda olmakla beraber bir çok eşyada dedeğim gibi alınmış deyorlar.

Abdulğani Bey- Ne gibi, Paşa Hazretleri? Böyle fiyet taktiri ilemi?

Reis- Evvet, taktir olunan fiyetlerle.

Abdulğani Bey- Bilmiyorum, Paşa Hazretleri.

Reis- Bir mağaza eşyası veya bir hane eşyası böyle ufak bedellerle verilmiş.

Abdulğani Bey- Bilmiyorum, Paşa Hazretleri ve zanetmiyorum, onı en ziyade defterdar bilir, çünkü komisyonun resi idi.

Reis- Sizin için fevkelâde nufuz sahibi idi, şubât-ı dıx dövletin her birinci icra-i tesir yapardı, diyorlar, sahi-mi?

Abdulğani Bey- Paşa Hazretleri, bendenizin ne gibi nufuzım olabilir? Ne gibi g fevkelâde nufuz sahibi olabilirim?

Reis- Bazı yüksek makamattan telakki ettiğiniz kuvveti ile.

Abdulğani Bey- Hayır, Paşa Hazretleri, bunu iddia edenler geliler, mahkemei âliyenizde söylerler, bendenizin

Edirne vilâyetinde bulunduğum zaman orada bulduğum bütün memurini buraya çağırır ve ~~nede gayri kanunidir~~ kendilerinin sorarsınız, ne bir nüfuz, ne bir tesir yapmış ve nede gayri kanuni bir harekette bulunmuşumdur, nede şunu şuradan kaldırım, buraya koyun demişimdir, kırk senelik hayatımın pek namuskârane olduğunu görmekle iftihar ederim, Paşa Hazretleri <sup>n</sup> beşdeniz müddeti hayatımda ~~vaxtımın tamamı~~ vazifemden başka hiç bir şeye karışmış bir adem değilim ve bunu reca ederim, jandarma referinden tutunuzda valiye kadar buraya getiriniz ve her hangısı söylerseki benim vazifeme şu kadar müdahale etti, o vakit istediğiniz gibi yalancı bir insan sıffetiyle muhameke ediniz, Paşa Hazretleri.

Reis- Şübenizde mukayyed olanlardan ve sair hususatta ne kadar varidat hasıl oluyordu?

Abdulgani Bey- Paşa Hazretleri, bidayette, 8 zannediyorum mahiye beş altı kuruş kadar oluyordu, sonra seferberlik üzerine gittikçe tenakus etti. Bizim defterlerimiz kâmilin Edirne hükûmettedir. Kim bir para vermiş ise orada mukayyettir, ve hepsinin dib koçanı vardır. Defterler pek muntazamdır. ~~Eğer~~ Eger arzu buyurursanız telgraf vererek buraya getirdir ve görürsünüz, tabii hatırımda kalmaz, Paşa Hazretleri.

Reis- Bu varidatın ne kadarını merkeze gönderirdiniz?

Abdulgani Bey- Nizamname mucibince biz kendi klubumuzu idare ettikten sonra kalan varidatın rubını Merkeze

gönderir idik. Eger o rubdan fazla paramız olursa sene nihayetinde bildiririz, şu kadar fazla paramız vardır, deriz, ve ehtiyat akçesi olarak saklarız, eger varidatımız yetişmezse hiç göndermeyiz.

Reis- Demek hasılât-ı safiyeden veriyorsınız.

Abdulğani Bey- Evvela kendi klubımızın masrafı çıkacak, ~~ma~~ mütebakisinin rubını göndermeceğiz, nizamnamemiz böyledir ve öteden beru kaidimiz budır.

Reis- Müfettiş olmak itibarıyla mülhakatada çıkarmı idiniz?

Abdulğani Bey- Bendeniz Edirne'de kâtibi mesullık vazifesini yapıyordım, bunun vezâifide nizamnamemizde mu-sarrahdır, Edirnenin istilaya uğraması itibarıyla bendeniz daima merkezde, Edirne'de bulunuyordum, ve orada kaldım. Kâtibi mesul vazifesini yapıyordım, en ziyade merkezde bulunuyor~~um~~ idim, zaten ben sakat bir adem olduğumdan teftişatta bulunamayordım, bendeniz sakatım, hayvana bine~~me~~ mem, onun için Anadolu'da falan teftişat yapamadığım için yalnız Rumelide, Edirne'de kaldım.

Reis- İstanbul'da bulunduğunuz vakit Merkezi Umumiye devam edermi idiniz?

(Sahife 171)

Abdulğani Bey- Müfettiş olmak itibarıyla İstanbul'da Merkezi Umumide kalacağkım, ve nizamname mucibince tef-tişatta lüzum gösterilecek yerler~~de~~ sevk edeceklerdi.

ve/  
Diğer maliye/mülkiye müfettişlere gibi orada bir oda var,  
orada oturacaktım, mesela şuraya bir sui istimal yapılmış  
ve yahut falan kâtibi mesulün hesabına bakılacak, böyle  
olacak, git hisaba bak, deye bir teftiş icab ettiği zaman  
gidilecek, fakat bendeniz hiç bir zaman gelemedim ve gide-  
medim, daima Edirne'de kaldım.

Reis- Pekeye, gidiniz. Abdülğani Beyi götürdüler.

Eskişehir İttihat ve Terakki kâtibi mesulı Zöhdi Beyi  
getiriniz. Zöhdi Bey getirilir.

Reis- Zöhdi Bey, İttihat ve Terakki/ye ne zaman intihab  
ettiniz?

Zöhdi Bey- Paşa Hazretleri, 323 senesinde.

Reis- İnkilaptan evvelmi? Tekrar ediniz.

Zöhdi Bey- Evvet.

Reis- Nerede intihab ettiniz?

Zöhdi Bey- Sirozda, Efendim.

Reis- Eskişehir İttihat ve Terakki kâtibi mesullığına  
ne vakit tayin olundunuz?

Zöhdi Bey- 333 senesinde, Efendim.

Reis- Oradama ikamet ediyordunuz?

Zöhdi Bey- Evvet, Paşam.

Reis- Kâtibi mesulün vazifesini hulaseten söylemişsiniz?

Zöhdi Bey- Kâtibi mesulün vazifesi âza-i Cemiyetle  
daima temasda bulunmak, Merkezi Umumiye ora Cemiyetinin  
ve oranın vaziyeti, tarzı sai fealiyeti hakkında rapor tan-  
zim etmek, mülhakata çıkarmak, orada teşkilâta nezaret etmek,

onları tenviy ve irşar eylemek gibi vezaiyle iştigal etmekdir.

Reis- O şübeleri cem etmek müzakereleri tanzim ve idare etmek kâtibi mesulamı aittir?

Zöhdi Bey- Hayır Paşam Hazretleri, bizim mülhakatta falan klublerimiz yoktur.

Reis- Merkezdeki heyeti sizmi toplar idare edersiniz?

Zöhdi Bey- Evvet, Paşam.

Reis- Eskişehirde tehcir yapıldımı?

Zöhdi Bey- Yapılmış, fakat bendenizin habenim yok, Paşa Hazretleri.

Reis- Siz bulunmadınız mı?

Zöhdi Bey- Hayır.

Reis- Arasını görmediniz mi? İşitmediniz mi?

Zöhdi Bey- Ne gibi? Paşa Hazretleri.

Reis- Yani tehcirden şöyle olmuş, böyle olmuş, böyle gitmiş, bazıları öldürülmüş, bazıları işkence yapılmış, emvalları gasp edilmiş, böyle şeyler işitmediniz mi?

Zöhdi Bey- Bunlardan hiç bir malumatım yok, Paşa Hazretleri.

Reis- Eskişehirde vakı olmamış mı?

Zöhdi Bey- Olmamış, Paşa Hazretleri.

Reis- Emvalı metruke hakkında yapılan muamelata müttali olmadınız mı?

Zöhdi Bey- Emvalı metrukenin muamelatına hususi bir



komisyon bakıyordu, onun için meşğul olmadım?

Reis- Eskişehir kâtibi mesullığından evvel bir vazifeniz varmı idi?

Zöhdi Bey- Karahisarda bulundum, Paşa Hazretleri.

Reis- Karahisarda yine kâtibi mesulmı idiniz?

Zöhdi Bey- Evvet , Efendim/.

Reis- Orada tehcir olmadımı?

Zöhdi Bey- Evvet, Efendim.

Reis- Nasıl ceryan etti?

Zöhdi Bey- Hükûmet tehcir yapılması için emr almış tehciri yaptı.

Reis- Fakat çok yolsızlıklar olmuş.

Zöhdi Bey- Bendeniz işittim, Paşa Hazretleri.

Reis- Karahisara ait bir dosia var, oradan müttali oluyoruz.

Zöhdi Bey- Bendeniz Karahisar hakkında böyle bir yolsızlık olduğunu zanetmiyorum, çünkü bendeniz orada bulunuyordum, herkes memnundu.

Reis- Sizin bulunduğunuz Karahisarı Şarki değilmi?

Zöhdi Bey- Hayır, Efendim, Afionkarahisar.

Reis- Eskişehirde emvalı metruke komisyonundan evvel bir çok yolsız muameleler olmuş, siz nasıl oluyorda duymayor<sup>s</sup>unuz?

Zöhdi Bey- Bendenizin zamanıma tesadüf etmedi, selki daha evvel olmuşdur.

Reis- Şübenizde ne kadar mukayyed zevat vardı biliyormısınız?

Zöhdi Bey- Temamen hatırlay<sup>y</sup>amıyorum, Paşa Hazretleri.

Reis- Hasılatın yükünü derhatır ediyormusunuz?

Zöhdi Bey- Öyle pek çok hasılat olmadı, Paşa Hazretleri yalnız klubumuzun mesarif ve sairesine  $\frac{1}{2}$  kifayet edecek bir derecede.

Reis- Bundan Merkezi bir şey gönderirmi idiniz?

Zöhdi Bey- Fazla olursa gönderilirid, Paşa Hazretleri.

Reis- Elyevm başka bir fırka siyasiyeye intisabınız varmı?

Zöhdi Bey- Teceddüd fırkası, beyannamesiyle meydana çıktığı vakit reiz bendenize müracaat etti, ve beyannamelerini cazib ve kendi ictihad ve kanaatıma muvafık buldum, çünkü tasviye yapıldığını ve bir çok ihtikâr ve saireden dolayı mücnim olanların Teceddüd ~~ıfırkası~~ fırkasına dahil olamayacaklarını ilan ettikleri için ve bendenizde bu fikirde bulunduğumdan böyle tasfiye görmüş bir fırkada bulunmaklı fikri acizaneme muvafık bularak tekliflerini kabul ettim.

(Sahife 172)

Reis- Orada bir vazife deröhde ettinizmi?

Zöhdi Bey- Efendim, Teceddüd fırkası şu suretle tesüs etmişdi hükûmete beyanname verdik.

Reis- Kâtibi mesulliyi oraya nakl etmedinizmi? Yani Teceddüd fırkasında misullık varmı idi?

Zöhdî Bey- Vardı , Paşa Pa Hazretleri.

Reis- Sizde, o vazife ile mükellefmi idiniz?

Zöhdî Bey- Bendeniz o vazife ile mükellef idim.

Reis- Size hangi taraftan tebliğ olundu idi?

Reis-Zöhdî Bey- Meclis idaresinden.

Reis- İstahbuldan mı?

Zöhdî Bey- Evvet.

Reis- Pekeyi, sizde şubenizde tasfiye yaptınızda mı kanaat hasıl ettiniz?

Zöhdî Bey- Paşa Hazretleri, malûm âliniz Teceddüd fırkası beyannamesini gazetalarla neşr etti.

Reis- Onı gördük, şubenizce o tasfiyeyi fiile çıkardınız mı?

Zöhdî Bey- Arz edeğim, Paşa Hazretleri, hükûmete beyannamesini verdik ve bu sunetle bir Teceddüd fırkası şubesi burada teşekkül etmiştir, dedik, sonra artık faaliyetinde bulunmadık.

Reis- Tasfiye sözdemi kaldı, ya yoksa yapıldı mı?

Zöhdî Bey- Zaten İttihat ve Terakki kendi kendine yaptığı infisahını ilân edince İttihat ve Terakki memleketinde kalmamış demekdi, yeniden âza kaldı ve saire ile meşgul olmadık.

Reis- Yalnız şahsen mi Teceddüd fırkasına intisap ettiniz yoksa şubenizle mi?

Zöhdî Bey- Arkadaşlarımla yani heyeti idare ile

Teceddüd fırkasının Meclisi idaresinden gönderilen beyannameyi okuduk ve sizde biliyorsunuzki bu suretle tasfiyeyi hepimiz arzu ederiz, böyle tasfiye görmüş ~~ih~~ ihtikâr ve saire ile meşgul olmayı arzu etmeyenleri ve diğer cürmlerde tecziye edilmiş ve edilecek olanları istemiyen bir fırka çıkıyor, bunu kabul edermisiniz, dedik, onlarda muvafık buldular.

Reis- Şübenize ait olan evrak?

Zöhdi Bey- Onları hükûmete teslim ettik, Paşa Hazretleri.

Reis- Şu halde ~~ex~~ Eskişehir İttihat ve Terakki şubesi tamamıyla Teceddüd fırkasını namını taşıyor. Öylemi?

Zöhdi Bey- İttihat ve Terakki infisah ettikten sonra İttihat ve Terakki namıyla bir şey kalmadı, Paşa Hazretleri.

Reis- Yani fırkanız Teceddüd fırkasına kalb olundumu?

Zöhdi Bey- Teceddüd fırkasına kalb olundu, fakat fealiyette bulunmadı.

Reis- Kimseye kaîd etmedinizmi?

Zöhdi Bey- Hayır, Paşa Hazretleri.

Reis- Esgiden mukayyed olanlar baki kaldırlarmı?

Zöhdi Bey- Hiç bir müracaat olmadı, Efendimiz.

Reis- Tehcir yapıldığı zaman Karahisarda bulduğunuzu ösylediniz, İstanbuldan bir göna emir almadınız mı?

Zöhdi Bey- Katiyen.

Reis- Tehcir hakkında hiç bir muamele yapılmadı mı?

Zöhdî Bey- Hayır, Paşa Hazretleri.

Reis- Oralara müfettişdi gelmedimi?

Zöhdî Bey- Hayır, Efendim, gelmedi.

Reis- Başka yerlere gitmiş, sizin oralara niçin gelmedi?

Zöhdî Bey- Bilmiyorum.

Reis- Pekeyi, gidiniz. Zöhdî Bey götürülür.

Brusa kâtibi mesulî Mithat Beyi getiriniz.

Mithat Bey getirilir. Mithat Bey, siz ittihat ve Terakkiye na vakit intihab ettiniz?

Mithat Bey- İnkilabı müteakıb.

Reis- Nerede idiniz?

Mithat Bey- İstanbulda idim.

Reis- Brusa kâtibi mesullığına ne vakit tayin olundunuz?

Mithat Bey- 332 senesinde.

Reis- Ne vakte kadar bu hizmette kaldınız?

Mithat Bey- Son zemana kadağr.

Reis- Tehcir zamanında oradama idiniz?

Mithat Bey- Hayır, Paşam.

Reis- Kim vardı?

Mithat Bey- Bendenizden evvel müfettiş İbrahim Bey vardı.

Reis- O envallı metrukeden bazı mebaliğ almış, o muamelât-ı biliyormusunuz?

Mithat Bey- Bendeniz yokdım, Paşa Hazretleri. Bir sene sonra gittim, yalnız müfettişler gelmişlerdi, onı tahkik etmişler. Onın sabit olduğunu anladıktan sonra İbrahim Beyi teşkilâttan çıkarmışlardı, yalnız buna vakıf oldum.

Reis- Emvalı metruke iade olundumu?

Mithat Bey- İade olunmuşdu, Efendim.

Reis- Parası şubedenmi tesviye edildi?

Mithat Bey- <sup>P</sup> Karasının nereden verildiğini bilmiyorum, yalnız evleri emvalı metrukeye iade etmişlerdi, Efendim.

Reis- Bir muameleyi resmiye ilemi, yoksa gayri resmimi?

Mithat Bey- Bir muamelei resmiyenin geçtiğini zan-  
~~ederek~~ ediyorum.

Reis- Brusada icra olunan tehcirde bazı yolsızlıklar olmuş, mütali oldınığımı?

(Sahife 173)

Mithat Bey- Yalnız ef<sup>V</sup>kafı nasda bazı şayat mevcut idi, o kadar sonra hükümet tarafından bir heyeti tahkikeye gönderilmiş. Tahkikatını yapmış, bendeniz bunlara sonradan <sup>u</sup> müttali oldım.

Reis- Brusa kâtibi mesullerinden evvel başka bir vazifeniz varmı idi?

Mithat Bey- Boluda kâtibi mesul idim.

Reis- Orada tehcir yapıldımı?

Mithat Bey- Hayır, Paşa Hazretleri.

Reis- Hiç yapılmadımı?

Mithat Bey- Hayır.

Reis- Şimdi bir fırkaya intisabınız varmı?

Mithat Bey- Teceddüd fırkası kâtibi mesullüğünü kabul etmişdim.

Reis- Teklif olunmuşmu idi?

Mithat Bey- Kongre akd olındıktan sonra Teceddüd fırkası bir beyanname neşr etmişdi. Bu beyannamei bendenizde <sup>ii</sup> gönderilmişlerdi. Bendeniz bunu tetkik ettim ve bu, kanaati siyasiyeme muvafık geldiği için kâtibi mesullüğü kabul ettim.

Reis- Ferdenmi kabul ettiniz, yoksa heyetcemi?

Mithat Bey- Bendeniz ferden kabul ettim.

Reis- Yine bir vazife kabul ettinizmi?

Mithat Bey- Teceddüd fırkasının kâtibi mesulü idim.

Reis- Şübeniz?

Mithat Bey- Şübemizde vardı.

Reis- Şübenizde ona tehavvül ettim?

Mithat Bey- Hayır, Paşam, yalnız nizamnameyi bazı arkadaşlarımıza gösterdik, teşrih ettik, izah ettik, Teceddüd fırkasını programını kabul edenlerden bazıları Teceddüd fırkasına dahil oldılar ki bunlarda kırk beş, elli kişi kadar idiler.

Reis- Kâtibi mesulların vazifesi neden ibarettir?

Mithat Bey- Kâtibi mesulların vazifei siyasiyesi intihabat esnasında ittihat ve Terakki programını takib edecek mebuslar intihabına çalışmaktır, vazifei esasiyesi, vazifei siyasiyesi budur. İntihabatın harr zamanlarında vazifei icti-maileleride halkın tenvirine, ~~sakırxzamanlar~~ irşadına, ihti-

yacatına, herkesin meslikine göre ihtiyacatı, sıhhi<sup>y</sup>elerinin<sup>i</sup> ve sairelerinin temin ve teyhvinine çalışmaktır.

Reis- Kâtibi mesullar mülhâfkât-ı gezmezmi?

Mithat Bey- Bendeniz pek nadir olarak gezdim, çünkü fealiyeti siyasiyede bulunmadığımız için vazifemiz sırf meyr-keзде idi. Merkezde bulunurduk.

Reis- Kazalarda şübeleriniz yokmu?

Mithat Bey- Taşralarda şübelerimiz yokdur, yalnız sancak merkezlerinde İttihat ve Terakkinin birer şübeleri, klubleri vardır. Kazalarda yokdur.

Reis- Oralara hiç gitmedinizmi?

Mithat Bey- Pek nadir gederdim.

Reis- Tehcir olan yerlere hiç tesaddüf etmedinizmi?

Mithat Bey- Hayır, Paşa Hazretleri, Brusa vilâyetinde yokdı.

Reis- Hasılât-ı seneviyeniz ne kadar / olduğunu tehat-tur ediyormusunuz?

Mithat Bey- İlk zamanlarda bazen dört bin kuruşa kadar olurdu, fakat halı harb münasebetiyle tabii efradın kısmı âzamı askere gitmişlerdi bir kısımda mayışet ve ziykı mayışet dolayısıyla son zamanlarda tesviye edemiyorlardı, onun için iki bin, üç bin kuruşa kadar tenezzül etmişdi.

Reis- Bu hasılatı Merkez'e ne gönderiyordunuz?

Mithat Bey- Esasen nizamnamemizde hasılatın rubının Merkeze gönderilmesi musarrahdır, fakat mesarifatı mahalliy<sup>et</sup> yeyi temin etmek şartıyla, binaen aleyh masarısı mahalliyeyi



temin ettikten sonra fazla kalmazsa gönderilmiyordu, fazla kaldığı taktirde göndiriliyordu.

Reis- Tehcir hususunda İstahbuldan bir emr aldınız mı?

Mithat Bey- Hayır, Paşa Hazretleri.

Reis- Brusada tehcir olunanlar hiç bir şikayette bulunmadılarmı?

Mithat Bey- Tehcir oldıktan bir sene sonra Brusaya gittiğim için bu mesele gitmişti. Binaen aleyh hiç kimsenin şikayetine müttali olmadım.

Reis- Avdet edenlerden hiç bir şey işitmediniz mi?

Mithat Bey- Avdet edenler son günlerde gelmişlerdi, o zamanda bendeniz yokdım.

Reis- Emvalı metrukelerinde bir çok sui istimalat yapılmış, diyorlar.

Mithat Bey- İşidiyordım, Paşa Hazretleri, fakat biltabi vakıf değildim, çünkü o zaman bulunmamışdım.

Reis- Fakat emvalı metruke haylı zaman devam etti, belki sizin bulunduğunuz zamanlardada...

Mithat Bey- Emvalı metruke hükümetin resmi memurlarının tahtı murakabesinde ve tahtı idaresinde idi. biltabi bir sui istimal yapılmışsa memurini ait olması lazım gelir.

Reis- Memurin tarafından olsun, saireleri tarafından olsun, tehcir olunanların mağduriyeti tebeyyün ve tahakkuk edince bir göna teşebbüsatta bulunulmadımı?

Mithat Bey- Bendeniz bunlarla meşğul olmadım, Paşa

Hazretleri, çünkü bir şikayet, bir <sup>h</sup> itab karşısında kalmadığım için, bu mesele ile meşgul olmadım.

(Sahife 174)

Reis- Pek eyi, giünüz. Mithat Bey mahkeme salonundan çıkarılır. Mirgön kâtibi mesulı Cevdet Beyi getiriniz. Cevdet Bey getirilir.

İsminiz?

Cevdet Bey- Cevdet.

Reis- Cevdet Bey, İttihat ve Terakkiye ne vakit intihab ettiniz?

Cevdet Bey- 324 tarihinde inkilab sırasında, Sirozda.

Reis-Sirozdamı intisab ettiniz?

Cevdet Bey- Evvet.

Reis- Mirgön kâtibi mesullüğünü ne vakit deröhde ettiniz?

Cevdet Bey- 331 tarihinden sonra.

Reis- Mirgöndemi ikâmet ediyordunuz?

Cevdet Bey- Evvet, bendeniz 329da ma aile İstanbula geldim, vakittan beru İstanbulda oturuyorum.

Reis- İztanbulda tehcir yapıldımı?

Cevdet Bey- Büyük Derede bir nakli hane meselesi yapıldı, Efendim.

Reis- Büyük Derede sizin daireniz dahilindemi?

Cevdet Bey- Daire belediye itibarıylaadır. Yeni Köy dairei belediyesi dahilinde nereleri varsa oraları, Büyük Derede oraya dahildir.

Reis- Orada bir takım yolsuzluklar olmuş, geçende burada muhakemesi icra edildi, siz o vakit müttalı olabildinizmi?

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, ceryan eden yolsuzlukları esnai muhakemede gazetalarda gördüm.

Reis- Büyük Derede şübeniz yokmı idi?

<sup>det</sup>  
Cevdet Bey- Büyük Z Derede şübemiz yokdur. Yalnız muhabiremiz vardı, Şükrü Efendi.

Reis- O tehcir esnasında oradamı idi?

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, vefat etmişti.

Reis- Şübenizin hasılatı ne kadardı?

Cevdet Bey- Efendim, bendeniz...

Reis- Sesinizi çıkarın, işitmiyorlar.

Cevdet Bey- 331 tarihinden sonra kâtib Ferit Beyin vuku bulan teklifi üzerine bendeniz gayrı resmi ve fahri olarak onun gaybubeti zamanında vekâleti kabul ettim. İstanbula gideceğim günlerde ve benim bulunmadığım zamanlarda bana vekâlet et, dedi.

Reis- Ne kadar müddet vekâlet ettiniz?

Cevdet Bey- Kendisi İstanbulda idi, ara sıra golirdi.

Reis- Siz orada âzamı idiniz?

Cevdet Bey- Müdafaa-i milliye reisi idim, çünkü müdafaa-i milliyede orada idi.

Reis- İttihat ve Terakki ile şübenin bir münasâbeti varmı idi?

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, yokdur, bendeniz müda-

faa-i milliyede idim.

Reis- Âzadan birini tevkil etmeyipte sizi nasıl tevkil ediyor?

Cevdet Bey- Bendeniz ne âzalarını biliyorum, ne hiç bir şey, onı kendisine sorunuz.

Reis- Bilmediğiniz işde nasıl ifai vazife ederdiniz

Cevdet Bey- Zaten ~~ıştarnasık~~ bendenizin bir vazife ifa ettiğim yokdı.

Reis- Siz nesine vekâlet ettiniz?

Cevdet Bey- Ferit Bey bulunmadığı zaman müracaat eden birisi olursa onun müracaatını Ferit Beye isal ederdim, filanca kimse seni aradı, derdim.

Reis- O halde ona vekâlet demeyiniz.

Cevdet Bey- Resmi bir vekâleti haiz degildim.

Reis- İş görmedikten sonra öyle vekâletmi olur?

Cevdet Bey- Zaten görülecek bir iş yokdı, Paşam.

Reis- Ne isi, bir memuriyet, bir vazife imiş.

Cevdet Bey- Bendeniz fahri olarak onun gaybubeti esnasında orada bulundum, resmi vekili degildim.

Reis- Muamelatına ittila hasıl etmedinizmi?

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, muamelat ile hiç iştiğal etmedim. İштиğal edecek bir muamele yokdı.

Reis- Zabıt kâtibine hitaben: İfadei evveliyesini okuyunuz. Zabıt kâtibi okur:

"Elyevm emirgânda muvakkat Hane Caddesindeki Hanede müsteciren sakınım. Tahsili ibtidaiyemi dramağa

ikmal ettikten sonra ehli zurraadan bulunmaklığım hasebiyle orada ziraatla teveğul ederdim. Balkanda bir münasibetle istilaya maaruz kaldığımız için İstanbula hicret ettim ve Mirgönde ihtiyarı ikâmet eyledim. Son zamanlarda ki harbi umumi içindedir- Mirgön müdafaa milliye cemiyet riyasetine tayin olunmuşdum, bu tayin münasibetiyle fahriyen Cemiyetin işleriyle teveğul ettim, aynı zamanda Mirgön İttihat ve Terakki Cemiyeti kâtibi Fedit Bey ekserya vazifesi başında bulunmadığından onada vekâlet ederdim"

Reis- Pek iyi. Gidiniz. Çıkarılır.

Mağnisa kâtibi mesulı Avni Beyi getiriniz.

Avni Bey getirilir.

İttihat ve Terakkiye ne vakit intisab ettiniz?

Avni Bey- 323 senesinde.

Reis- Mağnisa kâtibi mesullüğünü ne vakit derönde ettiniz?

Avni Bey- 330 evasıtında.

Reis- Ondan evvel başka vazifeniz varmı idi?

Avni Bey- Evvet, Efendim.

Reis- Kâtibi mesulın vazifesi ~~varmı idi~~ nedir?

Avni Bey- Sulh zamanlarında fırkanın fealiyeti siyasiyesini temin idi. Harb içindedede fealiyeti ictimaiye%de bulunuyorduk.

Reis- Ne gibi işlerde?

(Sahife 175)

Avni Bey- Umurı hayriyeye, mekteblere muavinet

etmek, hastehanelere yardım etmek, evladı şühedaya yardım etmek, yetimhanelere yardım etmek , muhacirlere muavenet etmek ve daha bu gibi mesail.

Reis- Mağnisada tehcir vakı oldumu?

Avni Bey- Hayır, Efendim, hiç olmadı.

Reis- Şübeleriniz var mı idi?

Avni Bey- Teşkilâtımız sancak üzerindedir.

Reis- Muhabir var mı idi?

Avni Bey- Fahri muhabirimi? Evvet, Efendim, vardı.

Reis-Kazanızda tehcir vakı oldumu?

Avni Bey- Hayır, Efendim, hiç olmadı.

Reis- Şimdi başka bir fırkaya intisabınız var mı?

Avni Bey- Tevkifime kadar Teceddüd fırkasına intisabım var.

Reis- Ne suretle intisab ettiniz?

Avni Bey- Beyannamesini nişr etmişlerdi, ictihadıma muvafık buldum, kabul ettim.

Reis- Ferdenmi yoksa heyetcemi?

Avni Bey- Ferden.

Reis- Heyetinizde dahil oldumu?

Avni Bey- Bir kısmı dahil oldu, bir kısmı dahil olmadı.

Reis- O vazifeyi yine oradada ifa ediyormı idiniz?

Avni Bey- Ediyordık, fakat henüz beyanname vermişdik.

Reis- Size kâtibi mesul ünvanını verdimirmi?

Avni Bey- Tabii.

Reis- Ne suretle ictihadınıza tevafuk etti? Hangi şeyleri muvafık gördünüz?

Avni Bey- Bir takım mali ve ictimai mevaddı ihtiva ediyordı, memleketi nafi buldum, kabul ettim.

Reis- İttihat ve Terakki müntesibini için tasfiye yapılacağına dair izahat varmı idi?

Avni Bey- Yapıldığını söyleyordı.

Reis- Şübenizde öyle bir tasfiye yaptınız mı?

Avni Bey- Hayır, Efendim, daha mütesavver idi, daha faaliyete gelmemiş idi.

Reis- Mütesavver idi demek?

Avni Bey- Mevzu-ı bahs olmadı, düşünmeye vakit kalmadı.

Reis- Zatı âliniz tasfiye olunmuş nazarıyla değil tasfiye olunacak deyi girdiniz.

Avni Bey- İstanbuldaki Merkezi Umumide tasfiye olduğundan bahs olunuyordu.

Reis- Merkezde tasfiye olunmuş, sizde orada yapacağınızı ümüd ederek...

Avni Bey- Orasını düşünmedim, Efendim.

Reis- Şübeninizin hasılatı seneviyesi ne kadar idi?

Avni Bey- Senesine göre, Efendim.

Reis- Muntazam defter tutarmı idiniz?

Avni Bey - Tabii, Efendim.

Reis- Hazılat sarfiyata kifayet edermi idi?

Avni Bey- Ancak, Efendim.

Reis- Merkeze bir şey göndere bilirmi idiniz?

Avni Bey- Hayır, Efendim, fazla kalmadığı için gönderemiyordık. Evrakımız, defterlerimiz hepsi mahfuzdur, mutbudur, mahalli hükûmete bu ilmuhaber teslim ettim, Efendim.

Reis- Orada tehcir olmadığına göre emvali metrukede yokdur.

Avni Bey- Evvet, Efendim, yokdı.

Reis- Komisyon teşekkül etmiş<sup>m</sup>i idi?

Avni Bey- Hayır, Efendim.

Reis- Pencşembe günü saat birde, inşallah devam ederiz.

Muhakemzenin hitamı saat 4, dakika 45.

---

Divan-ı Harb-ı Örfi Zabıt Heyeti Amiri:

Abidin Daver.



(Sahife 115)

8 Mart sene 335 tarihinde İrade-i Seniye-i  
Hazreti Padişahiye iktiran Kararname ile  
Teşekkül Divan-ı Harb-ı Ürfi  
Muhakemeti Zabıt Ceridesi.

Reis- Ferik Mustafa Nazım Paşa,  
Âza :Mirliya Zeki Paşa, Mirliya Ali Nazım Paşa,  
Miralay Recep Ferdi Bey,  
Âza Mülazimi: Mirliya Emin Paşa,  
Müddei Umumî Başmuavini: Cemil Bey.

Yedinci Mahkeme

Cumaertesi: 17 Haziran 1335.

Vicahen muhakemesi icra edilen maznunların esamisi:

Mithat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Tâlât Bey, Rıza  
Bey, Atıf Bey, Cevat Bey.

Giyaben muhakemesi icra edilen maznunların esamisi:

Efendi Efendi,  
Doktor Nazım ~~Şey~~, Doktor Bahaettin Şakir ~~Şey~~, Doktor  
Rusuhi ~~Şey~~/ Efendi, Aziz Efendi.

Birinci Celse saat 4, dakika 35.

Reis- Mithat Şükrü Bey kalsın, diğerleri gitisin.

Diğer maznunın çıkarılır. Merkez Umumî âzalardan maznunen  
haziradan başka kimler vardı?

Mithat Şükrü Bey- Doktor Rusuhi Bey, Doktor Nazım

Bey, Doktor Bahaettin Şakir Bey.

Reis- Onlar zaten maznun.

Mithat Şükrü Bey- Evvet, Efendim, birde Hilmi Bey var.

Reis- Adresleri söyleginiz.

Mithat Şükrü Bey- Hilmi Bey İstanbulda değil, Erzurumdadır.

Reis- Erzurumda memuriyeti varmı?

Mithat Şükrü Bey- Hayır, Efendim.

Reis- Başka yokmı?

Mithat Şükrü Bey- Hayır, Efendim.

Reis- Meclisi Umumî âzalarından geçen gün söylediğinizde başka kimse hatrınıza gelmedi?

Mithat Şükrü Bey- Hüseyin Kadri Bey var, prens Mehmet Ali Paşa var.

Reis- Onları söylediniz.

Mithat Şükrü Bey- Emr buyurulsa gelecek defa listesini yapıp tamamını getiririm.

Reis- Çok memnun olurum.

Mithat Şükrü Bey- İstiğfaraya.

Reis- İttihat ve Terakki kabinesi İtalya harbını müteakkip çekildiği zaman onların âzalarıda Meclisi Umumîde âzamı idi?

Mithat Şükrü Bey- İtalya harbı, Trabulus Garb harbını?

Reis- Evvet.

(Sahife 116)

Mithat Şükrü Bey- O vakit Meclisi Umumî yoktu. Yalnız Merkezi Umumî vardı.

Reis- İttihat ve Terakki kabinesi âzaları o zaman Merkezi Umumide aâmı idi?

Mithat Şükrü Bey- Hayır, Efendim.

Reis- Değildi? Öylemi?

Mithat Şükrü Bey- Merkez Umumî o zaman Selanikte idi

Reis- Merkezi Umumice bunaların sebep istişgaraları malûmı idi?

Mithat Şükrü Bey- Kâmilten.

Reis- Bu kabinenizin.

Mithat Şükrü Bey- Trabulus Garb muharebesindemi?

Reis- Evvet.

Mithat Şükrü Bey- Bendeniz o zaman Merkez Umumide âza değildi, mebusdım.

Reis- Bu zemana kadar, yine şimdiki micsabetinini-  
mişz kabineden istifasına kadar kılmış olan İttihat ve  
Terakki kabinelerinin istifaiyeden çekilmeğe mecbur olma-  
ları İttihat ve Terakki Meclisi Milliye eksariyeti ğaib  
etmesindemi yoksa ifaal ve hareketi İttihat ve Terakki  
Cemiyetince gayrı muvafık kurulduğundanmıdır?

Mithat Şükrü Bey- İttihat ve Terakki Cemiyeti esase  
Selarikte idi. Binaen aleyh kabine ile hiç bir alakası  
yoktu. Temamıyla Meclisi Mebusanın gösterdiği adem ihti-  
mat üzerine ya resmen ve yahut gayrı resmi olarak ve yahut

kendilerinden çekilmiş olarak. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi, Sait Halim Paşa Kabinesi, Hakkı Paşa kabinesi değilmi? Paşa Hazretleri. Yalnız Balkan harbindan evvel Sait Halim Paşanın sevk zamanlarda Meclisi Umumîlininden itimat görüldüğü halde - öyle ya İtalya muharebesinin sevklerine doğru idi- kendi kendinden birden bire istifaa ettiklerin haber aldık ve takib ettik. Zira üç dört gün evvel Meclisde ekseriyet âzime ile itimâat rey etmiş iken halâskârandirler, bir şey derler, bazı şeyler olmuş, onun üzerine kendisi istifaa etmiş,.

Reis- İttihat ve Terakki Cemiyetinin müzaharatına müzhir olan kabinelerden hiç birisi harcın tasiri veya tahtidi ile çekilmediği halde Gazi Hakkı Paşanın kabinesinin İttihat ve Terakki mensubleri tarafından bittastik sukut ederilmiş esbabı ne idi, biliyormusunuz?

Mithat Şükrü Bey- Bendenizde sonradan herkesin haberi aldığı gibi biliyorum. Edirne meselesi dediler, fakat neden yapıldı, İttihat ve Terakki Merkezi Umumîsinin delaletiyle yapılmış bir şey değildir. Gayrı mumtazam surette yapılmıştır ve Merkezi Umumisinin kararıyla yapılmış bir mesele olmadığı için sonradan haber aldığımıza göre Enver Paşa ve kendisine yardım edenler tarafından ihtimal Talât Paşada beraber idi, binaen aleyh daha niyyet edilsin Bulgarlarla daha muharebe edilebilir deye kabinenin iskat edildiğini sonradan haber aldık.

Reis- Gerek Kâmil Paşa, gerek Gazi Muhtar Paşa kabi-

nelerini İttihat ve Terakki mensubininin Balkan harbına ilân etmek için tazyik etmeleri Menkezi Umumîce nasıl telki olundu

Mithat Şükrü Bey- Me'enîsf, Paşa Hazretleri, bendeniz Kâmil Paşa kabinesi zamanında ailele Avrupada bulunuyordum. İstanbulda bulunmadım. 7 Ailem haste idi, bendenizde rahatsız idim. Avrupada bulunduğum zaman, Balkan harb ilân edildi. Buraya kaldığım zaman Bulgarlar Çatalcada kalmışsalar<sup>ı</sup> hiç bulunamadım. Mitingler yapılmış, bir şeyler olmuş, hep onları Avrupada gazetalarda gördüm.

Reis- Sonradada mütalâa<sup>f</sup> olmadınız mı?

Mithat Şükrü Bey- Bilmeyorum. Tabii mitingler olmuş. ~~Nümayişler yapılmış~~ Nümayişler yapılmış, onları Avrupada gazetalarında gördüm, ~~hakk~~ hatta en son vaporla kaldım. Yoldada tehlike vardı. Buraya güç hal ile gelebildim.

Reis- Bu iki kabinelerine tearruz edilerek tezyif<sup>f</sup> ve tehdid icrası Merkezi Umumînin tezviyle, vukua gelmiş olduğuna vakaların müretteb ve mütecasırlarının içinde İttihat ve Terakki erkânından maaruf ve mühim simaların bulunmuş olmasıyla hüküm ediliyor ve bu hükmün tabiide için İttihat ve Terakki kabinelerinin hiç birisine hiç bir fırka veya hiç bir şahs tarafından tezyif ve tearruz vukua bulmadığı dermiyan olunuyor. Ne dersiniz?

Mithat Şükrü Bey-Arz ettiğim gibi, Efendim, Sait Halim Paşa, kâtibi umumî/ âza olduğu zaman bendeniz hiç beraber bulunmadım, Merkezi Umumîde âza intihab olundum. Fakat kongrelerden iki ve yahut üç gün sonra pasaportım alarak

Avrupaya gittim ve uzun müddet, bir kaç ay Avrupada kaldım. Katiyen burada olandan bütünden hatırım yoktur. Balkan muharebeleri, bir takım muhaciret meselesi ve sairiyi Avrupada gazetalarında gördüm.

Reis- Bunu ifade buyurdunuz. Yalnız ictihatınızı işitmek isteyorum. Şimdi bu vakalarına müretteb ve müşekilleri ve mütecasırleri içerisinde (?) İttihat ve Terakki erkânını mühim simalar bulunduğuna göre Merkezi Umumîsinden iktiran etmiş olması...

Mithat Şükrü Bey- Zanetmem, Paşa Hazretleri, söylendiği gibi aldığımızı göre İttihat ve Terakki erkânı esasen ictima etmiyorlarmış....falan kapatmışlar, ictima etmiyorlarmış, bu, ayrıca hususi bir şey olaçak.....

(Sahife 117

cümlesinden olduğunu binaen makamı iddia harb umumî senelinde vukua gelen fecayı İttihat ve Terakki fırkasının şahsı muavnesine atıf ediliyor. Ne dersiniz?

Mithat Şükrü Bey- Hiç, Efendim. Program, esasen iski kabinelerde yine İttihat ve Terakki iktisârına istinat ettikleri için aynı programı taakip ediyorlardı ve programda yine her sene kongrelerde, kongrelerde dayma tebdil ederdi.

Reis- Hayır. Şimdi söyleğiniz.

Mithat Şükrü Bey- B<sup>u</sup>nun Ğazi Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa kabinelerinden evvelce gelen kabineler Meclisi Mebusandada, Fırkattada İttihat ve Terakkinin ekseriyetinin

itimadini haizdiğer. Binaen aleyh o program teekip ediyordı.

Reis- Şubhe yok.

Mithat Şükrü Bey- Harb senelerindeki kabinelerde diğer kabinelerde aynı bir program tâkip ettikleri için mevkilerine muhafaza ettiler.

Reis- Mevkilerini başka, Efendim. Şimdi bu kabine erkânı Meclisi Umumî erkânından ve ayhı zamanda mukarrerata iştirak etmiş zevaidin oldığı gibi geçen....

Mithat Şükrü Bey- Mukarrerat buyurduğumuzınadır, mukarrerat program mukarreratıdır.

Reis- Evvet, program mukarrerat-ı, geçen muhakemede de bahs ettiniz ki kongrenin kabul etmediği hususat-ı Meclisi Vükelânın kabul ettiremeyeceği tahtik ettiğimizden şu halde.-

Mithat Şükrü Bey- Program hakkında değilmi? Efendim, icra ciheti değil, dayma program ciheti.

Reis- Şubhesiz, program ciheti.

Mithat Şükrü Bey- Tabii olan program ciheti.

Reis- Heyeti Vükelânın kâfiye icraatı kongreye mukarrerat-ı ve Meclisi Umumî ihzaratıyla teccyüd etmiş...

Mithat Şükrü Bey- Fakat icraat iki türlü olur, biri kanunı icraatıdır, biride hiç kongreye teallük etmeyen icraat var.

Reis- Kanunen tatbiki.

Mithat Şükrü Bey- Kabinelerin biride kongreye teallük

etmeyen bir çok işleri, icraatı varki...

Reis- Onlar başka.

Mithat Şükrü Bey- Evvet, Efendim.

Reis- Bilmem eyice anladabildimmi? Yine harb senele-  
rinde heyeti Vükela Meclisi Umumî âzasından bulunmak ve kon-  
grelerinin mukarreat-ı Meclisi Umumî izar etmek suretiyle  
mevki fiile gelen kanunları ancak İttihat ve Terakki kongre-  
sinin tezviyle yapılmış olduğunu.....

Mithat Şükrü Bey- Evvet, kanun iki<sup>r</sup> türlü dir, Paşa  
Hazretleri, biri, kongrede bahs olunan kanunların, biride  
niç kongreye tealluk etmeye~~cek~~<sup>r</sup> Meclisi Vükalanın doğrudan  
doğruya programa tealluk itiması itibarıyla laiha kanuniyeye  
Meclisi Mebusana göndererek ekseriyet farkasına kabul ettir-  
diği kanunlardır, hangi lazımdan bahs ~~ettiriyor~~ ediyorsunuz,  
onı anlayadımda ona göre cevap veririm.

Reis- Şimdi, geçenki muhakemede heyeti Vükalanın  
kongrenin kesriyeti ile kabul edilen hiç bir kanunı kabul  
ettiremeyeceğini...

Mithat Şükrü Bey- Öyle değil, Paşa Hazretleri, öyle  
değil. Bunun Meclisi Mebusandan geçen kanun muvakkatlerin  
hiç biri kongreden geçmemi<sup>ş</sup>~~yaz~~<sup>şdır</sup>. Bu kadar kanunı muvakkat,  
yüzlerce kanunı muvakkat yapılmışdırki banların hiç biri  
kongreden geçme<sup>z</sup>~~yaz~~<sup>z</sup> Kongreden geçen kanunlar esasi hak-  
kindaki şeyler dir, mesele, mektebde tederisi, isval tehsil,  
tevhid kaza gibi en muhim şeyler, maddeler kongreden geçer.  
Böyle iki üç madde yapar.



Reis- Fakat bunlar, bir senelik Meclisi Umumînin muhsulidir. Değilmi?

Mithat Şükrü Bey- Evvet, Efendim, Meclisi Umumînin gönderdiği iki üç madde~~dece~~ ibarettir Binaen aleyh kabinenin bütün kanunlarının hepsi Meclisi Umumî ve Merkezi Umumî ile müsteriken yapılmıştır, dersiniz haksızlık etmiş olursunuz, doğru değildir. Bunlarla hiç münasibeti yoktur.

Reis- Şimdi, Efendim, 330 senesinde veya 331 senesinde mevki fiile konulmuş bir kanunu muvakkat eger Meclisi Umumînin veya kongrenin teakip ettiği tarza muvafık denilse bittabii Meclisi Mebusanca tasdik edilmek lazım gelir.

Mithat Şükrü Bey- Hayır, Efendim, öyle değil. Onun için arz etmek istiyorum. Münasibi yok. Kabinenin yapmış olduğu muvakkat kanunlarından Meclisi Umumînin muamela-tı bile olmaz.

Reis- Meclisi Mebusan başka, o bahs diğer, birini Meclisi Mebusan o da gene kongreye diyor.

Mithat Şükrü Bey- <sup>Kongre,</sup> Meclisi Mebusan başka, Meclisi Umumî, Meclisi Mebusan bunların vazifeleri bütün bütün ayrıdır.

Reis- Şimdi, Efendim, vükelanın çıkarmış olduğu muvakkat ~~ve~~ kanunlar İttihat ve Terakki fırkası~~nın~~ mebus-larının tasdikine iktiran ederse kongrenin programa muva-fıktır, demek değilmi?

Mithat Şükrü Bey- Hayır, Efendim, Hiç programa teal-

lük etmenin şeylerde olabilir. Muğayır olmaz. Fakat muvafıkta olmaz, yine Merkez mezkür değil.

Reis- Yine muğayır olmadığı muhakaktır.

Mithat Şükrü Bey- Hayır, hiç mezkür değil, zikr olunmamış kongrede müzakere edilse, belkede kongre izalanı muvafakat etmez.

Reis- Pekeyi, bu kanunlardan mevki tetbiki konulupta, muracaat görülenler kongrece ve yahut Meclisi Umumice...

Mithat Şükrü Bey- Hiç mevzu-ı bahs olmaz.

Reis- Niçin, programa muvafık değil, demek değilmi?

Mithat Şükrü Bey- Mevzu-i bahs olmaz, Efendi<sup>m</sup>, hiçbir bir sene zarfında komak, elli kanun, bir çok kanunlara, mesela, bendenizin şahsen ictihadıma muvafık değildi.

(Sahife 118)

Reis- İctimadınız muvafık olmayan kanunlar niçin kabul ettiniz?

Mithat Şükrü Bey- Onların mahalı tetkiki Meclisi Mebusandır.

Reis- Evvet, amma, sizin mebusanız orada ekseriyeti teşekkül edildiği için...

Mithat Şükrü Bey- Bunları kongrede bahs olunmaz Paşa Hazretleri.

Reis- İttihat ve Terakki fırkasına mensup olunan mebusan ekseriyeti teşekkül ettiği için Meclisi Umumî kendi muvafık görmediği onlar vasıtasıyla kabul ettirirmi?

Mithat Şükrü Bey- Meclisi Umumî kime kabul ettirir?

Reis- Mebusandan Merkezi Umumîde âza bulunan beş zat vasıtasıyla mebusane kendi ictihadını kendi kararını teklif eder, o kanun basdırır.

Mithat Şükrü Bey- Meclisi Umumî yapdırır, Efendim, Meclisi Umumî içinde kabiline âzaları var, fakat bu gibi mesele Meclisi Umumîde müzakere edilen mesele programda mevcut olan maddeler üzerine yapılacak kanunlar hakkındadır. Onun tefriyat-ı istişarı bir şekilde müzakere olunur, yoksa bu kanunlar kita-ı kanun şeklinde, karar şeklinde mevzu-ı bahs edilmez.

Reis- Onun haricinde yapılanlar?

Mithat Şükrü Bey- Hiç Meclisi Umumîden geçmez.

Reis- Programıza, ihtihadımıza muvafık gelmezse?

Mithat Şükrü Bey- Muvafık gelmezse bir isti<sup>z</sup>ah takriri verir. Hükûmeti müahaza ederim, bunun mahalı müzakeresi Meclisi Mebusandadır.

Reis- Mevzu-ı ~~hakk~~ müzakere olmak -bahs denir?

Mithat Şükrü Bey- Paşa Hazretleri, her mebusın ve âyanın hakkı vardır, yapılan kanun ictihadına muvafık gelmezse istizah takriri verir, istizah eden, niçin bu kanunu muvakkat-ı yapıdınız diye sorar, gerek âyanda ve gerek Mebusanda hak sual, hak istifa vardır, fakat Meclisi Umumî bunların mahalı müzakere değildir. Aynı zamanda kongreye bunların mahalı müzakere değildir. Onun için mesela karışmasın, Paşa Hazretleri.

Reis- Şimdi mahalı müzakere ~~z~~ neresi demiyorum.

Kongrenin ve yahut ittihat ve Terakki programının kabul edilmeceği kuvvatinde red ettirmek Merkezi Umumîce kabul değilmi?

Mithat Şükrü Bey- Hayır, Efendim, Merkezi Umumî katiyen böyle şeylere karışmaz. Yalnız kendi teşkilât-ı dahliye şubeleriyle meşguldur. Ne hak istizah ve ne hak sual, hiç bir şey yoktur. Bunu, ancak Meclisi Mebusanı yapabilir ve Meclisi Mebusanda bulunan mebuslar ve ilân yapar. Sonra mesele birbirine karışır, içinden çıkılmaz, Efendim, parlamento bu gibi yolsuzlukları ve hilafı muamelat-ı tenkit ve kontrol eder. Meclisi Mebusanda üç yüz kişi vardır. Âyanındada elli kişi vardır, bunların vazifeleri dir, yoksa kongre senede bir defa üç gün toplanarak bütün sene zarfında yapılan işleri mahalı tetkiki değildir.

Reis- O tetkikat-ı tabii Merkezi Umumî ihrazıyla onlara tebliğ eder.

Mithat Şükrü Bey- Hayır, Efendim, Merkezi Umumî öyle şey ihzar etmez. Merkezi Umumî programa görerek şeyleri ihzar eder, yoksa bir kanunı tenkid etmek ve yahut...

Reis- Kanunı muvakkatlar hakkındada edemezmi?

Mithat Şükrü Bey- Hayır, hiç, hiç, Efendim, kanunı muvakkatler şimdiye kadar ne Meclisi Umumîden ve nede Merkezi Umumîden geçmiş ve geçmek ihtimalı yoktur. Bunun müzakeresi için geçeceği yer Meclisi Mebusandır, ve zabıtlarına bakacak olursanız bir çok şeyler göreceksiniz.

Reis- Buyurdunuzki Vükela kendi ictihadıyle tanzim edipta kongrede ekseriyeti kazanmadığı mevadı Meclisi Mebusanda kabul ettiremez.

Mithat Şükrü Bey- Program meselesi, Paşa Hazretleri, bu, program bir maddesi ve böyle bir şeyde vakı değildir. Kongreye müzakeresi gayet ancaktır. Sendeniz şimdiye kadar nazırı olarak arz ettim, muhlisler, muhaberler hepsi orada bulunur ve gazetalar sırasıyle her gün onı yazarlar. Binaenaleyh öyle bir şeye musaddıfk olamayacaksınız.

Reis- Mesele bir madde üzerine cereyan etmiyor. Bir ihtimal üzerine...

Mithat Şükrü Bey- Olmayan bir şeyi nasıl şey edeğim? isterseniz hatır için kabul edeğim.

Reis- Olmak itimalı yok buyuriyorsunuz, olmak ihtimalı olmadığı için tabii dirki tekelifte vekı olmamış, yoksa vakı olsa...

Mithat Şükrü Bey- Belkide olur, <sup>belkide</sup> ~~hiç~~ olmaz, olduğunu için ~~he~~ ne söyleye bilirim, bendeniz hükmedemem. Bildiğim, kongrede bu gibi mesela müzakere edilmez. Kongrede müzakere konulan mesele program hakkındadır.

Reis- Programda esasat-ı ihtiva ediyor.

Mithat Şükrü Bey- Program matbuadır, bir defa okumuş olsanız göreceksinizki hiç böyle şeyler yoktur. Tahsil iptidayı şöyle olacak, tahsil ile böyle olacak, vergüler şöyle tark edilecek, işar şu şjretle alınacak gibi umumî prensipler dir, fakat bu dört seneden berru bir çok

kanunlar yapılmış ve hiç biri kezeklik tabiidir, orada müzakere edilmiştir. E Kezeklik, hükûmetin yapmış olduğu icratta kongrede tenkid edilmez, ve şimdiye kadar vakı olmuştaki değildir. Ne için bu işte böyle yaptınız diye tenkidatın mahalı icrası Meclisi Mebusandır ve bütün dünyadaki böyledir.

Reis- Meclisi âyan müzakeratının birinde muhakim şeriyenin adliyeye rabtı teklif olunmuş bu, kongre mukarreatımıdır?

Mithat Şükrü Bey- Evvet, Efendim, kongrede müzakere edilmiştir. Yine muhakeme şeriyinin meşeyhetinden alınıp adliyeye rabtı esasıyla bir meseledir.

Reis- Orada şeyhülislâm bulunan zat, muhakim şeriyenin (Sahife 119)

sözden fek iztibatıyla adliyeye rabtı daire celilelerin hissetine ahlal etmezmi? Tarzında izaden berru tarafından vakı olan suale mudafaası esnasında demişki: "Bu bapto benim mütallaamı sormayınız, benim mütalaa dermiyan etmeye hakkım yok, çünkü bu, fırkatın arzusıdır, fırka böyle istiyor, böyle olacaktır." Demek olurki bu mesela, evvelce fırkaca kararlaştırmış.

Mithat Şükrü Bey- Evvet, kongrede kararlaştırmış. Tevhid muhakim, tevhid kaza meselesi gayet muhim bir meseledir. O mesele uzun uzadıya Meclisi Umumide müzakere edilmiş tesbit olunmuş kongre kabul etmiş, yine fırkanın programına girmiş bir şeydir. Binaen aleyh o fırkanın âzasından olmazlar, mebus olabilirler, Eger kanaatına muvafık değil ise

ne için kendi imzasını koymuş?

Reis- Kendisi: "Benim ictihadım değil, benim muta-laamı sormayınız, fırka böyle istiyor, ve böyle olacak " demiş.

Mithat Şükrü Bey- Bendenizde bunu haber almışdım, Paşa Hazretleri, bundan bid şey cikmaz. Böyle şey olurmu? İttihat ve Terakki fırkasının programını kabul ederek âza olmuş ise o programa rabt etmiş lazım gelir. Yok, ictihadına muvafık değil ise istifaa eder. İctihadına muvafık değil ise ni için şeyhülislâmlığa muhafaza etti? Hem ictihadına muvafık değil imiş, hemde şeyhülislâm olarak kalmak istemiş. Şeyhülislam olarakda kalabilirdi. O vakit bir kabine meselesi olur, belkede olamazdı. Yalnız bendeniz böyle bör şey bilmiyorum. İctihadına muvafık değil idi, demek doğru bir mesele değildir. Her halde Musa Kâzım Efendinin ictihadına muvafık olmak ki kanunı mudaffa etmiş.

Reis- Merkezi Umumî âzalarından Doktor Nazım Bey, Bahaettin Şakir, Doktor Rusuhi Beyler ve Trabızondaki Nail Bey ondan sonra Rıza Bey bu Teşkilât-ı Mahsuse işlerinde emr siffetiyle...

Mithat Şükrü Bey- Rusuhu Bey Teşkilât-ı Mahsusede bulunmadı.

Reis- Bazı vilâyette bulunmuş.

Mithat Şükrü Bey- Hayır, yahlış olacak, Dr. Rusuhi Bey İstanbuldan çıkmamıştır.

Reis- Diğerleri olsun, Teşkilât-ı Mahsuseye İstan-

buldan idare etmişler. Bazı vakılar var, binaen aleyh Merkezi Umumînin âzalarının nesfinden ziyadesi ba fiile iştirak etmiş. Şu halde bunun Merkezi Umumînin mukarreat-ı icabından bulunmuş olduğu söyleniyor.

Mithat Şükrü Bey- Nezdinden ziade değil. Merkezi Umumî âzası on kişidir.

Reis- Pekeyi. Bunlarda beş altı kişi oluyor.

Mithat Şükrü Bey- Rusuhi Beyin böyle bir şeyde bulunduğunu bilmiyorum. Dr. Nazım Beyinde bilmiyorum, Bahaettin Şakir Beyin istintak olduğum zaman telgrafları okundu. Onun için bir şey deyəmem.

Reis- Dr. Nazım Beyde Teşkilât-ı Mahsusenin erkânından.

Mithat Şükrü Bey- Teşkilât-ı Mahsusede yalnız Dr. Bahaettin Şakir Bey vardır.

Reis- Atıf Bey?

Mithat Şükrü Bey- O vakit Merkezi Umumide âza değildi. 332dami 333dami kaldı.

Reis- Dr. Nazım Bey bir, Bahaettin Şakir Bey iki...

Mithat Şükrü Bey- Bahaettin Şakir Bey arz ettiğim gibi kendi...

Reis- Fakat Merkezi Umumide âza değilmi?

Mithat Şükrü Bey- Âza.

Reis- Rıza Bey. Nail Bey?

Mithat Şükrü Bey- Nail Bey Merkezi Umumide âza değildi.

Reis- Murahhas mesulı. Ondan sonra Rıza Bey?

Mithat Şükrü Bey- O halde Rıza Bey, Bahaettin Şakir



Bey, Nazım Bey, ekseriyeti âza nasıl olur?

Reis- Rusuhi Bey.

Mithat Şükrü Bey- Hayır, Rusuhi Bey hiç bir suretle bulmamışdır.

Reis- Farz edelimki bulunmadı. Âzadan ve erkânı muhemmeniz dir. Böyle bir kısmının...

Mithat Şükrü Bey- Yine on âzadan üçü bulunmuş, Paşa Hazretleri. Diğer yedisi bulunmamış. 1)

Reis- Bunun üçünde iştirakı muhim bir iştirak değildir? İştirak, Merkezi Umumînin bu mukarrerat-ı itihaz etmiş olduğunu kanaatı hasıl ediyor. ~~Bey~~ Deyorlar.

Mithat Şükrü Bey- Bendeniz aksını söyleyeceğim. Merkezi Umumî âzasından bir iki kişinin bişikke bir yerde bulunmasıyla orada yapılan şeylerde mutallaka Merkezi Umumînin alakadar olması katiyen lazım gelmez. Bihhusus üç âza bulunuyor. Hatta Rıza Beyde bendenizin bildiğime göre Teşkilât-ı Mahsuseye memur olarak getmedi. Doğrudan doğruya oraya getti sıkr. Orada Teşkilât-ı Mahsuseye memur ettiklerini bendenize söylemişdi.

Reis- Teşkilât-ı Mahsuseye memur edilmiş.

Mithat Şükrü Bey- Sonra, oraya gettikden sonra, Paşa Hazretleri. Asıl Teşkilât-ı Mahsuseye memur olacak geden yalnız Bahaettin Şakir Bey dir.

Reis- Üçüncü ordu kumandanı sabıkı Vehip Paşa, Ermenilerin tehciri ittihat ve Terakki kararıyla yapıldığı ve tehcir edilen Ermenilerin emvalında

hasıl olan malının bir çoğunun İttihat ve Terakkiya alındığını ifade tahririsinde o ilân ediyor. Nasıl olduğunu anladadırmısınız?

Mithat Şükrü Bey- Çok istirham ederim, Paşa Hazretleri, Vehip Paşa husur muhakeşeye kalsın. Bu nasıl haber aldığını ve nasıl aldığı söyleyin. Çünkü bunu bendeniz ve katli gazetalarda gördüm, hayrette kaldım. En Büyük mukaddasetim namına kısm ederimki İttihat ve Terakki Merkezi Umumi sandığına Ermenilerin habbe vahdesi görmemiştir ve görmek ihtimalıda yoktur. Her şey isnad olunabilir, fakat Merkezi Umumi sandığına para görmüş, hisse alınmış.... Bunlar bir takım türehat, ordan yapılmış rezaletleri meşrua göstermek için icad edilmiş bir takım sözleri olacaktır. Bendenize dünyada en ağır gelen söz budur. Bil aks Ermenilere yardım etmişim. Fakat Ermeni emvalının, çoluk çocuğunu keserek, kadınları keserek üzerinden aldıkları paraların Merkezi Umumi sandığına girmesinin ihtimalı yok, Paşa Hazretleri. Arkadaşım Vartkes Efendi vardı. Yolda öldürmüşler. Teorimden Dahiliyeye gittim, dedimki Reza ederim, katlini falan arayın bulun. Ailesine haber gönderdim, para gönderdim, muavenette bulundum, İsviçeride getmek istedi, teslimatta bulundum, değil ki Ermenilerden Merkezi Umumiye para aldım. Gelsin Vehip Paşa Hazretleri burada ne suretle vakı olmuş ise söyleyin. Orada bir takım şeyler yapmışlar. Sonra bunu meşrua göstermek için bir takım icadat...

Reis- Bu taktik ve sair cinayetin İttihat ve Terakki-

ca tesvip edildimi, şu suretlede iddia bulunan Talât Paşa Enver, Cemal, Dr. Bahaettin Şakir ve Rusuhî Beylerle sairinin firarları tahkik edildiği halde âza-ı muhimmelerinden olan kabinenin efkârı ve hareketlerinden dolayı Meclisi Vükelada bu firarı meselesinden hiç bir ciddi surette bahs olunmaması,...

Mithat Şükrü Bey- Hangi kabine? Paşa Hazretleri.

Reis- Sait Paşa,

Mithat Şükrü Bey- İzzet Paşa kabinesi.

Reis- Evvet, İzzet Paşa kabinesi hakkında Meclisi Umumîde...

Mithat Şükrü Bey- Meclisi Umumîdemi? Efendim. Öyle buyurdunuz.

Reis- Evvet Meclisi Umumîde. Evvet öyle söyledim. Bendeniz onu Meclisi Umumî deye telki ediyorum.

Mithat Şükrü Bey- Çok fırkatlı, Paşa Hazretleri.

Reis- Mebusandan hiç bir ferdin bir ciddi teşebbüsede bulunmamışdan ittihat ve Terakki erkânının firarını tevsi<sup>li</sup>p maanası çıkarıyorlar.

Mithat Şükrü Bey- Bendeniz öyle bir maana çıkarmıyorum.

Reis- Bunu herkes taviyeliği ~~tavıyeddî~~ gibi hükûmette tabiîdi. Tabii mebuslarda tavıyeddî. Ne için ciddi teşebbüsette bulunmadılar?

Mithat Şükrü Bey- Ne gibi teşebbüsetle bulsunlar, Paşa Hazretleri?

Reis- Beyan teessüf eden bile olmadı.

Mithat Şükrü Bey- Nasıl olmadı? Efendim. Hepsi oldu.

Reis- Neden kaçırdı deye...

Mithat Şükrü Bey- Aynı surette olmadı. Fakat koridorlarda.

Reis- Bunların kaçırılmasına neden musaade edildi deye bir sual sormak veya bir istizahate bulunmak vakı olmadı, deniliyor.

Mithat Şükrü Bey- Sormak her mebusanın hakkı idi. Zaten İttihat ve Terakki fırkası kalmamışdı, âzası dağılmıştı. Teceddüd fırkası olmuşdu.

Reis- Meclisi Mebusanda, Vükela isimlerini değiştirmiş olsalar bile İttihat ve Terakki mebusanı vardı.

Mithat Şükrü Bey- Bir çok muhalif mebuslar vardı. Onlarda tesviici / idiler acaba.

Reis- Onların hakkında bir şey denilmiyor. Fakat İttihat ve Terakkiye mensub olan mebusanın bu firariler hakkında hiç bir sual ve hiç bir teşebbüsate bulunmamalarından onların firarini tevsip etmiş maanası çıkarıyorlar.

Mithat Şükrü Bey- Bendeniz hatırlamıyorum. Çünkü aynı zamanda orada muhalif mebuslar, Ermeni mebuslar, Rum mebuslar bulunduğu halde sual takriri bile verilmedi. Çünkü bundan bir fayda olmayacak. Bihude yere Meclis işgal edilecek. Çünkü firar etmiş, hükümet oraya gelerek, ne yapayım bir herkeşe başında bir adam bulunduramam, gece kaçmış, firar etmiş, ben ne yapayım? deyecek. Neticede bir

faýda olmayacağı için sual eden olmamıştır, zannediyorum.

Reis- Böyle bir teşebbüs fırkaca bu hareket cirkın gördüğünü göstermezmi idi?

Mithat Şükrü Bey- Öyle biliyor. Bendeniz o zaman fırkadande değildim, çünkü çekilmişdim. Toplandılar, müzakere ettilermi etmedilerlermi, bilmiyorum.

Reis- O vakit Merkezi Umumî yokmu idi?

Mithat Şükrü Bey- Hayır, Efendim, yokdı. Kongre başlamışdı. Merkezi Umumî âzaları iztifa etmişlerdi. Bendenizde hiç bir alakası kalmamışdı.

Reis- Vakit dar olduğu için bu kadar kâfi. Gidiniz.

Mithat Şükrü Bey çıkarılır. Ziya Beyi getiriniz.  
Ziya Gökalp Bey getirilir.

Reis- Kabine Balkan harbını muteakib çekildiği zaman erkânı İttihat ve Terakki Meclisi Umumîsi âzasından mı idi?

Ziya Bey- Çekildikten sonra kongre yaptı. Âza oldular.

Reis- Ohdah evvel değilmi idiler?

Ziya Bey- Değil idiler.

Reis- Bu zemane kadar mevki iktara gelmiş olan İttihat ve Terakkiye mensub kabinelerin istifaa edip, çekilmeleri Meclisi Mebusanda ekseriyet kazanmadıklarından mı, yoksa Cemiyetce bunların hareket-ı gayrı muvafık görüldüklerindenmidir?

(Sahife 121)

Ziya Bey- Hayır, Efendim. Ya kabine içinde ittihat

efkâr husula gelemez, o vakit kabineden birisi içerisindeki adem Meclisinden istifa eder, yahut Meclisi Mebusana karşı...

Reis- Nasıl olduğunu soruyorum. Bu kabineler, malum bir kaç kabineden ibaret değilmi? Hasan Hilmi Paşa Kabinesi, Hakkı Paşa kabinesi, Sait Paşa kabinesi, bu kabineler Meclisi mebusanda ekseriyet kazanmadıktan dolayı istifaye mecbur oldular, yoksa İttihat ve Terakki onların hareketi muvafık görülemedikindenmi?

Ziya Bey-İttihat ve Terakki tabii Meclisi Mebusanda mevcuttur. Kabinedeki âza yine İttihat ve Terakkidendir. O zaman Merkezi Umumî Selanikte bulunuyordu. Kabine âzaları istifa ediyor, etmiyor, deye, Selanikte haberi bile olmazdı.

Reis- Yok, hareketini kendi programına muvafık görmezse, burada Meclisi Mebusana talimat, ekseriyeti teşekkül etmeğe verirler. O yoldada olabilir.

Ziya Bey- Karışmazdı. Çünkü Meclisi Mebusanın ayrıca yerde heyeti idaresi vardı.

Reis- Pekâla, Merkezi Umumî buradaki heyeti idareye efkârını anladamazmı idi?

Ziya Bey- Anladamaz. Çünkü, onlar müstakil dir, müdahiliye hakkı yoktur.

Reis- Siz o vakit Merkezde âzamı idiniz?

Ziya Bey- Bende 26 Eylûlundan sonra âza oldum.

Reis- İttihat ve Terakki muzaharatına mazhar olan âzalarından hiç birisi çekilmediğimi halde Gazi Muhtar Paşa kabinesinin İttihat ve Terakki mensubini tarafından bittas-

dik sukut edilmesi esbabı ne idi?

Ziya Bey- Bilmiyorum. Sukut ettikten sonra onun birine kalanlar sukut ettirmiş olacak. Oda, Kâmil Paşa kabinesi idi. Demek ki onlar tarafından bir tezziik icra edilmiştir.

Reis- Gerek Kâmil Paşa kabinesi, gerekse Gazi Muhtar Paşa kabinesi İttihat ve Terakki mensubinin Balkan ilân harbi için teziik ettikleri Merkezi Umumîce nasıl telakki olundu?

Ziya Bey- Nasıl telakki olunur? Anlayamadım.

Reis- Bunların bu hareket-ı Merkez Umumîce nasıl telakki olundu?

Ziya Bey- Tabii Merkez Umumî alakadar değildi.

Reis- Alakadar olmamak olurmu? İlân harb bu harbiye bitteziik teşvit ediyorlar.

Ziya Bey- Kimler teşvik ediyorlar?

Reis- İttihat ve Terakki mensubini.

Ziya Bey- Malûmatım yok. İttihat ve Terakki mensubini tarafından olsa idi o vakit murahhaslar hakkında takibat ve tahkikat yapılıyordu, nasıl bunlar şey yaparlar?

Reis- Gazetalar onı böyle ilân etmedilermi? Merkezi Umumîce ne yolda telakki edildiğini söylemek istemiyorsunuz, demek.

Ziya Bey- Merkezi Umumî böyle bir şeyden haberdar olmamıştır. Bu işe İttihat ve Terakki karışmamıştır.

Reis- Böyle mühim bir işe karışmamış olurmu?

Ziya Bey- Malûmatım yok.

Reis- Kâmil Paşa kabinesi sukut ettiren eşhasın içinde İttihat ve Terakkin en mühim isimleri bulunduktan dolayı bu

hareket Merkezi Umumînin malûmat-ı tahtında vukua geldiğinin iddia ediyorlar.

Ziya Bey- Merkezi Umumî o zaman feal muvakada değildi. Türk faaliyet ½ etmişti. Dağınık bulunuyordu.

Reis- Fakat âzalarının en mühimlerinin o vakitta bulunduğunu söylüyorlar. Şu halde ~~Umumînin~~ Umumînin tasviyle olmuş.

Ziya Bey- Tabii, orada bulunanlar ferdan bulunmuşlar demektir.

Reis- Vukuat-ı müteakip bu hususda bir müzakere cereyan etmedimi?

Ziya Bey- Tabii, ne müzakere cereyan edilecek? O zeman ki gazetalar umumîyetiyle bunu, milli tezahur ~~ma~~ add ediyorlardı. Efkârı âne o yolda telakki ediyordu. Bir Merkezi Umumîye ne yapabîlir? Hükûmet hakkında takibat yapacak değil ya.

Reis- Merkezi Umumînin telkinât-ı bundan ibaret demek. Efkârı umumîye karşı bir şey yapamamak öylemi?

Ziya Bey- Tabii ona teallük etmez. Merkezi Umumînin vazifesi taşra klublerini idare etmek.

Reis- Fakat kendi arkadaşları ve böyle ileri gelen erkânı öyle mühim bir vukuada bulunurlardı alakadar olmaz olurmu ya?

Ziya Bey- Onların vuku-ında değil ki onları muafaza edebilsin.

Reis- Vukuata değil isede arkadaşları. Hep bir noktaya



hizmet edilmeyormi? Ne için böyle oldu? Ne sebebe mebni oldu? Esbabı hakkında bir kanaat hasıl etmek için bahs olunmuştur.

Ziya Bey- Esbabı hakkında, muracaat etmişler. Sonra ka kalanıda hükûmet dikişmiş.

~~Ziya Bey~~ Reis- Bu vukularından sonra mevki iktidare gelen hep İttihat ve Terakki kabineleri olduğundan onların feal ve hareketi tenamiyle İttihat ve Terakki programına

(Sahife 122

muvafık olduğına ve bu programda Meclisi Umumîce ihzar ve kongrenin müzakerat-ı gelen gecaiyi İttihat ve Terakkinin şahsı mesuisi namına atıf ediyor, ne dersiniz?

Ziya Bey- Programlarından mesulde fecaiyi varsa İttihat ve Terakki yalnız programdan mesuldur, çünkü bir fırka demek, bir program kabul etmiş ve yalnız orayada ile merbut olan efradın mecmui-i demektir. Fırkanın âzası için rabte, dayma fırkanın programına rabt kalıp etmek programın madde-lerini kabul etmektir. Onlar haricinde aralanırdı başka bir istibat yoktur.

Reis- Fakat kendi Meclisi Umumîsi âzasından bulunan heyeti vükelanın ifaal ve hareketi fırkanın programına muvafık olamazsa, yahut Meclisi Umumîce tezviye iktiran etmezse tabiidir ki onu muhafaza etmek veya kabineyi mevki akittardan düşürmek lazım gelmezmi?

Ziya Bey- Efendim, heyeti vükela divan-ı âliye karşı mesuldur. Orlar, nezaretleri itibarıyla yaptıkları şeylerden orada mesul olacaklar. Fırkaya karşı mesul değildirler.

Reis- Hareket-ı programa muvafık olmazsa yahut programa izhal edilmemiş bir hususdan dolayı efkâr ve hareket-ı eyi görmezse, tabii Meclisi Umumî bu işe takib eder.

Ziya Bey- Meclisi Umumî nazırların ifğalına, yaptıkları fiillere bakmaz, ne gibi maddelerin programa ithal olunacağına, programı maddelerini kanunı halına gecirelup gecirmediğınze bakar.

Reis- Eyi ya.

Ziya Bey- Ona bakar. Yalnız programın kuvve-i teşerriye% tarafından tekin edilmesine, kanunı halına geçirmesine nıgehban olabilir. Yoksa bir nazırın veya memurların, ifaalı cermiyesi fırkaya ait değildir. O, kanune karşı mesuldır. Devlenin muhakemeleri var, kanunları var, onlara karşı mesuldır, Fırkanın bir mevzuı-ı var, esasat-ı var, mevzuı olan esasından harce çıkamaz, fırkanın yalnız bir gayesi var programı kanunı halına geçirmek.

Reis- Peke, bir kabine, icraatıyla memleketi bir çok zararlar uğratsa, bir çok fenalıklar vucuda getirse yine Merkezi Umumî, Kongresi, bilmem nesi, bunlara hiç bir şey yapamazmı?

Ziya Bey- Onlar, Meclisi Mebusandan divan-ı âliye verilir.

Reis- Meclisi Mebusan hal ictimaaâde bulunmasa...

Ziya Bey- Tabii, hükûmeti ancak Meclisi Mebusan iskad edebilir, Meclisi Umumî iskat edemezki...

Reis- Benî, bu ifaalinadn dolayı Meclisi Umumî

hiç bir teşebbüsünde bulunmazmı? Hiç olmazsa kongreye bir muhtara vermezmi?

Tabii, kongrede bütün şeyler reisi umumî tarafından izah ediliyordu, reis bir rapor okur, evvelki sene zarfında neler vukua gelmiş, ne gibi kanunlar yapılmış, bunları anlatırdı.

Reis- Tabii, icrantında gördüğü fenalıklardanda bahs eder mi?

Ziya Bey- Bu, selahiyeti haricinde idi. Çünkü ondan bahs etmek Meclisi Mebusana aittir.

Reis- Kabine İttihat ve Terakkiye mensup olduğu için onun bir hareke ediyor, demektir, ifaal ve harekette gördüğü siyaseti...kongreye izaç etmek lazımdır.

Ziya Bey- Kongrenin selahiyeti haricindedir, kongre orada program...için toplanır, fırkanı mebusları bil ahere yine İttihat ve Terakki kabinesi...divan-ı âliye verilmesi için muracaat ettiler, Divaniye mebusı tarafından bir takrir verildi, Meclisi Mebusanı onu kabul etti ve tahkikata başlanıldı, demek oluyor ki fırka vazifesini ifa etmiştir, kuvve-i kanun teşriyeye vazife-i ifa etmiştir, vazife-i oraya düşürdü, fırkanın ancak başlanıl...demek oluyorki fırka vazifesini ifa etmiştir, fırkanın ancak zimera teşriye...vükelayı muafaza edebilir, onlar hakkında istizah takririni verebilir...onları divan-ı âliye sevk edebilir-di, bunuda yapmışdır fakat...yapmış olsa idi bir darbe hükûmet yapmış olurdu, Meclisi Umumîsi yine bir darbe

hükümet olurdu, çünkü kabineyi parlamento haricinde...çalışmak darbe hükümettir...

Reis- Meclis âyan müzakeresinde, muhakeme şeriyenin adliyeye edilmesi için müzakere olunurken, âzadan bazılarının istifsarı olduğu...reis tarafından, şeyhülislâm, Efendim, bu muhakemenin daire meşeyhetten adliyeye verilmesi daire âliyelerin hissiyetine halal vermezmi deye x o suretle vakit "benim mutalaamı sormayınız, fıdka bunu böyle istiyor, böyle olacak" demiş, sizde gazetalarda görmüşsinizdir, bundanda... ibaret olunuyorki kabine heyeti fırkanın, gerek Meclisi Umumi gerek...kongrenin mukarrerat-ı hilafında hareket edemezmiş.

Ziya Bey- Tabii, program haricinde kanun yapamazlar, kanunu programa tevfiik hareket ve tabiiyet mecburiyette dirler, tabii, şeyhülislâm Efendi, âzayı tabiiyedendirler, bu ~~şeyhülislâm Efendi~~ şeye muhalif olsalardı, orada izah ve ikna ederlerdi ve kongreye o suretle karar vermezdimi?

Reis- Kendisinin reyi hilafından olarak böyle...

Haydar Rifât Bey (Dava Vekili)- Gazeta okunsun, Paşa Hazretleri.

Reis- Siz isticvabat-ı esnasında kanışmayınız. Ziya Beye hitaben: Ne dersiniz?

Ziya Bey- Bendenizim bildiğim, şeyhülislâm Efendi gelse idiler, bunun muvafık olmadığını izah etse idiler, kongreye edebilirlerdi...selahiyet almaları vardır, buda bir ilimdir.

Reis- İşte, ikna-ı edememiş, kendi fikrini kabul etmemiş, Meclisi Âyanda izhar etmiş, "bu benim fikrim değil, fakırka böyle istiyor, böyle olacak" demiş.

Ziya Bey- Eger firkayı ikna-ı edememiş ise ve yahut söylemiş ise....

(Sahife 123)

bendeniz bunun aleyhinde bulunduklarını görmedim, kongrede bunun aleyhinde söz söylediklerini işitmedim. Bendeniz kongrede bulundum, şeyhülislâm Efendinin bu madde aleyhinde söylediğini işitmedim, madamki aleyhinde söylemediler, demekki aleyhinde değildir.

Reis- Merkezi Umumî âzasından muhim zevat Teşkilât-ı Mahsusede emr sıfvetiyle bulunmuşlar, Dr. Nazım Bey, Dr. Bahaettin Şakir Bey, Rusuhi Bey, Rıza Bey...Böyle Meclisi Umumî âzasından Merkezi Umumînin mukarreratıyla olmuştur, ne deniyor, ne dersiniz?

Ziya Bey- Hayır, Merkezi Umumî yalnız harb münasibet<sup>u</sup>ıyla işlerin âzalmasından dolayı âzadan istiyenlerin hizmeti vataniyede bulunmalarına m<sup>u</sup>vafık görmüştür ve serbesti vermiştir. Atıf Bey, Nail Bey, Rıza Bey gibi mühim zatların, istiyenlerin hizmeti vataniye bulunmalarına serbest<sup>u</sup>gi vermiştir. Fakat onların ne suretle hizmeti askeriye gireceğini tabii kararlaştırmıştır.

Reis- Üçüncü Ordu Kumandanı sabıkı Vehip Paşa Ermenilerin tehciri ittihat ve Terakki kararıyla yapıldığını ve tehcir edilen Ermenilerin emvali metrukesinden bir

silesenin İttihat ve Terakkiya alındığını ifade tahriri-yesinde beyan ediyor. Nasıl olduğunu anladırmissınız?

Ziya Bey- Aslı yokdur, böyle bir şey işitmiş olabilir, eger delileri varsa o delileri gösterebilirler.

Reis- İfaal ve cinayet malûme İttihat ve Terakkinin erkânı şahsı malûmesini iştiraki dolayısıyla İttihat ve Terakkinin şahsı muavinesine atıf ediliyor, bunun isbatı içinde bazı deliller gösteriliyor, bunlardan birisininide İttihat ve Terakki erkânından ve bu f ifaalin fiillerinden oldukları iddia olunan Talât Paşa, Enver, Cemal, Dr. Nazım, Dr. Ru-suhi, Dr. Bahaettin Şakir Beylerin ve sairinin kararları tahakkuk ettiği halde Meclisi Mebusanda ve Âyanda İttihat ve Terakki mebusandan hiç kimse ne bir sual sormak, ne bir iztihazatta bulunmak, nede ciddi bir teşebbüsde bulunmamak dolayısıyla İttihat ve Terakkinin, bunların hareketini muvafık gördüğünü esnadiyla olunuyor, ne dersiniz?

Ziya Bey- Meclisi Mebusanda bunların divan-ı Âliye verilmesi kararkâr olmuştur, sonra mesuliyeti müsterike...

Reis- Bunların ifaalından dolayı değil, karalarından dolayı...bunların kararları mesmua olduğu, eteyyid ettiği gibi, niçin kaçırdılar? deye hükûmete bir sual vakı olma-mış.

Ziya Bey- İttihat ve Terakkidan, Meclisi Umumîden, istifade edipde kongreye vicuda kaldıktan, bizim artık fırkanın teşkilât-ı ile alakamız kalmadıktan sonra bunlar karar etmişler. O zaman bir münferit firarlardan ibaret ettik.

Reis- Meclisi Mebusanda bulunan İttihat ve Terakki mebuslarıda kalkamamışdı ya?

Ziya Bey- Onu mebuslar bilir, bendeniz mebus degilim.

Reis- Size sormak istedigim bunlar böyle hareketi Merkezce tesvib edilmiş zehabi anlaşılıyordö onun için.

Ziya Bey- Hayır, Efendim, onlar İttihat ve Terakki infisah ettikten sonra, inhilal ettikten sonra gitmişler, ondan sonra fırka mevcut degil ki neye kendilerine sorsunlar.

Reis- Mebusanda soramazmı idi?

Ziya Bey- Mebusları bilemem.

Reis- Peke, gidiniz. Ziya Bey muhakeme salonundan çıkarılır. Rıza Beyi getiriniz. Rıza Bey getirilir.

Reis- Rıza Bey. İttihat ve Terakki kabinesi İtalya harbını müteakip istifa ettigi zaman bu kabine âzası Merkezi Umumîde âzamı idi?

Rıza Bey- Bilmiyorum, Paşa Hazretleri, hatırlamıyorum, kaç senesinde?

Reis- Bunların sebebi istifası fırkaca nasıl telakki olundu?

Rıza Bey- Kaç sene<sup>si/</sup>idi? Paşam, hatırlamıyorum. İtalya harbindan sonra, zanederim ki bendeniz Merkezi Umumîde degildim.

Reis- Âza olup olmadıklarını biliyormısınız?

Rıza Bey- Bilmiyorum.

Reis- Bu zamana kadar gelmiş olan İttihat ve Terakkiye mensub kabinelerin istifaları, re'skârdan çıkarılmakları

Meclisi maiyede ekseriyeti gaib ettiğindenmi, yoksa ifaâl muvafık İttihat ve Terakki Cemiyetice gayrı muvafık görüldüğünden tevaliyemi vukua gelmişti?

Rıza Bey- Bendeniz 329 senesinden sonra Merkezi Umumî âzası olmuştum.

Reis- Fakat İttihat ve Terakkiye mensub idiniz?

Rıza Bey- Arz ettiğim, binlerce, yüz binlerce mensubin var. Tabii, her mensub olan hükümünün bütün ahvalına ve Kafkasiayada edemeyecekti. 329den sonra gelen kabinelerde, Merkezi Umumîce öyle bir şey yoktur, zanederem. Ekseriyeti teşkil edemez, Meclisi Mebusanda ittimadı kaza-nanlar, yahut aralarında imtizar olmaz. Bendenizce bu suretledir, Merkezi Umumî ile bir münasibetim yoktur. Bendeniz böyle bir şey hatırlamıyorum.

Reis- İttihat ve Terakki Cemiyetinin müzaharat ettiği kabinelerden hiç birisi hariçin daire veya tehtidi ile çekilmediği halde Gazi Muhtar Paşa kabinesinin haricin daire ile, İttihat ve Terakki mensubların tarafından bitteziik sukut ettirmesi esbabı ne idi?

Rıza Bey- Bendeniz yok idim, zanediyorum, Paşa Hazretleri, bilmiyorum.

Reis- Gerçek Kâmil Paşa, gerekse Gazi Muhtar Paşa, kabinelerini harbını ilan etmek için teziik etmeleri İttihat ve Terakki Merkezi Umumîsinde nasıl telakki olundu?

Rıza Bey- Bendeniz Trabızonda İttihat ve Terakki murahhası idim, bilmiyorum, Paşa Hazretleri, ben burada



degildim.

Reis- Orada şübeniz var idi ya, orada ne suretle telakki olundu?

Rıza Bey- Hiç...kabine değişir, haberi gelir, kabine değişir, haberi <sup>1</sup>göder.

(Bahife 124)Reis- Bu vukuata mühim olmuş...mesuliyeti...falan yazmışlardımı, sonra telgraflar ile aks ettirmişdir... oradaki kabineyece ne suretle telakki olunmuştur?

Rıza Bey- Ne ki?

Reis- Böyle İttihat ve Terakki erkânı mühimisinden bazı zevat bulunduğu halde kabine teziik edilir, sukut ettirebilir...

Rıza Bey- Bendenizin işittigim Edirne'ye terk ediyorlarmış, buna Edirniyi almak için çalışıyorda - Midia-Eroz hatında muahede yapıliıyormış, bunlar buna razı olma- mışlar, Trabızonda vakı olan kadardır.

Reis- Peke, böyle bir teziik icrası gelirmi?

Rıza Bey- Gelmez.

Reis- Nasıl telakki olunur?

Rıza Bey- Onu bilmiyorum ki.

Reis- Nasıl telakki olundu? Yine böyle erkânı mühimme İttihatın bu yolda hareketleri sizin şübenizden demekki mühim bir şübedir- <sup>n</sup>Ne yolda teessür etmiştir? Taktirmi ettiniz, takbihimi?

Rıza Bey- ~~Bilmiyorum~~ Geçmiş zaman, bilmiyorum ki ne suretle telakki ettik? Yalnız hatıramda kalan Midia-Eroz hatını kabul etmedik, Edirneye gittigimize hatırlıyorum, başka bir şey bilmiyorum, o vakit ki hissiyatına ne Merkezde

ne Merkezde dî idi, şimdi onun nakd yerden acizim, bilmiyorum ki.

Reis- Bu vukulardan sonra gelen kabineler bila istisnâna İttihat ve Terakki erkânından ve hatta Meclisi Umumî âzasından bulundukları cihetle bu kabinelerin ifalı ve hareta-tı temamiyle İttihat ve Terakki programına muvafık olunduğuna ve bu programda Merkezi Umumînin ihzaratı ve kongrenin mükarreratı cümlesinden bulunduğuna alaka(?) makam iddia bu son senelerde vukua gelen fecaiyi İttihat ve Terakki şahsın mensubine atıf ediyor, ne dersiniz?

Rıza Bey- Reis Paşa Hazretleri, bir kerre hükûmetle fırkayı ayırmak lazım gelir, yapıldıkları program diyorsunuz, bizim programızı geçenlerde Trabzon tehcir meselesine bendeniz taktim etmiştim, oradade bir kanun şekline koymak istedikimiz meseleler var, hükûmet kanun yapar ve onu Meclisi Mebusana verir, oradaki fırkaya kabul ettiririz, o, kanun olur, sonra hükûmet birde icra kuvvetine haiz dir. Orada biz karışmayız.

Reis- İşke o kanunların tetbikatından temeddü etmiş olan bütün ifaalı İttihat ve Terakkinin şahsı muavine atıf ediliyor.

Rıza Bey- O kanunların tetbikat-ı değil ki, daha bir takım elde kanunlar vardır. Bizim istedikimiz kanunlardan belke yüzde birini çıkar, malûmatımızdır, mesela dört senedir uğraşıyoruz "komun" kanunu var, mahiye kanunu hale muvafık olup meydana çıkaramamıştır, yine İttihat ve

terakki Meclisi Umumîsinde, yahut Merkezi Umumîsinde yapmaz ki, kendisi yapmaz ki... bir program yapar, onu hükûmete verir, hükûmette Meclisi Mebusandan geçer.

Reis- O programla hareket eden kabinenin ifaalı ve hareketi İttihat ve Terakkinin şahsı mebusana atıf olunuyor.

Rıza Bey- Bendeniz bilmiyorum, her halde mesuliyet sandalyasına oturan zevat oraya ait değildir. Sarf oraya değildir. Şahsa geliyor. Bu gün her hareket fırkaya atıf edilmez. Bu gün her hareket birden edilmez, Paşa Hazretleri, çünkü o, mesuliyet sandalyasına oturmuştur, artık mesuliyeti deröhte etmiştir, ona müdahale edilmezki.

Reis- Merkezi Umumî Âzasından Dr. Nazım, Dr. Bahaettin Şakir, Dr. Rusuhi, ve Atıf, ve Nail Beylerle siz vilâyette Teşkilât-ı Mahsuse işlerine mühimmin biffiil bu işlerde ~~bu~~ bulunması Merkezi Umumîsinde mutlaka tevziyine iktiran etmiş ya olunur, ne dersiniz?

Rıza Bey- Paşa Hazretleri, mukarrar arz ettim. Bendeniz Trabızona gittim ve harbî işlerini etmek amalinde, gayında <sup>e</sup> bütün hareketin burada ~~orada harbî ettim ve bu harb maelteesif medar~~ Trabızon tehciri meselede tatbiki olundu. Arz etmiştim. Bendeniz orada harb ettim ve bu harb maelteesif medar ithamım oluyor. Avni Paşada geldi, söyledi, iki erkânı harbide geldi, söyledi nemteşekkül ettiğim kıtaa orada, cephe harbida harbiyle meşgul olmuştur.

Reis- Zatı âliniz hareketi hususî <sup>sini</sup> sormuyorum. Şimdi böyle İttihat ve Terakki Merkezi Umumîsinde ve Mec-

lisi Umumîsinde mensup olan zevatı mühiminin Teşkilât-ı Mahsusede biffiila emr sıffetiyle ve sur-saire ile bulunmaları Merkezi Umumînin reyi ile olmuştur. Bu Teşkilât-ı Merkezi Umumînin tezviine iktiran etmiştir, deniliyor.

Rıza Bey- Bendeniz onu arz ediyorum ki şimdi kendi hareketimden...

Reis- Siz yalnız kendi hareketinizi anladığınız.

Rıza Bey- Evvet, şimdi olan şahsımdan başlıyorum. Kendi hareketi arza mecburım. Bendeniz hareketimi ne kadar arzu buyuruyorsanız o kadar teemik buyursınız. Bendeniz ne tehcir ile, ne taktıl ile bir münasibetim yoktu. Nail Bey orada kâtibi mesul idi. Karışmış, karışmamış, oda heyeti mühteremlerince icra edilen tahkikat neticesinde temin etmiştir. Dr. Nazım Beyle Teşkilât-ı Mahsusede bulunmuşum bir hizmeti vatanıyedir, Paşa Hazretleri. Biz zanettikte harb oluyor, hepimiz gücümüzün yettiği kadar bu devlete bu millete, bu vatana hürmet edelim. Herkes elinde geldiği kadar, aklına erdiği kadar işarıyla teşebbüs etmiştir. Şimdi bu gün ahval mael-asaf öyle bir vaziyeti getiriyorki icraye vasıta olmuş. Bendeniz buna cevap bulup vermeyeceğim, Paşa Hazretleri.

Reis- Sizin mudafaya ~~ettikiniz~~ ettiğiniz cihet, geçende söylediniz ki harb vazifesiyle mükellef olan Teşkilât-ı Mahsusedir, halbuki diğer bir Teşkilât-ı Mahsuse olduğunu söylemişdiniz. Bizim anlamak istediğimiz<sup>gi</sup> ve sual ettiğimiz bu Teşkilât-ı Mahsusedir.

Rıza Bey- Efendim, onıda bendeniz o gün hism olarak

(Sahife 205)

8 Mart 335 tarihinde İrade-i Seniye-i  
Hazreti Padişahiye iktunan eden Kararname  
ile müteşekkül Divan-ı Harb-ı Örfi  
Muhakemat-ı Zabıt Ceridesi.

Reis : Ferik Mustfâf Nazım Paşa,

Âza : Mirliya Seki Paşa, Mirliya Mustafa Paşa,

Mirliva Ali Nazım Paşa, ~~MIRALAY~~ Miralay Recep & Ferdi  
Bey.

Müddei Umumî : Muavinlerinden Sakib Bey.

Üçüncü Muhakeme, Cumaertesi, 28 Haziran.

Muhakemeleri icra edilen maznuninin esamisi:

Cemiyeti Brusa Kâtibi Mesulı Doktor Ahmet Mithat Bey,

Eskişehir Kâtibi Mesulı Doktor Besim Zöhdî Bey,

Mağnisa İttihat ve Terakki Kâtibu Mesulı Avni Bey,

Edirne İttihat ve Terakki Müfettişi <sup>Abdulgani</sup> ~~Selahattin~~ Bey,

Teceddüd Fırkası Beyöğlü Kâibi Vekili <sup>t</sup> ~~Hüseyin~~ Cevdet

Bey, Selahettin Bey,

İttihat ve Terakki Cemiyeti Mergön Şubesi Kâtib

Vekili Hüseyin Cevdet Bey.

Birinci Celse: Saat 4, dakika 15.

3596 numanalu Takvim-ı Vakayiye merbuttur.

pp. 205-215

Reis- Gani Bey kalsın, diğerlerini götürünüz. Gani Beyden mada maznunlar mahkeme salonundan çıkarılır. Zabıt kâtibi Şefik Beye hitaben. Bir telgrafname vardı, onu okuyunuz. Okur:

Der Aliyede Divan-ı Harb-ı Riyaseti Âlisine:

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Edirne murahhası Abdulgani Beyin müdafaası gazetalarda görüldü, mumaileyhin ifadesi külliyyen hilafı hakikattır, zira Edirnedeki Ermenilerin tehcirinde zimedhel olduğına bir çok delayil mevcuttur, Azcümle tehcir edilenlerin emvallarından ketm ve sırkat edilenlerden madası gerçi satılmış isede, kıymetlerinin ancak yüzde iki üçü nisbetinde olup bunların ekserisi ademlerine satılmıştır. Zaiyatımız layuad ve layududur avdet edenler ise yüzde otuz ~~has~~ nisbetindedir. Mumaileyhin tehcir meselesindeki ~~ne~~ nufuzı cümlece malumdur, maruzatımız bir heyeti adilenin Edirneye gönderilmesi ile sabit olacağından muktiza-i adaletin icrası müterhamdır Levon Mera-metciyan, Garabet Yazıcıyan, Armenak Gürciyan, Altunian, Aleksan Sarafian, Hayk Kürkciyan, Haçadur Boğarciyan, Krikor Çakırlian, Püzant Timğalıyan, Dikran Esmerian, Artin Ohanian, Artin Terziyan, Şınork Avedikian, Haçık Kazarian.

Reis- Bu telgrafa ne diyorsunuz?

Gani Bey- Ne söyleyim? Bu, milli bir garazkârlıktır. Herkes iztediyi gibi söyleyebilir, mamafi herkes söylediğini isbata mecburdur, değilmi? Paşa Hazretleri. Binaen aleyh benim ne gibi mudahelatta bulunduğu ve ne vechle

-1

tesir ve nufuz icra ettiğimi gelip mahkemeye<sup>1</sup> âliyelernide isbat etmeleri lazım gelir. Şu Şimdiye kadar onların mütemadiyen böyle müzevvir şahidler ikame etmedikleri mahkeme-i âlilerinde sabit olmuş şeylerdir. Gelir, bunıda isbat ederler, Paşa Hazretleri, ve her vakit söyleyorum, her zaman iddia ettiğim bir hakikat var, katiyen ne tehcir ile alakam vardır, nede bir gün birisine icra-i nufuz etmişimdir, nede mal almışım, nede bir sui istimalım olmuştur, onların yazmış oldukları telgraf esasen bendeniz hakkında değildir, milletim hakkındadır, Paşa Hazretleri, çünkü beni ve dolayısıyla milletimi mahkûm etmek isterler. (Sahife 206)

Reis- Siz bu tehcir zamanında Edirnedemi bulundunuz?

Gani Bey- Evvet, Edirne'de bulundum, Paşa Hazretleri.

Reis- Sureti daimede oradami idiniz?

Gani Bey- Bazen İstambula geliyordum.

Reis- İstambula niçin geliyordunuz?

Gani Bey- İzin alıyordım, ailem buradadır, akraba ve teallukatım buradadır.

Reis- Tehcir ne kadar zaman sürdü?

Gani Bey- Vallahi onun farkında değilim, Paşam, çünkü bendeniz hakikatın söyleyorumki tehcir ile meşgul olmayordum, halbuki, Edirnenin valisinden, polis müdüründen, jandarmalarından, heyeti memurinininden sual buyurulursa bu hakikatlara zahide çıkacaktır, Paşa Hazretleri. Bütün Edirne'den tahkik heyeti istiyorlar, bendenizde

isteyorum, namuslu, bitaraf bir tahkik heyeti gitsin, o tahkik heyeti bendenizi çok yükseldecektir, Paşa Hazretleri.

Reis- Müdde-i Umumîye hitaben: Bu teygraf hakkında bir mütalaanız varmı?

Müdde-i Umumî Muavini Sakip Bey- Hayır, Paşa Hazretleri, heyeti tahkikiyece şayanı tezekkür bir cihet yok.

Reis- Tehcir Edirne'de pek çok sürmemiş. O müddeti kalile zarfında İstanbula bir kaç defa gelip gitmenizi..

Gani Bey- Yok, Efendim, bilmiyorum, onu şey etmeginiz, bendeniz bilmiyorum, gelip gittiğimde bilmiyorum, Paşa Hazretleri, bir kere müsaade buyurursanız vaziyeti arz ettiğim, cermeyan eden ahvalı ben gazetalarda okuyorum, ben mahkemelerde görüyorum, diğer yerlerde tehcir edilen eşhasa günler tayin ederler, on gün, on beş gün sonra gideceksiniz derlerdi, şöyle hazırlanınız, böyle hazırlanınız, derlerdi. Edirne'de böyle şeyler olmamıştır, Paşa Hazretleri. Evvelki isticvabımda arz ettiğim vechle bir sabahların tehcirin vakı olduğunu gördük, Paşa Hazretleri, çünkü bu gün Edirne'de hudud, bazı mahallatın heman kırk, elli metrosından geçiyor, Paşa Hazretleri. Hudud Kum Mahalladen elli metrodur, Paşa Hazretleri, onun için öte tarafa, bu taraf<sup>a</sup>a bir çok firariler oluyor, bu tehcirde bunlara meydan verilmemek için imiş, bunda anladık, gice gimezlerdi, sabahlayın haberdar olduk, Paşa Hazretleri. Böyle aylarca sürmüş bir şey yoktur, Paşa Hazretleri. Bir % gicede vakı olmuş, o gün Edirne'de idim, Paşam, bunu inkâr etmiyorum, Paşa Hazretleri, tehcir esnasında



Edirne'de bulunmak bir cürm ise, Edirnenin bütün sükkiyanı'da bu cürmde müşt<sup>e</sup>rektir.

Reis- Edirne'de bulunmak cürm olurmu? Tehcir esnasında bir çok fenalıklar yapılmış, bunu bilmiyorum diye saklayorsunuz.

Gani Bey- Hayır, Paşam, bilmediğim bir şeyi nasıl söylerim, Paşa Hazretleri?

Reis- Bakınız, tehcirin yapıldığına müttali olmuşsunuzda yapılan sui istimalar hakkında ne için ademi malûmat beyan ediyorsunuz?

Gani Bey- Paşa Hazretleri, eger Edirne'de her kim bulunsa idi bu tehciire müttali olacaktı, bendeniz burada isticvap ediliyorum, bunu arz ediyorum, Edirne'de Ermeni murahşası Efendi'yi getirseler aynı cevabı verecektir, sonra Efendim mahalleden kahveci Hasan Ağa gelse oda aynı cevabı verecektir, Paşa Hazretleri. Vakı olan böyledirde onun için bunu arz ediyorum, sonra sui istimalak diyorlar, bu kadar maliye müfettişleri geldi, bunları teftiş etti, Paşa Hazretleri, Edirne'de umur ve muamelât-ı hükûmet tabii bu sui istimalat-ı meydana çıkarmıştır, fakat böyle gazarkârane ~~hik~~ bir telgrafnameye bendeniz ne deyebilirim- Eger hükûmetin tahkikatıyla sabit olmuş bir cürm var ve bende onda zimedhel isem, Paşa Hazretleri, bir deyeceğim kalmaz tabii, değilmi? Edirne İstanbula gayet yakın bir yerdir, hatta Edirne'de ne cereyan etmiş ise İstanbul bunu işitmiştir.

Reis- Edirne'deki tehcir sair yerlerdeki tehcirler

gibi olmamış, değilmi? Edirne'de tehcir, yalnız Ermenilere teşmil edilmemiş, Rumlarada teşmil edilmiştir.

Gani Bey- Edirne tehcirimi? Paşam, hayır, Paşam, öyle bir şey yok.

Reis- Bunlar topdanmı tehcir olundu?

Gani Bey- Efendim, Edirnenin - zannediyorum - eyi hatırımda değil - ıstranca Balkanları cihetinde sahildeki Rumları başka tarafa kaldırmışlar, onu ben mesmuat olarak işidiyorum.

Reis- Edirnedeki yalnız Ermenilerimi kaldırmışlar?

Gani Bey- Edirnedeki yalnız Ermeniler, oda kısmın, kâmilin değil.

Reis- Sonra Edirne için tehcir olundu, sarfı nazarmı olundu?

Gani Bey- Onıda bilmiyorum.

Reis- Siz ara sıra İstanbul'a geldiğiniz zaman cemiyetten yani Merkezi Umumîden talimat almıyormuşsunuz, deyorlar.

Gani Bey- Nasıl talimat?

Reis- Ba husus bu tehcir esnasında.

Gani Bey- Tehcir esnasında, Paşam, bendeniz senede bir iki kere İstanbul'a gelirdim, tehcir olduğu sene Eylül'de geldim, Paşa Hazretleri, ki o vakit kongre mevsimi idi. Kongreye gelmiştim, hatta ailemide getirmiştim. Mezuniyet alarak üç ay kadar İstanbul'da kaldım. Böyle tehciire ait talimat falan almadım. Merkezi Umumîden ben tehciire ait yalnız bir kağıt almışım ki oda bir umumî, Paşa Haz-

retleri, belki bütün arkadaşlarım da almışlardır, çünkü umum olarak yazılıyordu. Brusa müfettişi İbrahim Beyin ev aldığına ve diğer kâtiplerden - ismini hatırlamıyorum- böyle şeyler vaki olduğuna göre onları teşkilâtımızdan çıkardık, zinhar bir kimse bir mal almasın diye bir emir gelmişti, başka türlü hiç bir talimat falan, hiç bir şey almadım, Paşa

Reis- ~~Hıxhırxıx~~ Orada müfettişmi idiniz?

Gani Bey- Müfettiş idim, Paşam.

(Sahife 207)

Reis- Ne vakta kadar müfettiş kaldınız?

Gani Bey- Son güne kadar.

Reis- Sizin şubenizde İslâmın gayrı âza varma idi?

Gani Bey- Vardı, Paşam, ama  $\phi$  heyeti merkeziyede degildi.

Reis- Nerede?

Gani Bey- Efrad arasında vardı, Paşam.

Reis- Hangi milletten?

Gani Bey- Musevilerindede vardı, Paşam, diğer milletlerdende vardı.

Reis- Ermenilerdende varma idi?

Gani Bey- Vardı, zanederim, fakat hatırlamıyorum, çok esami vardı, Paşa Hazretleri, kalabalık, bin beş yüzden fazla, hatırlamıyorum ki, sonra idare-i örfiye olduğu için malûmı âliniz ictimalarda vaki olmayordu- efradın heman ekserisini tanımam, kimdir, kim değil dir bilmem.

Reis- Bu Ermeni mensubininden size müracaat eden

olmadımı? Tehcirden dolayı şikayeti havi bir şey, bir teşebbüs...

Gani Bey- Efendim, geldiler, müracaat ettiler, kendilerinin gitmemesi için müracaat ettik, ve bunu ilk şeyimded cereyan ettiği gibi arz etmişdim, başka müracaat eden olmadı, Paşam, şahsı olarak Cemiyet'e dahil olmayan Ermenilerden bendenize böyle çok gelmiştir.

Reis-Şikayet eden oldumu?

Gani Bey- Hayır, Paşa Hazretleri, şimdiye kadar hiç bir şikâyet vakı olmamıştır.

Reis-Bir Edirne Murahhası varmış, kek Tekfur dağına tehcir edilmiş, tanıyormusunuz?

Gani Bey- Evvet, Paşa Hazretleri, tanıyorum.

Reis- Bu, o vakitmi tehcir olundu?

Gani Bey- Evvet, Paşam,

Reis- Ailesi ile tehcir edilmiş.

Gani Bey- Zanediyorum, Paşam.

Reis- Onun emvalı, eşyası yağma edilmiş, satılmış, pek ziyade sui istimal olunmuş.

Gani Bey- Yağmadan haberim yok, Paşa Hazretleri, fakat gidenlerin umumîyetle eşyası satıldı, yağma yapıldığını katiiyen zanetmeyorum, Paşa Hazretleri, bendeniz ondan sonra üç sene daha oturdum, o vakitler yağma buyurmadıkta bu gün yağma ½ çıkıyor, ve o yağmada, zanederimki, Paşa Hazretleri, tamik buyurulursa onların kav-  
linda kalacak.

Reis- Kavlında kalacağı hususunu bilmem, fakat istidadında diyorki : "Kerimem asker ailesi olduğu halde, kim-sesiz olarak buraya gönderildi. Evimizin tek mil eşyası satılmış. Kendimde müsinn ve memurini ruhaniyeden olduğım için hiç bir suretle medarı mayişetim yoktu, valiye ve sair lazım gelenlere müracaat ettiğim halde hiç bir semere hasıl olmadı. Nihayet aclıktan kızım öldi".

Bir ehtiyar papaz senelerce ~~ka~~ Tekfur dağında medarı mayişetten mahrum olarak kalmış.

Gani Bey- Bundan bana ne? Paşa Hazretleri.

Reis- Hayır, tabii tanıyorsunuz ya, sizde böyle bir müracatta bulundumu?

Gani Bey- Hayır, bulunmadı.

Reis- Memurini saireye müracat<sup>a</sup>ta bulunmuş, sizde böyle bir müracaatta bulundumu?

Gani Bey- Hayır, bulundadı, Paşa Hazretleri.

Reis- Böyleleri hakkında muavinette bulunmak lazım gelmezmi?

Gani Bey- Bilmediğim bir şeye nasıl muavenet edeğim, Paşam. Birisi bana gelirdi ben möhtacı muavenetim, bana muavenet et, der, bende, kesem müsait ise ona muavenet edebilirim, yahut merhametim müsait ise.

Reis- Nakten muavenet değil, böyle mağdurine kurtarmak yahut kurtarmağa muavenet etmek.

Pekeyi, gidiniz. Gani Bey çıkarılır.

Mirgön müdafaayi milliye cemiyeti reisi Hüseyin

Cevdet Beyi getiriniz. Cevdet Bey getirilir.

Cevdet Bey.

Cevdet Bey- Efendim.

Reis- Siz müdafaayı milliye cemiyeti reisi idiniz, öylemi?

Cevdet Bey- Evvet, Efendim.

Reis- Müdafaayı milliye cemiyeti ile İttihat ve Terakki beynindeki münasebeti izah ederlisiniz?

Cevdet Bey- İttihat ve Terakki Cemiyeti bir fırka-i siyasiyettir.

Reis- Münasebetlerini izah ediniz.

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, hiç bir münasebet yok. Müdafaai milliyenin bir münasebeti yok. Biri milli cemiyet diğeri bir fırka-i siyasiye,.

Reis- Siz öyle ise ne münasebetle, nasıl şübe reisinin vekâletini deröhdde ettiniz?

Cevdet Bey- Müdafaai milliyeninimi, Efendim?

Reis- Hayır.

Cevdet Bey- Bendeniz, evvelcede arz ettim, Paşa Hazretleri, müdafaai milliye reisi idim. Zaten klupta bulunuyordum. Müdafaai milliyede klub dahilinde idi, kira vermek için klub deruninde müdafaai milliyeyede bir oda verilmmişti.

Reis- Onda bir beis yok, fakat siz geçen gün vekâlete deröhdde ettim, dediniz.

Cevdet Bey- Evvet, Efendim, arz ettiğim gibi bende-

nizin deröhde ettiğim vekâlet resmi bir surette değildi.

Reis- Siz Cemiyetin o şübesinin âzasındanmı idiniz?

Cevdet Bey- Hayır.

(Sahife 208)

Reis- Âzalar dururkân açıktan olan bir kimseye vekâlet verilir mi?

Cevdet Bey- Onı, kâtibe sorunuz, Efendim, bunu ben-  
dehize tevdi etti. Ben bulunmadığım zaman sen bulun, dedi.

Reis- Mensup olmadığınız bir şübenin nasıl vekâletini alırsınız?

Cevdet Bey- Bendeniz İttihat ve Terakkiye mensubım, bir ~~ferd~~ ferdliğim.

Reis- O halde şübenin âzasındansınız.

Cevdet Bey- Hayır, değilim, Paşam.

Reis- İaşe işlerinde sizin çok müdahaleniz olduğunu söylüyorlar. Ne gibi vazife deröhde ettiniz ve nasıl yap-  
dınız? Bunu, bettafsil anladınız.

Cevdet Bey- Efendim, İttihat ve Terakki bir fırkadır. İaşe onun gayrıdır. Dahiliye Nezareti Kemal Beye İstanbulun iâşesini, vesika ile tevziat-ı, teklif etti. Kemal Beyde bunu kabul etti. Reca ederim, hiyat-ı ~~ihbar~~ ihtiyariye tevziat-ı yapacaktır. Sizde tevziatın imtizamını muhafaza-  
zaten murakabe ediniz, dedi, bendenizde bir hizmeti vata-  
niye olmak üzere onı kabul ettim.

Reis- Pek iyi, hizmeti vataniye olarak bunu deröhde ettiniz. Müdafaa-i milliye cemiyetinde muazzafmı idiniz?

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, hiç birinin maaşı yoktur

Reis- O halde hep fahri olarak böyle vazifeler deröhde etmek?...

Cevdet Bey- Bendenizin geç<sup>i</sup>neceğim yerinde olduğu için hiç bir şeye ihtiyacım yok.

Reis- Fakat bir çok sui istimalat olmuş.

Cevdet Bey- Ne gibi sui istimalat olmuş?

Reis- İdarenizdeki tevziatta.

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, sui istimalat olmamıştır. Eger sui istimalat olup noksan elvezn etmek zuhur etmiş ise belediyeye iken malûmat verildi. Failleri tecziye edildi.

Reis- Sirozda iken Cemiyete intisabınız varmı idi?

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, ziraatla meşgul idim.

Reis- Muharebe esnasında Cemiyetce yapılan ittihat ve Terakki teşkilâtında bir vazifeniz varmı idi?

Cevdet Bey- Hayır, Efendim.

Reis- Mirgöncede teşkilâtta yazılanlar varmı?

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, malûmatım yok.

Reis- Malûmatınız yok, başka. Başka yazılanlar varmı

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, bilmiyorum.

Reis- İaşe işlerine deröhde ettiniğiniz zaman meni ihtikâr işlerindede vazifeniz varmı idi?

Cevdet Bey- Hayır, yoktu, Paşam.

Reis- O vazifeye kim bakıyordu?

Cevdet Bey- Meni ihtikârın ne komisyonu var ne



başka bir şeyi var.

Reis- Öyle amma, İstanbul'a gelip giderken?

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, hatta nerede olduğunu da bilmem.

Reis- Ticaretle iştigalınız var mı?

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, ziraatla iştigal ederim.

~~Reis~~ Edremitte zeytunluklarım var.

Reis- Mirgön ve devairindeki sui istimalat hakkında şahadet edecekler var. Onlar şahadet etmeden hususat-ı anladırırsanız daha iyi olur.

Cevdet Bey- Ne olmuş, nerede, ne gibi sui istimalat olmuş?

Reis- Ekmek tevziyatında, bir çoklarının hakları verilmemiş, satılmış.

Cevdet Bey- Bendeniz hangısını haber aldım sa tevzi memurlarına o ekmekleri verdirttim. Haber almadıklarını tevzi memurlarına bildiremeyeceğim gibi tabii bir şey deyəmem

Reis- Hiç böyle memurları tacziye ettiniz mi?

Cevdet Bey- Evvet, Efendim, kâtip Fehit Bey gelmişti, Sarı Yarıdaki ekmekçiler ve memurlar bir sırkat yapmışdı. Zabıtaya malûmat verdik. Zabıtada onları mahkemeye verdi. Muhakemede bir buçuk seneye mahkûm etti.

Reis- Kendinize devlet memuru süsü vererek bu işlere niçin karışdınız?

Cevdet Bey- Efendim, Dahiliye Nazırının teklifi üzerine Kemal Bey resmen kabul etmiş. Tabii bu, hükûmetin

malûmat-ı tahtındadır, bendenizinde memuriyetim hükûmetin malûmatı tahtında.

Reis- Resmi memuriyetler için tebliğat yapılır.

Cevdet Bey- Bendenize şifahen tebliğat yapıldı.

Reis- Kim yaptı?

Cevdet Bey- Ferit Bey-

Reis- Ferit Bey memuru resminidir?

Cevdet Bey- Ferit Bey memuru resmi değil. Kemal Bey memuru resmidir. Bendenizde tekrar M Kemal Beye gittim. Ferit Bey, böyle bir haber getirdi, dedim. Kemal Beyde evvet, dedi. Bunun üzerine bende kabul ettim.

Reis- Siz kongrenin ilân olunan mukarreatını okumazmı idiniz?

Cevdet Bey- Hayır, Efendim.

Reis- Gazetalarda görmezmi idiniz?

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, görmedim, ne gibi mukarreat?

Reis- İaşe hususunda.

(Sahife 209)

bir/

Cevdet Bey- Bendeniz/vakit Purdur mudahhası olarak kongrede bulundum. Hangi sene olduğu hatırimda değil, zaten kongrenin bir celsesinde bulundum, sonrada rahatsız oldum gidemedim. Bendenizin bulunduğum celsede mearife, nafiaya, umuru belediyeye ait müzakereat cereyan etti, ondan sonra ne oldu bilmem.

Reis- 332 senesi kongresinin mukarreatını gazeta-

larda okumadınız mı?

Cevdet Bey- Vallahi, Paşa Hazretleri, okumadım.

Reis- Purtur mebusu olduğınızı söylediniz.

Cevdet Bey- Purtur murahhası nizamnamede hangi sancak, mebus intihap ederse, kongrede murahhas intihap eder. Bendenizde malûmatım haricinde intihap etmişler. Tezkere-i aldım, sonra bulundum.

Reis- Ne münasibetle sizi intihap etmişler?

Cevdet Bey- Onu ben ne bileğim? İntihap edene sorunuz.

Reis- Tabii size sormuşlardır.

Cevdet Bey- Hayır, Efendim, bendenize tezkere geldi.

Reis- Pek eyi, orada Purtura ait ik bir şey söylemedikten sonra...

Cevdet Bey- Efendim, bendeniz bir celsede bulundum. Ondan sonra rahatsız oldum, gidemedim.

Reis- Hayır, bulundunuzu sormayorum, mensup olduğunuzu bir memlekete ait olmayan bir işi nasıl ifa edersiniz?

Cevdet Bey- Heryer benim vatanım, İstanbulda benim vatanımdır.

Reis- Öyle ise, her taraftan mebus veya murahhas gelmeye ne luzum var? Burada toplayıverirler, bundan makset herkes bulunduğu memleket ahvalı hakkında malûmat verecek.

Cevdet Bey- Kongre devam ettikçe tabii izahat verebilirim. Purturlılarla görüşebilirdim. Memleketin ihtiyacını anladıktan sonra ~~görülebiliyordum~~ tabii orada bir şey yapardım, fakat bendenizin malûmat-ı olmadan gittim.

Reis- Böyle kongreye gidecekleri tezkere ilemi çağırırlardı?

Cevdet Bey- Bendenizi tezkere ile çağırdılar. Tabii tezkere ile çağırdılar. Bazı murahhaslar tayin olunur, gönderirler.

Reis- Pek iyi, gidiniz. Cevdet Bey çıkarılır. Eskişehir mesulü Zöhdi Beyi getiriniz. Zöhdi Bey getirilir.

Zöhdi Bey, Teşkilât-ı Mahsuse Eskişehirde varmı idi?

Zöhdi Bey- Yoktu, Efendim.

Reis- ~~Zöhdi Bey~~- Hiç bir vakit yapılmadı.

Zöhdi Bey- Hayır.

Reis- Tehcir esnasında orası güzergâh olmak münasibetiyle ne gibi menzarelerle müsadif oldunuz? Ne gibi ~~şikâyetler~~ şikâyetler dinlediniz?

Zöhdi Bey- Tehcir esnasında evvelce arz ettiğim gibi bendeniz Eskişehirde bulunmayordum. O vakit Afion Karahisarında bulunuyordum. Binaenaleyh Eskişehir güzergâh olmak dolayısıyla oralarda neler cereyan ettiğinden haberdar degilim.

Reis- Sonra geldiğiniz zaman müttali oldunuzmu?

Zöhdi Bey- Bendeniz 333de geldim, tehcir hakkında bir şey işitmedim.

Reis- Esasen Eskişehirde tehcir yapılmışmı idi?

Zöhdi Bey- Yapılmış,.

Reis- Tabii bunun eserlerini görmüşsinizdir.

Zöhdi Bey- Ne gibi eserler, Paşam?

Reis- Kimisinin mağazası kapanmış, kimisinin evinin

eşyası satılmış, kimisinin evini işgal etmişler.

Zöhdî Bey- Her tarafda vakıdır, Efendim. Orada bir komisyonu mahsus, şüphesiz aldığı emr üzerine, gelen muhacirin tehcir olunanların evlerine ~~alıyorlar ve idare ediyorlar~~ ~~XXXXXXXXXXXX~~ ~~Reis- Onlar hakkında~~ yerleştirirlerdi, o suretle onlara mukabil bir şey alıyorlarmı idi, bilmiyorum.

Reis- Onlar hakkında ne fikirde idiniz? Yapılan muamelat doğrumudur?

Zöhdî Bey- Bendenizin vazifem değil, Paşa Hazretleri, meşgul olmadım.

Reis- Vazifeniz memleketin umum sekenesi hakkında yapılan muameleyi tetkik etmek değilmi?

Zöhdî Bey- Paşa Hazretleri, bendeniz ictima-i hususatla meşgul oluyordum.

Reis- Buda ictimaiyata tealluk etmezmi?

Zöhdî Bey- Bunlar ~~hükûmet~~ hükûmete ait vezaihtir.

Reis- Bir şey yaptınızmi? demiyorum, o gördüğünüz işittiniz ahvaldan sizde ne fikir hasıl oldu, yapılan işleri tasvipmi idiniz ve yahut gayrı muvafıkmi buldunuz?

Zöhdî Bey- Tabii gayrı muvafık buldum.

Reis- O halde bir raporla, yahut şifahi bir ifade ile kendi mafevkiniz olan Merkezi Umumîye yahut vilâyete müracaat ettinizmi? Malûmat verdinizmi?

Zöhdî Bey- Bu vesile işe bendenize vuku bulmuş bir muracaat yoktur. Bendeniz, alelu<sup>m</sup>zum tehcir hakkındaki fikri acizimi soruyorsunuz, zanettim.

Reis- Tehcir hakkındaki fikrinizde söylers<sup>e</sup>ñiz daha iyi olur. Bilhassa mensup olduğınız memleketin tehciri hakkında. Memlekette yapılan yolsuzluklar hakkında ne gibi teşebbüsatta bulundunuz?

Zöhdi Bey- Bendenize bu gibi husşusatta vazifedar~~ı~~şın demediler, Paşa Hazretleri, binaenaleyh bendeniz o babte bir şey söyleyemem.

Reis- Vazife-i resmiye değil. vazife-i vataniye, vazife-i ictimaiye icabatından olarak sual ediyorum.

Zöhdi Bey- Bendeniz bir murahhası mesulım, Paşa Hazretleri. Murahhası

(Sahife 210)

mesulun vazifesi bu kadar yüksek değildir. Bu gibi hususat ile meşğul olacak olanlar kuvve-i teşriiyedir. Kuvve-i teşriiye mebusan ve âyandan ibarettir.

Reis- Kuvve-i teşriiyede sizin vasıtanızla malûmattar olacaklar, yalnız intihap edip bırakmak doğru değildir.

Zöhdi Bey- Bendeniz, kuvve-i teşriiyenin bizim vasıtamıza malûmattar olacağını bilmiyorum.

Reis- Bilmeyecek bir şey zanetmiyorum. Kuvve-i teşriiyeyi teşkil eden mebuslar intihabına iştirak ediyor-sunuüz.

Zöhdi Bey- Şüphesiz.

Reis- İntihap ettikten sonra mebuslara muavenet etmekte onun tetemmümatındandır.

Zöhdi Bey- Bizim vazifemiz yalnız onlara çok rey

kazandırmaktır, meşrutiyet onu icap ettirir.

Reis- Şimdi onların hüsnü ifa-i vazife edip etmemelerinden mütevelüd mahcubiyet yahut fahrın, müsevviklere ait olması lazım gelmezmi? Şu adem mebus olmağa layıktır, deye siz millete zımnen bir nev teveccüh ediyorsunuz, o halde bu ademin hüsnü ifa-i vazife etmesi için mahalinde lazım gelen teşebbüsat-ı icra etmek icap etmezmi? Bu suretle hiç olmazsa intihap ettirildiğiniz mebuslara olsun ufecık bir malûmat veripte onların bu gibiler hakkında şefaatta ve yardımda bulunması zanediyorumki eyi bir şey olurdu, öyle bir şey yapıldımı?

Zöhdî Bey- Hayır, Efendim.

Reis-Nitekim, bakınız, öyle iddia ediyorlarki ittihat ve Terakkidan bazı erkânın teşebbüs etmiş oldukları tehcir dolayısıyla vukua gelen taktilde, eger şübeler yardım etmiş olmazsa idiler, bu derece fenalık zuhura gelmezdi. Binaenaleyh bu işlerde şübelerde feren zimedheldir, diyorlar, Şübelerin mesuliyetinde murahhaslara, kâtibi mesullara tahmil etmek istiyorlar, ne dersiniz?

Zöhdî Bey- Bendenizin bulunduğum yerlerde tehcir dolayısıyla bir vukuat olduğunu zanetmiyorum ve hatırlamıyorum.

Reis- Tehcir vukuat-ı olabilirki sizin olduğunuz mahalde olmamışdır, fakat sualı eyi anladamadım zanediyorum. Şimdi tehcirin esna-i tatbikinde bir çok taktiller, nehp ve garet olmuş deniliyor ve burada cereyan eden bir kaç

muhakeme ilede tehakkuk etti. Şimdi, bu fenalıklar, eger şübeler müttetikken muavenette bulunmazsa idiler pek mahdud bir miktarda kalırdı ve mütecasırlarıda cezalarını görürdü, ve bu işde sürüklenip gitmezdi, diyorlar. Sizde şübe murahhası ve kâtibi mesulı olmak itibarıyla feren zi medhel add oluyursunuz, ne dersiniz?

Zöhdî Bey- Paşa, Hazretleri, beyanat-ı samilerinden istihrac ettiğim mana tehcir dolayısıyla bir çok taktal ve saire olmuş, bunlar şübeler tarafından tezvik edilmiş...

Reis- Yahut yardım edilmiş.

Zöhdî Bey- Evvet, yahut yardım olunmuş, öyle anlıyorum, şu halde anlaşılıyor ki bizim mintakadaki tehcirde katl ve diğer sui muamelat olmadığından dolayı tezahur ediyor.

Reis- Deminde sual etti ki Eskişehirde gördüğünüz, işittiniz fenalıklar hakkında bir şikayette, protestoda bulunmadınız mı? Onu yapmadınızı söylediniz.

Zöhdî Bey- Yapmadım.

Reis- Sizin gibi murahhaslar, kâtibi mesullar yapmış olsa idiler bu işin tevessüs etmeyeceği derkâr idi, niçin teşebbüsde bulunmadınız? Bulunmadığınızdan dolayı sizide feren zi medhel add ediyorlar.

Zöhdî Bey- Bendeniz bir kâtibi mesulün memleketin umumrı idaresinden mesul ve kâtibi olacağını zanetmiyorum.

Reis- Memleketin sui iradesinden değil, ittihat ve Terakkinin teşkilâtında vukua getirilmiş olan fenalıklardan



dolayı.

Zöhdi Bey-İttihat ve Terakki teşkilât-ı bunu yapmamıştır, hükûmet yapmıştır.

Reis- Hükûmet böyle fenalıklar yaparmı? Bu fenalıklar hükûmetin hangi şeyi ile yapılır?

Zöhdi Bey- Tehcid kanunuyla yapıldı.

Reis- Kanundan dolayı kimseye mesul etmiyoruz. Tehcir yapıyoruz, deye taktik yapılmış. Tehcir olunanların malları yağma, nehp ve garret edilmiş. Bunlardan dolayı mesul tutuluyorsunuz.

Zöhdi Bey- Bendenizin mıntıkamda olsa idi vicdanımın sunûhatını mafevkime arz ederidim, fakat böyle bir şekil kadşısında kalmadım.

Reis- Eskişehire geldiğiniz vakit meşhudatınız sizi müteessir etmedimi?

Zöhdi Bey- Halı tabii avdet etmişdi, bendeniz 333de geldim.

Neis- Pek eyi. Gidiniz. Zöhdi Bey çıkarılır.

Teceddüd fırkası Beyoğlu kâtibi Selahettin Bey.

Selahettin Bey getirilir.

Reis- Selahettin Bey.

Selahettin Bey- Efendim.

Reis- Şirketi tücariyede bir vazifeniz varmı idi?

Selahettin Bey- Hayır, Efendim, İttihat ve Terakki nizamnamesinin 64 veya 67inci maddesine nazaren Merkezi Umumî âzaları, murahhası mesullar ve kâtibler ticaret ile

iştigal etmezler, heyeti tucariye bir mahiyeti ticariyeyi haiz olmak itibarıyla bittabi bendenizin muamelâtına vazifem olmaz olamazdı.

Reis- İzzet Beyin tahtı riyasetinde olan heyetin muamelâtına ittila-ınız varmı idi?

Selahettin Bey- Hayır, Efendim, İzzet Bey o heyeti tucariyenin imri idaresinde bulunuyordı, üç kişiden mürekkep birde heyeti hisabiyesi

(Sahife 209) (1)

vardı, Rıza Bey, milli bankaya veznedar olmuştu, birde, Efendim Celal Beyden mürekkep mürekkep bir heyeti hisabiyesi vardı.

Reis- Celal Bey kim?

Selahettin Bey- Celal Bey Kantarie şu şirketi muhasebecisi. Hisabata bunlar bakarlardı. İdare cihetide Kemal Bey ile İzzet Beye aitti.

Reis- Doğrudan doğruya idare Kemal Beyemi İzzet Beyemi ait idi?

Selahettin Bey- İzzet Beye ait idi.

Reis- Bidayeti teessüsünde Harbiye Nezaretinden bir million yedi & yüz bin kilo kadar buğda, yetmiş çuval kadar da bakik verilmiş. Bunu sizmi tesellüm ettiniz?

Selahettin Bey- Hayır, Efendim. Kemal Bey doğrudan doğruya bir müteahhit sıffetiyle gelmişti. Doğrudan doğruya müteahhit sıffetinde idi. Kemal Bey tacir sıffetinde idi. Avans olarak şehir emanetinden para alınmışdı. An aldığı bu

para ile buğda mübaya'a edip İstanbula getiriyordu. O heyet degirmenleri isticar etmişlerdi. Degirmencilerde tahn ediliyor. Tevziat yapılıyordu. O muamelede bendeniz yoktım. Bilahere erzak merkezine merbut olmak üzere bir tahniye ibaresi teşekkül etti. Oranın müdüriyetinde bendeniz bulundum. Resmi memur idim.

Reis- Şehr emanetinden alınan yüz on bin lira kime teslim olundu?

Selahettin Bey- Onları bilmem, Paşam. Yalnız bendeniz birinci mıntıkanın riyasetini deröhde ettiğim zemanki ekmek işi ile şehr emaneti iştiğal ediyordu, şehr emaneti bendeniz degirmenleri ve degirmenlerde mevcut olan mathun ve gayrı mathun zehairi teslim etti. Ondandır sonra bendenizin vazifem, mıntaka namına gelen zehairi ait olduğu degirmenlere sevk ve tahn ettirerek tevzi etmketi.

Reis- Yani siz devlet memuru idiniz?

Selahettin Bey- Evvet, Efendim, devlet memuru idim.

Reis- Pek eyi, niçin tahsisat almadınız?

Selahettin Bey- Fahriyen yaptım. İkinci nezaret zamanında maaşım var idi, beş bin kuruş maaş aldım.

Reis- Bu tahniye idaresi kime ait idi?

Selahettin Bey- Hangı tahniye?

Reis- Sizin idare ettiğiniz.

Selahettin Bey- Devletin, Efendim. Devletin büdcesinde dahildir.

Reis- Bundan kimseye para verilmezmi idi?

Selahettin Bey- Katiyen, yalnız mesarife verirdik.

Değirmenlerin mukavelenameleri vardı, tahn olunan yüz kilo buğdaya mukabil on kuruş ücreti tahniye verirdik mesarifi nakliye ve memurini idare maaşatını verirdik, bu kadar.

Reis- İzzet Beyin idaresi zamanında büyük bir miktarı heyeti hisabiye tarafından alınıyormuş. Sizdede temettü varmı idi?

Selahettin Bey- Hayır, Efendim, bizde temettü falan yoktu. Biz yalnız zarar olmamasını temin etmeye gayret ediyorduk. Mihran Eferdi bir defa mürücaat etmişdi o zaman bendeniz orada degildim, idarede muhasebeci Muhittin Bey vardı, ona muracaat etmiş, çünkü biz zarar edecek olursak, hasıl olacak zararı hazine-i devlet tazmin edecekti, zarar varmı yokmı? deye tetkik etmişler, ve bize yüz paraya buğdayı mal ediyorlardı. Rumeliden gelen ve devletce mübağya edilmiş olan buğda, zanederim, yüz paraya, misir ve arpa iki kuruş ya doksan paraya mal oluyordu. Biz yüz kiloya on kuruş tahn ücreti veriyorduk, beş kuruşda mesarifi nakliye ve memurini idare maaşatını hesap ediyorduk. O itibarla zarar hasıl olmaması cihetini iltizam ve ihtiyar ediyorduk. Netice-i hisapta zarar olup olmadığını bilmiyorum. Şehr emanetinden sonra bir müdüriyeti umumiye teşekkül etti İsmail Hakkı Paşayı müdür yaptılar, bizde oraya devr ettik. 333 senesi Ağustosunun on dokuzunda bütün mevcudımızı ve değirmenleri tesellüm memurlarına teslim ettik, ne var ne yok aldılar, iki mazbata yapıldı, biz birini aldık, ta'afeyn tasdik etti.

Reis- Orada nakd varmı idi?

Selahettin Bey- Muhasebeciye ait vardı, aynayat, mevcudat vel hasıl her ne varsa, cümlesini devr ettik, sonra iase nezareti teşekkül ettigi zaman iase müdürüyeti umumîyesi nezaretine degirmenleri ve ayvanseray cibalı, degirmenlerininide teslim etmek üzere idik, nazır tebeddül etti, Celalettin Muhtar Bey geldi. Aramızda bir ihtilaf hasıl oldu, bendenize degirmenleri ciheti askeriyeğe iade et, dedi, buna kararnamenin ahkâmı muşayırdır, hilafı kanun bir muameledir, yapamam, ben mesul olurum, dedim. Mesuliyeti bana aittir, yap, dedi. Yapamam, dedim, istifa ediyorum, deyip, istifa ettim.

Reis- Bu tahniye müdürüyetine gelmeden evvel İstanbul merkezinde vazifeniz ne idi?

Selahettin Bey- Kâtiblik, muhtelif dairelerde bulundum. Bidayeten Samatya klubında bulundum, esasen bir daire belediye dahilinde iki klub olması nizamnameye muvafık degildi, fakat Samatyadaki klub ibka edilmiş idi. Orada bir müddet bulundum, sonra onun lağvı üzerine Anadolu Hisarına ve Beyoğluna gittim, buralarda bulundum.

Reis- Merkezde bulunmadınız mı?

Selahettin Bey- Merkezde bulunmadım, kâtiblerin işi yoktur.

Reis- İstanbul merkezinde kimler vardı?

Selahettin Bey- Merhum Seyit Haşim Bey vardı, Bağdad mebusı olan Hamdi Bey vardı, bunlar her sene değişiyordu.

Digerlerini eyice hatırlamıyorum, Hüsnî Bey vardı, Ferit Bey vardı.

Reis- Bu iâşe işine vazı yed ettikleri vakit.

Selahettin Bey- Hangı vazı yed?

(Sahife 210) (1)

Reis- İâşe meselesine vazı yed etti, deniliyor ya.

Selahettin Bey- Arz edegim, Efendim. Bu iâşe meselesi o zaman resmî bir mahiyeti iktisap etmemişdi, malûmı ihşa-sınız ekmek yapmak hıdemat-ı umumîye-i devlet miyanına dahil degildir, hıdemat-ı hususiyedendir. Kemal Beye bu işi yapın, dediler, oda yaptı. Bunda vazı yed edilecek bir şey yok, beng denize geçen seferde sual buyurmuşdunuz, düşündüm, düşün-düm vazı yede tealluk eder bir şey degıl, çünkü bir kim-senin elinde degilki, Paşa Hazretleri.

Reis- Raporda öyle yazılı.

Selahettin Bey- Bendeniz raporu sonra okudum, müda-heleye mecbur oldum, diyor, zanedersem orada kasd olunan mana budur çünkü tecaretle meşğul olmak menu idi ya, mahi-yeti ticariyede bulunan bir şeye girmesi tabii muvafık degil-di fakat sen bu işi yapacaksın, kabul edeceksin, donıldı, ve oda memleketini sever bir ademdi, herkes memleketini sever, bahusus harbı umumî sırasında herkes bir vazife teveccüh etmiştir, elenden geldiği kadar istitaat-ı yettiği kadar memleketinin fevaidine hasrı hizmet hasıl oluyor, bin-netice muamele-i tücariyede bulunmuş oluyordu. Binnetice "Mecbur oldum", kaydı var, bilmiyorum ya, yine kendisi bilir.

Reis- Bu teşkilât ne taraftan vaki oldu?

Selahettin Bey- Bunu Dahiliye Nazırı teklif etti,

Reis- Devlet işi demek. Dahiliye Nezaretine ait olan bir iş devlet işi demektir. O halde tücarî bir mahiyette göstermek olamaz.

Selahetten Bey- Ekmek tedarik ve tevzii idarî bir mesele degildir.

Reis- Hakkı murakabe degil, gelecek defa okuyayım, göreceksinizki gehr omaneti bu işi idare edemediğinden dolayı Merkez müdahaleye mecbur oldu, diyor. Esna-i muharebede seferberlik esnasında yapılan teşkilât-ı Mahsusede İstanbulca ne gibi şeyler yapıldı.

Selahettin Bey- Hangısında, Efendim?

Reis- Teşkilât-ı Mahsuse yokmı? Muharebe olan yerlerde falan İstanbuludada yapılmış.

Selahettin Bey- Hayır, Efendim, malûmatım yok.

Reis- Nasıl olurdu İstanbul merkezinin malûmat-ı olmaz

Selahetten Bey- Bir mecburiyetim varmı, Efendim?

Reis- Öyle ya.

Selahettin Bey- Bendenizin malûmatım yok?

Reis- Hiç malûmatınız yokmı?

Selahettin Bey- Hayır.

Reis- Bir zemandan beri muhakematta söylenip gidiyor, Dr. Nazım Bey, Atıf Bey, Merkez Kumandanı, İstanbulda Teşkilât-ı Mahsuse yapılmış deniliyor.

Selahettin Bey- İstanbulda böyle muharebeye tealluk

eden Teşkilât...

Reis- Atıf Bey...

Selahettin Bey- Onları bilmem.

Reis- Merkez Kumandanı Cevat Bey idaresinde.

Selahettin Bey- Bilmem,

Reis- Hiç duymadınızımı?

Selahettin Bey- Hayır, Efendim. Teşkilât-ı Mahsuse ile bendenizin bir alakam olamaz tabii.

Reis- Olamaz başka, İstanbul merkezince tabii yardım edilmiştir, şubeler...

Selahettin Bey- Duymadım, / Hayır, katiyen duymadım

Reis- Meni inkıh ihtikâr komisyonunda vazifeniz varmı idi?

Selahettin Bey- Hayır, Efendim.

Reis- Babıâli baskını vukua gelmiş, o vakitler İttihat ve Terakki erkânından bazıları bulunmuş, sizde bulundunuzmu?

Selahettin Bey- Hayır- o vakit bendeniz memurdım, Kâmil Paşa zamanında, gırkaya mensup olanlar mevcut ise bu nisbetlerini kat etsinler diye sened almışlardı, o vakit sened vermişdim. Hatta istifa ederken, istifa namemde, badema fırka mes'ailiyle istigal edeceğim x cihetle hizmeti hazıre-i resmiyemo nihayet vermek mecburiyetinde bulunduğum kaydını ilave etmiştim, ondan sonra başlamışdım.

Reis- Hangi tarihte?

Selahettin Bey- 329 da, *Paşam* Efendim.



Reis- Pek eyi. Gidiniz. Selahettin Bey götürülür.

Brusa kâtibi mesulı Mithat Beyi çağırınız.

Mithat Bey getirilir.

Bolu tehcirinde bulundunuzmu?

Mithat Bey- Boluda tehcir olmamıştır, Paşa Hazretleri.

Reis- Olmamışmı?

Mithat Bey- Hayır, yalnız hükûmetin emriyle bir kaç hane civar nahiye ve kazalara gönderilmişti, zanediyorum.

Reis- Demekki bir yolsuzluk olmadı.

Mithat Bey- Hayır, hiç bir şey olmadı.

Reis- Oraya tehcir olunarak gelenler oldumu?

Mithat Bey- Hayır, hiç kimse gelmedi, Paşa Hazretleri.

Reis- Niçin Boludan tahvili vazife ettiniz?

Mithat Bey- Bondoniz Merkezi Umumînin emriyle Brusaya nakl etti. Brusa mufettişi İbrahim Beyin teşkilâtta harice çıkarılması üzerine yerine Nesimi Bey gönderilmişdi. Nesimi Beyin arize-i vicudiyesine binaen onun yerine beni gönderdiler.

(Sahife 213)

Reis- Sizin için tenfimi idi?

idi.

Mithat Bey- Hayır, Paşa Hazretleri, aynı vazife idi.

Reis- Fakat Brusada tehcir yapılmış, bazı fenalıklar-  
da olmuş.

Mithat Bey- Evvet.

Reis- Onlara müttali oldunuzmu?

Mithat Bey- Bondoniz bir sene sonra gitmiştim, Paşa Hazretleri.

Reis- Pek iyi, bir sene sonra olsun, hiç bir şey duymadınızımı?

Mithat Bey- O müddet zarfında hükûmet merkeziye heyeti tahkikiye göndermiş, tahkikatını ikmal etmiş, binaenaleyh tehciire ait hiç bir mesele mevzu-ı bahs olmamıştır. Orada bulunduğum müddetce hiç bir şikâyet, hiç bir fenalık vukuına karşı şikâyet karşısında kalmadım.

Reis- Buyuruyorlarki Brusada tehcir olunan Ermenilere ait mebaninin harabiyeti pek görüliyordu.

Mithat Bey- Evvet.

Reis- Siz niçin görmediniz?

Mithat Bey- Paşa Hazretleri, Ermenilere ait emvalı metruke emlakı emriye memurlarının tahtı murakabe ve iadesinde ve muhafazasında idi, binaen aleyh bunun bize bir tealluku yoktur, muhacirinde iskân edilmişti, eger tahrib<sup>a</sup> vuku bulmuş ise muhacirin tarafından vakı olmuştur, bunun memuru mesulları bekcileri ve saireleri vardı, bununla alakadar olanlar onlayırdı.

Reis- Memleketin hayat-ı umumîyesine ve mamuriyetene tealluk eden bu gibi hususatta İttihat ve Terakki madamki bir hizmeti vataniye derönde etmiştir, büsbütün bigâne kalmalıydı.

Mithat Bey- İttihat ve Terakki murahhaslarının hiç bir sıffeti mesulesi yoktur, binaenaleyh hiç bir hizmeti...

Reis- İcra kısmında öyle, fakat mafevkine malûmat vermek ve ileride kongreye bir şey hazırlatmak için bu gibi

şeyler yapılabilirdi.

Mithat Bey- Kongreye ait mesail ile bendeniz meşgul olmadım, Paşa Hazretleri.

Reis- Hiç bir teşebbüsde bulunmadığınız mı?

Mithat Bey- Hayır, Paşa Hazretleri.

Reis- İşte onun için iddianemede eğer İttihat ve Terakki şubesinde bulunan murahhaslar bu gibi fenalıkları vakt ve zamanıyla mafevklerine bildirip, meni esbabına tevessül etmiş olsalardı bu taktik mesaili hiç olmazsa kısmen yapılmazdı. Böyle yapmadıklarından dolayı İttihat ve terakki erkânından bazılarının seyyiat-ı ahvalı olarak vukua gelen fezayih ve fecayie kâtibi mesullar feren zi medheldar oldular, diyorlar.

Mithat Bey- Paşa Hazretleri, bendeniz bir kâtibi mesulüm, şahsen hiç bir vakit aherin cürmine iştirak etmemliğim icap etmez, binaenaleyh hiç bir şaki şikâyet karşısında kalmadım. Kâtibi mesulların kuvve-i tebiyideside yoktur. Eger bu tehcirde, emvalı metrukede sui istimal olmuş ise, ve yahut emvalı metrukede sui istimal varsa onların memuru mesul ve murahhası mesulları vardır, onların tecziye edilmesi lazım gelir, binaenaleyh kâkibi mesullar bu gibi hususata alakadar olmaz bendeniz kendi hesabıma alakadar olmadım.

Reis- Kâtibi mesullar o şubenin muamelatına tanzim ve tedvir edenler değil mi?

Mithat Bey- Hangi şubenin? Paşa Hazretleri.

Mithat Reis- Mesela Brusadaki İttihat ve Terakki şubesinin. Bu şubenin bir merkezi var, onunda bir reisi var, âzası var, onların umurunu tetvir eden kâtibi mesullar degilmidir?

Mithat Bey- Tetvir eder, fakat vezaifi esasiyesi hükûmete müdahale degildir.

Reis- Müdahale etmediniz, deye sormuyorum, yalnız bu gibi fenalıklar olmuş, gerek bulunduğunuz yerde, gerek diğer yerlerde, bunların hakkında hiç bir göna teşebbüsatta bulunmamış olduğınız için müteşebbüslere gayret vermişsiniz, yaptıkları fenalıkları tevessü ettirmek için meydan bırakmışsınız, diyorlar.

Mithat Bey- Bendeniz şahsen müttali olmuş olsa idim, belki teşebbüs ederdim, fakat, Paşa Hazretleri, hiç bir fenalıka müttali olmadığım için, bittabi bu gibi teşebbüsatımda sebkât etmemiştir.

Reis- Hiç bir şeye müttali olmasanız bile Brusada harab olmuş evleri görmüşsinizdir.

Mithat Bey- Emvalı metrukeye muhacirin oturdulmuş, muhacirin müdüriyeti var, hükûmetin bir valisi var, binaen aleyh eger tahribat vakı olmuş ise, muhacirler tarafından vakı olmuştur, bu gibileri muhacirin idaresinin tecziye etmesi lazım gelir.

Reis- Fakat sorduğum suala cevap vermiyorsunuz, harab olan evleri görmedinizmi?

Mithat Bey- Gördüm, Paşa Hazretleri.

Reis- Pek iyi, gördüğünüze göre hiç olmazsa valiye, hiç olmazsa muhacirin müdürüyetine niçin müracaatta bulunmadınız? Bunların hukukı yokmu?

Mithat Bey- Şahsım alakadar degildir, vazifeten alakadar degilim.

Reis- Vazifeniz memleketin her türlü hususatını müttali olduğunuz eyiliği, fenalığı mafevkinize bildirmek degilmi?

Mithat Bey- Bildirmektir, fakat, Paşa Hazretleri, bu ~~mesail~~ mesail ile şahsen alakadar olmadım.

Reis- Demek oluyorki yapmak istemediniz?

Mithat Bey- Fenalığa müttali olsa idim men ederdim, fakat müttali olmadığım için tabii...

(Sahife 214)

Reis- O gördüğünüz harab evler fenalık degilmi?

Mithat Bey- Alakadar memurı mesulları vardı, Paşa Hazretleri.

Reis- Brusadan Teşkilât-ı Mahsuseye bir takım kimseler gönderilmiş, onların ne maksadla toplandığını, ne ~~şerait~~ şeraitle sevk edildiğini biliyormusunuz?

Mithat Bey- Hayır, bilmiyorum, Paşa Hazretleri, bendeniz 332 senesinde Brusaya gelmişdim.

Reis- Hiç bir muamele cereyan etmiyormu idi?

Mithat Bey- Hayır, bendeniz zamanında hiç bir muamele sebk etmemiştir.

Reis- Eslafınızdan intikal eden dosialer elinizde

için göndermişlerdi.

Reis- Ne netice hasıl ettiniz?

Mithat Bey- Bu meselede kâtibi mesul Cemal Beyin sui istimalatına şahit olmadım, fakat istihdam ettiği kimselerin bazı yolsuz muamelatına ve kâtibi mesulun iktidarsızlığına muttali oldum. Merkezi Umumîye vakı olan işarım üzerine teşkilattan ihrac ettiler. Bu, hususa ait mülkiye müfettişinin yaptığı tahkikat evrakı heyeti teftişiyeye verilmiştir.

Reis- Pek iyi, Cemal Beyin harekât-ı nizamnameye muvafık mı idi?

Mithat Bey- Hangısı? Bu dernek teşkilimi? Bu dernek teşkili nizamnamede yoktur, fakat harbin en müthiş zamanlarında Kastamuni ile Ankara ile nukliyat-ı askeriye yardımı etmek ve ondan sonra bir çok zuafa ve fukara-ı Osmahiye ailelerine yardım etmek için bir dernek teşkil etmiş. Onlara çorap ördürüyor, onlara zahiye toplattırıyor, onlara muavenet için çalışıyordu. Nizamnamede yok, fakat bir hizmeti vataniye olarak kabul ettiğini o vakit vakıf olmuştum. Bunu kendi şubesi namına yapıyordu.

Reis- Bunu kendi şubesi namınamı yapıyordu, yoksa kendi şahsinamı?

Mithat Bey- Anlayamadım, Paşa Hazretleri.

Reis- Kendinin orada şubesi yokmu?

Mithat Bey- Var, İttihat ve Terakki şubesi var.

Reis-Şübe namınamı, şahs namınamı?

Mithat Bey- Hayır, şahs namına, ciheti askeriyeden

yokmu? Orada bu muamelata tesaddüf ettinizmi?

Mithat Bey- Buna ait hiç bir muameleye, hiç bir dosiaya tesaddüf etmedim, yalnız hiyni muhakemede gazeta-larda okudum.

Reis- Mesmuatınızda yokmu?

Mithat Bey- Hayır, Paşa Hazretleri, yalnız burada hiyni muhakemede okudum, Paşa Hazretleri.

Reis- Ondan evvel bilmiyordunuz, degilmi?

Mithat Bey- Hayır, bilmiyordum, Paşa Hazretleri.

Reis- İstanbula ne vakitleri geliyordunuz?

Mithat Bey- Kongre zamanlarında geliyordum.

Reis- Kanğrili Cemal Beyi tanuyormusunuz?

Mithat Bey- Tanırım, Paşa Hazretleri.

Reis- Bu zat kimdir?

Mithat Bey- 331 senesinde Kanğride kâtibi mesul idi.

Reis- Siz oraya gittinizmi?

Mithat Bey- Evvet, kâtibi mesul Cemal Beyin tahki-kat-ı için gitmişimdir.

Reis- Ne tahkikat-ı?

Mithat Bey- Bu zat hakkında bir çok şikâyet vaki oldu. Orada bir dernek teşkil etmiş, asker ailelerine yardım ediyormuş, bu dernek için bir çok haneler toplayormuş, bunun dercinde bir çok sui istimalat olduğına dair mahalli mutasarrıfı Dahiliye Nezaretine, yahut Kastamuni valisine şikâyet etmiş, bu şikâyet üzerine Dahiliye bir mülkiye müfettişi, Merkez Umumîde bendenizi bu meselenin tahkiki

âzalarda vardı, belediyeden ve saireden bir komisyon teşkil etmişler, o komisyona kendisi memur edilmiş, binaenaleyh kendisi o gibi hususat ile bu gibi ianat ile meşgul oluyordu.

Reis- İanat tarhı ve tahsili kanuni bir şeymidir?

Mithat Bey- Sırf asker aileleri için, haltın muavenetine müracaat etmiş, arzu edenler buğda veriyordu, kimisi yapağı veriyordu, bu gibi muavenetlerle yahut bunları satırmak suretiyle hizmet ediyordu.

Reis- Bunun kontrolunu kim yapıyordu?

Mithat Bey- Hükûmetin resmi memurları olduğuna göre hükûmetce bu işe muavenet ediliyordu, içerisinde gerek Meclisi İdareden, gerek Meclisi Belediyeden âza zevatta var, zanederim.

Reis- Bu işin cesameti hakkında fikriniz ne dir? Yani ne mıkdarada bir iş?

Mithat Bey- Vallahi, zan ediyorumki, beş bin liralık kadar bir işti.

Reis- Tebeyyün ettirdiğiniz sui istimalat ne kadar dı?

Mithat Bey- Bazı kazalarda Cemal Beyin değil, fakat istihdam ettiği memurların bazı yolsuz harekâtına muttali oldum. Cemal Beyin şahsına değil.

Reis- Büyük bir fenalık varmı idi?

Mithat Bey- Hayır, Paşa Hazretleri, öyle yüksek mıkdarada değil.

Reis- Mülkiye X müfettişinin ismini biliyormusunuz?



Mithat Bey- Dimitraki olacak ğaliba, Paĝa Hazretleri.

Reis- Pek eyi. Gidiniz. Mithat Bey muhakeme salonundan çıkarılır. Maĝnisa kâtibi mesulı Avni Beyi getiriniz, Avni Bey getirilir.

Reis- Maĝnisada Teĝkilât-ı Mahsuse yapıldımı?

Avni Bey- Hayır, Efendim, öyle bir şeyden malûkatım yok.

Reis- Teĝkilât-I Mahsuse yapılmıĝtır, deniliyor.

Avni Bey- Hayır, yok Efendim. Böyle bir şey yok ve ihtimal veremem.

Reis- Sizin Maĝnisada tehcir edilenler yokmu? Oraya muhaciretle gelenler varmı?

Avni Bey- Hayır, Efendim, yok.

Reis- Maĝnisada bir İttihat ve Terakki mektebi varmış, kim yaptı?

(Sahife 215)

Avni Bey- Bendeniz bilmiyorum. Eslafımız tarafından yapılmış. Bendeniz öyle buldum, Efendim.

Reis- Ehalinin muavenetiyle mi, yoksa Merkezin emriyle mi?

Avni Bey- Ehalinin muavenetiyle yapılmıĝtır. Teferuatını bilmiyorum. Çok eskidir, yedi seneliktir.

Reis- O mektebin idaresini sizmi temin ediyordunuz?

Avni Bey- Efendim?

Reis- O mektebi sizmi idare ediyordunuz?

Avni Bey- Hayır, Efendim, komisyonu masusu vardı,

Efendim.

Reis- Kime merbuttu?

Avni Bey- Müstakil, Efendim.

Reis- Belediyeyemi, mutasarrıflığı mı?

Hayır, Efendim, müteşebbüslerinden ibaret.

Reis- Hususi bir mektebmi?

Avni Bey- Evvet, Efendim, hususi bir mektep idi, beş senelik idadi mektebi idi.

Reis- Demek, mearif nezaretince resmîyeti kabul edilmiş

Avni Bey- Evvet, Efendim, şüphesiz.

Reis- Talebesi ücretlemi alınıyordu?

Avni Bey- Her hususi mektepte olduğu gibi mütedil bir ücreti var idi. Fukara kısmından almayorlardı, vaktu halı müsait olanlardan munasip bir ücret alıyorlardı.

Reis- Bu mektebin idaresine medar olmak üzere bir sinema yaptınız, diyorlar.

Avni Bey- Hayır, Efendim, bendeniz sinema-ı hazır buldum, sinemada eskiden mücessesdir.

Reis- Buda chalinin muavenetiyle mi olmuş, mektep için mi yapılmıştır?

Avni Bey- Evvet, Efendim.

Reis- Buda muaveneti muhsuse ile mi yapılmıştır?

Avni Bey- Bazı eşhasın muavenetiyle olmuş, umum ahalinin iştirakıyla değil, Efendim. Erbabı mearifin muavenetiyle olmuş.

Reis- Bunada bir komisyon mu bakıyordu?

Avni Bey- Evvet, Efendim.

Reis- Varidat-ı idaresine kifayet ediyormı idi?

Avni Bey- Bazen idare ediyordı, Efendim.

Reis- İstanbulda Merkezi Umumîden bazı evamiri hafiye gelirmi idi?

Avni Bey- Hayır, Efendim.

Reis- Siz buraya gelir, görüşürmü idiniz?

Avni Bey- Hayır, Efendim, senede bir kongre için gelirdim.

Reis- Cemiyetin münfesi oldığı zaman Mağnisa klubi Teceddüd Fırkasına kalb olundumu?

Avni Bey- Klup zaten kiralıktı, kendi malımız degildi.

Reis- Muamelesi yapıldımı?

Avni Bey- Tabii, Efendim, muamelesi yapıldı, sonra vazı yed edildi.

Reis- Para varmı idi?

Avni Bey- Evvet, var idi, Efendim.

Reis- Ne kadardı?

Avni Bey- İki yüz lira kadar vardı, aldılar, Efendim.

Reis- Evrakı teslim ettinizmi?

Avni Bey- Şüphesiz, Efendim.

Reis- Nasıl teslim ettiniz?

Avni Bey- Bir lista tanzim ettik, o lista mucibince teslim ettik. Listanın bir suretini ben aldım.

Reis- O lista yanınızdamı?

Avni Bey- Yanımda yok, Efendim, mevkufen acele geti-

rildik şimdi ailemde oradan hicret etti.

Reis- Şimdi buradalar mı?

Avni Bey- Evvet, Efendim-.

Reis- Lista yanlarında değil mi?

Avni Bey- Kendi eşyamızı bile kurtaramadık.

Reis- Teslim ettiğiniz evrak oradamı kaldı?

Avni Bey- Bir sureti hükûmette vardı.

Reis- Hükûmete verdiğiniz listayı siz mendinizmi imza ettiniz?

Avni Bey- Efendim, hükûmetten heyet geldi, müşteri-ken ve müteakabilen imza ettik. Bir hüşhesi bendenize kaldı, diğer bir nüshesini onlar aldılar.

Reis- Gerek mektep için ve sair hususat için ehali-den alınan ianat için makbuz verirmi idiniz? Sened veriri- lirmi idi?

Avni Bey- Tabii, Efendim, matbu matbuğları vardı. Dip koçanlarında hükûmete devr ettiğimiz evrak meyanındadır. Kasa defteri vardır, onlarda musaddak, ~~hep~~ hepsini maliyeye devr ettik.

Reis- Mağnisa epeyce kalabalık ve mamur ve zengin yatağı olduğu için hasılat-ı epeyce bir para olmak ihtimali olurdu.

Avni Bey- Hayır, Efendim, bendeniz harb içinde f gittiğim için herkes fakir idi, halı zarurette idi, siayi halları müsait değildi.

Reis- Varidatın fazlasını ne yapıyordunuz?

Avni Bey- Ancak idare edebiliyordu. Fazla varidat olmayordu, sair levazıma sarf olunuyordu.

Reis- İttihat ve Terakki erkânından bazıları esna-i muharebede tehcir işlerine karışmış, taktil falan olmuş, bu gibi fenalkılara müttali oldunuzmu? (1)

Avni Bey- Bendeniz müttali değilim, Paşa Hazretleri.

Reis- Hiç mesmuanız olmadımı?

Avni Bey- Malûmü âliniz Mağnisada tehcir olmadı, mıntakamda esasen tehcir olmadı. Muhacirinde iltica etmedi, haberim yok.

Reis- Muhakemeye inşallah gelecek hafta Cumaertesi günü saat birde devam ederiz.

Muhakemenin hitamı saat 5, dakika 30.

---

Divan-ı Harb-ı Örfi Zabıt Heyeti Amiri:

Abidin Dav'er.

(Sahife 177)

8 Mart sene 335 tarihinde İrade-i Seniye-i  
Hazrete Padişahiye iktiran eden kararname  
ile teşekkül Divan-ı Harb-ı Ürfi  
Muhakeme Zabıt V Ceridesi.

::::

Reis : Ferik Mustafa Nazım Paşa,

Âza : Mirliya Zeki Paşa, Mirliya Mustafa Paşa, Mirliya Nazım  
Paşa, Miralay Receb Ferdi Bey.

Müdde-i Umumî: Muavinlerinden Reşat Bey.

::::

Beşinci Muhakeme

Salı: 24 Haziran 1335

Vicahen muhakemeleri icra edilmiş maznunların esamisi:

Esbak Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi,

Esbak Şeyhülislâm Esat Efendi,

Esbak Âyan Reisi Rifât Bey,

Esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Hüseyin Haşim  
Bey.

Gıyaben Muhakemeleri icra edilen maznunların esamisi:

Sadık esbak Talât Paşa, Esbak Harbiye Nazırı Enver  
Efendi, Esbak Bahriye Nazırı Cemal Efendi, Esbak Mearif Na-  
zırı Doktor Nazım Bey, Esbak Maliye Nazırı Cavit Bey, Esbak  
Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Osgan Efendi, Esbak Ticaret

ve Ziraat Nazırı Süleyman El Bustani Efendi, Esbak Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şerif Bey.

Birinci celse saat 3, dakika...

Rifât Bey- Geçen celselerden <sup>1</sup>börinde Meclisi Âyanda mehakimi şeriyenin adliyeye rabtı kanunı müzakere edilirken makamı riyasetten bu mesele hakkında Musa Kâzım Efendi Hazretlerine bir sual irad olunup olunmadığı sorulmuşdu, bendeniz bunu, âyandan biri tarafından irad edilmiş olmak üzere telakki ettim, bilahere Takvim-ı Vakayide gördümki o müzakerede riyasette bendeniz bulunmuşum, o sualı bendeniz sormuşum gibi tarafı âlinizden iradı sual buyurulmuş, halbuki zabtlara nazaren bu sual makamı riyasetten irad olunmamıştır, âzadan bazılarının itirazen vuku bulan mütalaaları üzerine âyandan bir zat tarafından irad olunmuştur, hatta o celsede bendeniz riyasette etmemişim.

Reis- Namı âlinizi olarak söylenilmemiş, âzadan bazılarının sualı üzerine riyaset tarafından istizah edilmiş deye sorulmuşdu.

Rifât Bey- Âza kendileri sual ederler.

Reis- Pek ~~ayr~~ alâ, Musa Kâzım Efendi Hazretleri, müddeti medide Evkaf Nezaretinide öhde-i âlinizde cem etmiş olduğunuzdan haremi Şerifi nebevide bazı hörmetsizlikler vukua getirilmiş ve hücro-i saadetten bazı emanatın kaldırılmış olduğu rivayet edilmekte bulunduğu cihetle bunlar hakkındaki malûmat ve teşebbüsâtınızı beyan buyurunuz.

Musa Kâzım Efendi- Efendim, Evkaf Nezaretinde bil-  
vekale ifa-ı vazife ettim ve bizim bu vazifeye ifa ettiğ-i-  
d  
miz sıraya haremi şerifte ni gibi yolsızlıklar olduğunu  
bilmiyorum, evvelce işittiğimze göre orada bir takım bi-  
nalar yıkılmış, sokaklar açılmış, bir çok şeyler yapılmış,  
hatta yerleride İbrahim Bey yıkdırmış.

Reis- İbrahim Bey bu iş içinmi gitmiş?

Musa Kâzım Efendi- İbrahim Bey o vakit nazırdı,  
orada

(Sahife 178)

yıkılan yerlerden ma'da kendisince münasip olan yer-  
leride yıkdırmış, sonra İbrahim Bey İstanbul'a avdet ek  
etmeden yolda iken Sait Halim Paşa istifa etmiş, yerine  
Talât Paşa kabinesi gelmişdi ki bizde o vakit Evkaf Nazırı  
vekili olduk. O zamanda kadar tahribat, yıkıntı ne varsa  
hepsi bitmişdi, sonra medine-i münevvere tehlike altında  
bulunuyordu ve urbanda her taraftan hücum ediyordu, orada  
bulunan emanatı mukaddesinin buraya getirilmesi tensib  
olunmuş zanediyorum, oda yine İbrahim Bey tarafından tensip  
olunmuşdu. Hatırimda öyle kalmış, haber geldiki emanet geli-  
yor. Gelsin dedik. Geldi. Bendeniz o vakit vekil bulunuyor-  
dum. Emanetler için lazım gelen teşebbüsât yapıldı. Topka-  
pu Serayında mahalı mahsusine vedie kılındı, orada muhafaza  
olundu, sonra gittik aldık, haremi şerif Şeyhi Ziver Beyde  
geldi. Onun ve Vükelanın ve mabeyni hümayundan bazı zevatın  
huzuruyla o emanetler açıldı, defterler mukabele edildi, bir  
defterde oradan gelmişdi. Oradan gelen defterler buradaki



defterde mukabele edildi, eşya birer birer bakıldı, sayıldı, yenide/yazıldı, sonra içlerinde möhtacı tamir olanlar vardı, emanatı mukaddese içinde fersudeylenmiş kirlinmiş paslanmış bir çok mücevherat vardı, onlarında tamiri münasip olur, dedik. Onlarda tamir olundu, güzelce yapıldı yine yerlerine konuldu ve tamirde orada yapıldı, yerinden çıkarılmadı, ustalar geldiler, orada çalışdılar, sonra İzzet Bey zamanında öyle bir şeyler söylemişler. Bazı emanat zayı olmuş, deye bir şey işitilmiş, zanederim Meclisi Mebusan-dada birisi bir takrirmı vermiş ne yapmış. Onun üzerine İzzet Bey, gelsinde onun huzuruyla açalım, ~~kapakım~~ bakalım zayıat varmı yokmu, deye bize haber gönderilmişidi. Onun huzuruyla toplanalım, bakalım, aslı varmı? Böyle rivayetler vakı oluyor, deye bize bir tezkere geldi. Bizde gittik bir komisyon yapıldı, o komisyon marifetiyle tekrar muayene edildi ve eşya-i mübareke tabii noksan çıkmadı, ne noksan ve nede zayıd, oradan geldiği gibi zuhur etti, tekrar yine yazıldı onun üzerine mesele bitti, yani onun bir aracifden ibaret olduğu anlaşılıyor. Zayı olmuş, şöyle imiş, böyle gitmiş gibi sözlerin aracifden ibaret olduğu anlaşıldı.

Reis- Oradan muvazzaf ve memurinde varmı idi?

Musa Kâzım Efendi- Nereden, Efendim?

Reis- Haremi Şerifden.

Musa Kâzım Efendi- Haremi Şerifden beş on kadar ağalarda vardı, Şeyhülharemlle beraber onlarda gelmişdi.

Reis- Muayenede onlarda bulunuyorlarmı idi?

Musa Kâzim Efendi- Efendim, onlarda bulunuyorlardı.

Reis- Cemiyetin ilmi ve dini şubelerini idare ettiğinizi ve bu hususı temammî-i ifaye hasrî vücud eylediğinizi ifade buyurmuşdunuz. Akvamı İslâmiyenin arasında ahine u vifakın teemini yani uhuvveti İslâmiyenin idamesi her hususta dini ve mezhebi bazı ihtilafatın ahseni tarik ile refine çalışılması icab ederken Cemiyet tarafından tertip edilen bazı mevzelerde ve bahusus Şeyh Abdullah Efendinin neşr eylediği "Kavâmî cedidi kitap el mevaiz" nam esernide akvamı İslâmiye arasında nifak-ı mucib ve hiç bir vechle bahsı caiz olmayan mebahis ve mesailin bulunması üzerine ne yaptınız?

Musa Kâzim Efendi- Efendim, Şeyh Ağ Afğani Rumeli muharebesini müteakıp Edirne taraflarından buraya gelmiş. Zanederim, o Edirne tanaflarında falan ikâmet ediyor imiş. Oralar istila altına ~~ak~~ alınınca çoluğu, çocuğu almış buraya gelmiş, bir yerde, bilmem nerede oturuyormuş, bir ramazan idi, Aya Sofia camiinde Afğani bir Hoca vaz ediyor, dediler. İşte şöyle vaz ediyor, böyle vaz ediyor, deye bir takım şeyler söylediler. Kendi kendine bir takım ahkâm çıkarıyor, bunu bir kere görseniz, dinlesiniz, dediler. Halbuki ben o vakit ramazanda rahatsızdım, evimde oturuyordum, cemilere gedip öyle uzun uzadıya gezmek iktidarını haiz değildim, bir gün gittim, baktım, hakikaten bir cemi gafir ayakda başına toplanmış, merak ettim, bakayım, ne türlü, ne söylüyor~~lar~~, dedim, gittim. Bir kalabalık, bir cemi gafir oraya toplanmış, kürsüye çıkmış, ayakta bir takım şeyler söylüyor, elinde bir

kitab var, o kitaptan bir şeyler okuyor, dikkat ettim, bakdım, Buhari Şerif okuyor, bir hadis okuyor, ona bir mana veriyor. Buhariden bir hadis okuyor, sonra o hadise mana veriyor. Evvet, manada bir fesad yok, güzel mana veriyor, fakat onu izah ederken bazen saçmalıyor. Brakdım, gittim. Sordular: Bu ademin vazını nasıl buldunuz? dediler. Bu ademin vazı fena değil, fakat bu adam söylemeği bilmiyor, benim gördüğüm vazda bir hadis üzerine bahs ediyordu, fakat bu adam söylemeği binmiyor. İlmî var, fakat söylemeği bilmiyor. Bir takım saçma sapan şeyler söylüyor, hoşuma getmedi, brakdım, dedim. Sonra, kitap yazmış, dediler. Kitabında görmedim. Malûm âliniz bu gibi vazifeler hükûmete aittir. Makamı meşeyhette bulunacak zat, bunu tahkik ve tetkik edecekti. Eger dainiz o zaman makamı meşeyhette bulunsa idim, bunu takib ederdim, o zaman icabına ~~haklılık~~ bakardım, tabii hasta dahi olsam bir icabına bakılırdı, fakat o sırada ben gayrı resmi bir adam idim, hatta gördüğüm gün arz ettiğim gibi, okuduğu hadis doğru ve izahatında bazı hatalar var, lisanı fena olduğundan ben öyle zannettim- izahatında hatalar vardı, fakat hata ne idi? Onu unuttum, vakit geçdi, işte o zaman sorulduğu zaman öyle söylemişdim, bu adam anlamıyor, değil, bu hadisleri eyi anlıyor, ve eyi hadisler intihab ediyor, fakat söylemeği bilmiyor. İzahat vereyim, derken, kendini göstermek istiyor, bir müctehid kafasıyla kendini göstermek istiyor, binaenaleyh hata ediyordu. Şimdi hatırıma kalan bu. Gayrı

resmi adem ne yapabilir? O kadar, çünkü yedi iktidarında değil, sonra "Kavmı cedid" namında bir kitab yazmış, onu görmedim, öyle bir şey işittik.

(Sahife 179)

Reis- Bu mevizeler Cemiyet tarafından tertib olunmuş.

Musa Kâzım Efendi- O mevizeler başka, Efendim, onların içinde fena bir şey görmedim. O adem tarafından yazılmış mevize değil. O adem tarafından yazılmış mevzeler görmedi, yalnız dinledim. O kadar. Aya Sofia cemiinde ayakda vaz ediyordu, bir şeyler söyleyordu, kitabını falan hiç görmedim.

Reis- Bundan sonraki suallar her üçünüzde şamildir. Cemiyet memurlarından bir takımının ananat ve adat-ı Osmaniye riayetsizlik ve alehen veya hafiye ika-ı cenaim ve cinayat ve enva<sup>1</sup>-ı irtikâbat ve ihtikâratta bulundukları tevatur<sup>1</sup>en şay<sup>1</sup> olduğu halde bu gibi eşhası efradı meyanında tutan Cemiyeti intisabınızı muhafaza ve temadi ettirmenizden maksad ve mecburiyetiniz ne idi?

Musa Kâzım Efendi- Efendim, afvınıza mağruren bir şey söyleyeceğim. Bu gibi zevat vardır, ve bu gibi zevattan dünya hali değildir. Şimdi elhamdüllâh hepimiz Müslümanız, yani fena adamlar çok Müslümanlar içinde türlü türlü adamlar vardır, katilde

katilde vardır, canide vardır, hırsızda vardır her türlü adamlar vardır, binaen aleyh, fena adamlar vardır, deye biz bu

Cemiyetin içinden çıkalım mı? Ne yapalım? Tabii çıkamayız. Bu, herkesin kendi nefesine ait şeylerdir, bu, bir cemiyeti siyasiye idi, bu cemiyeti siyasiyeye milletin kısmı âzamı iltihak etti. Bu milletin ekserisi intisab etti. Bunu hepimiz biliriz, yani buna intisab etmeyen zevat pek az kalır. Bunu hepimiz biliriz, ekseriyet oraya iltihak etti, bu, neden böyle oldu? onu hepimiz biliyoruz, herkes hürriyete samsamışdı, eyi olacak sanolundu. Hürriyet gelmiş, adalet gelmiş, müsavat gelmiş, binaen aleyh millet kurtulmuş zannı ile ekseriyet buna iltihak etti ve arz ettiğim gibi bunun içinde her türlü adem bulunamsıda tabiidir. Şimdi filan adamböyle yapmış, binaen aleyh buradan çıkalım, demekde bir mesleksizdir. Biz, bunu bir mekleksizlik zanediyorduk, ben kendi hissıma zanediyorumki bu gibi şeyler, evvet böyle kötü adamlar vardır, bunların seyyyeside kendisine aittir. Orta yerde ~~hiç~~ bir program vardır, bu program tatbik edilirse, elbette eyi olacaktır, bu programı tatbik çalışırız, muvaffak olursak ne ne âla, muvaffak olamazsak, ne yapalım, çekilir gederez. Bu programda tatbik edemedik ve olunamadı, o halde neye orada durduk, çıkmalı idik, dençilebilir. Evvet bizim için bir medarı teselli vardı, çünkü buhran buhranı veli ediyordu, buhran buhran üzerine geliyordu binaen aleyh programı tatbik vakit kalmayordu, yani Cemiyetin şahsı manevisi bu programı yalandan ortaya koymuş. Bunu tatbik etmeyecektir, deye bize kanaat gelse idi bir dakika buranın Allah belasını versin, fakat buhran buhranı veli ediyor. Malûmı

âliniz Balkan muharebesi, daha ondan evvel bir çok ğavail, maetteesüf bir muharebei umumiye hepsini bozdı. Muharebeyi umumiye çıkınca herkes ne yapacağını şaşırdı, yani mebusan-  
da vazifesini ifa edemedi, âyanda vazifesini ifa edemedi. Bu usulî âliniz yalnız burada bulunan zevata ait olmaz, bütün mebusana, âyana, bütün ricalî devlet<sup>e</sup> ait bir şeydir, eger öyle bir suala, hakikaten mâruz kalmak lazım geliyorsa bütün memurini devlette bundan mesuldır. Siz gördünüzkü bu adamlar bunu yapıyor, neye istifa etmediniz? Sualı onlarada varid olur, fakat herkes kendisi için bir medarı teselli bulur, tabiidir. Ben kendim için medarı teselli olarak bunu söyleyorum, bu gibi ğavail (غوائل) fevkelâde ahval her halde sail olur, itikadında bulunuyordum, işte onun için Cemîsette kaldım, mesele bundan ibarettir.

Reis- Deminki teşbihi âliniz kabulda mazurım, çünkü fdkadan çıkmak dîni mübini İslâm'dan ayrılmaya teşbih olunamaz.

Musa Kâzım Efendi- Fakat bu, bir misaldır maksadım her heyetin içinde eyiside vardır, kötüside vardır, kötüden eyiler mesul olamaz demektir.

Reis- Fakat o heyetin içinden çıkmak maazallah dîni mübini İslâm'dan çıkmak ile teşbih olunabilir mi? Hudanekerde (غوائل) İslâmı terk etmek kadar...

Musa Kâzım Efendi- Bu, bir teşbihdir. Teşbihde müşebbeh müşebbehîhin aynı olmak lazım gelmez, yani bu benzettir.

Reis- (Rifât Beye hitaben), Bey Efendi Hazretleri, bir şey buyuracaklarmı?

Rifât Bey- İçine girmedimki çıkayım.

Haşim Bey- Efendim, arz etmişdim ya, bendeniz İttihat ve Terakki fırka-ı siyasiyesinin o zemanki programını memleketin idaresi nokta-i nazarından mevcut olan programların ehveni bulduğum için o program dairesinde hareketi kabul etmiş idim, ve bulunduğum memuriyetlerin   hepsinde gerek defteri hakâni emanetinde ve gerek Posta Nezaretinde ve ondan evvel Maliye Nezaretinde bir çok memuriyetlerde, hatta meşrutiyetin ilanından evvel bulunduğum memuriyetlerde vazifesini sui istumal etmiş olanları bila merhamet ezmişimdir, bu, kaiden resmin sabittir, binaenaleyh öyle vazifesini sui istimal etmiş olan ademleri himaye etmişim, yahut hoş görmüşüm, buna inkân yoktur, ortada bir program var, mesele o programı tatbik etmektir, yoksa bendeniz bir klubda ve teşkilât-ı dahiliyesinde hiç bir suretle bulunmadım, cemiyetlerin ilan edilmiş bir takım programları var, memleketin idaresi hakkındaki programlar, o programlardan İttihat ve Terakki fırka-i siyasiyenin programını o zemanki hala göre kendi fikrimce muvafık bulmuşdum, o programın sui istimalda bulunduğu yok ki, o program irtişada bulunmıyor, irtikâr etmiyor, o program zulm etmiyor, o program adem öldürmeyorki o programı beyendiğim için hakkındaki kanaatım tezelzül etsin, buyurduğunuz Cemiyetin memurları olsa olsa Cemiyetin umur ve teşkilât-ı dahiliyesiyle meş-

olanlardır, onların bendenize bir teallukı yok.

Reis- Bu itibarla Cemiyete istisabınız...

(Sahife 180)

Hasım Bey- Programı kabul etmek suretiyledir.

Reis- Bu programa riayet olunmadığı tezahür ettikten sonra...

Hasım Bey- Programa riayet edecek değil. Program nedir, Paşa Hazretleri? Program mebusana ait bir programdır. Mebusan o program dairesinde hareket edecektir.

Reis- Mebusan ciheti başka, Efendim, program başka. Zatı âliniz İttihat Terakki ile teşyiki mesa-i ettinizmi?

Hasım Bey- Katiyen ve katıbeten hiç bir zaman...

Reis- İttihat ve Terakki Cemiyeti münfesihesinin şahsı manevisine atf ve isnad olunan ceraimi hamse-i atiyeden dolayı bu Cemiyeti temsil eden Meclisi Umumi ve Merkezi Umumi âzaları ittiham olunuyor, zatı âlileride Meclisi Umumîsi âza-i tabiiyesinden bulundukları için hususat-ı mebhusenin faili olmakla mücrimiyetiniz talep edilmiyor.

Hususat-ı hamseden birisi burada muhakemeleri icra edilerek tehakkuk eden Trabzon, Boğazlıyan, Yozgat cinayati İttihat ve Terakki erkânı tarafından tertib ve memurini hükûmetten bir takımları teşrik edilmek suretiyle icra ettirilmiş olan tehcir esnasındaki taktıl, nehb ve ğarat efalı cinaiyesi.

İkincisi: Sadrı esbak Sait Halim Paşanın bidayetinde yalınına Merkezi Umumi âzalarını davet ederek harbin mağ-



ratlarını delaili kâfiye ile irae ve isbat edip dövletin bittaraf kalması için çok  alı dı ı halde iknaa muvaffak olmadığından dövletin muhareb ei umumîyeye i tiraka mecbur kaldığını beyan etmesi ve ittihat ve Terakki murahhaslarından Riza Beyin Trabızonda teşkil olunan çetelerden il anı harba beklemebsizin Rusia memaliki dahiline sevk ettiği e has vasıtasıyla tecavuzatta bulunduğunu itiraf eylemesi ittihat ve Terakkice harba i tirakın muammem ve mültezem oldu ını g stermeside dövlet umurına müdahale edilmiş demek olacağı.

U  nc : 332 senesi kongresinde İstanbul murahhası mesulı Kemal Beyin kıraat olunup kemalı taktir ile kabul edilen i e raporında musarrahen beyan edildiği vechle h k metin i e vazifesine doğrudan doğruya ~~seriyetin~~ Cemiyetin vazı yed eylemesi ile teşkil olunan esnaf cemiyetleri ve şirketleri marifetiyle ehalinin havaici zaruriyelerini tahtı inhisara ald rmak ve serveti ~~umum yeyi~~ umumîyeyi e hası madudeye ve bir kaç esnaf heyetlerine intikal ettirmek yüzünden milyonlarca Obmanlıların noksanı tezaddiden ya malul kalmalarına veya vefatlarına sobebiyet verilmiş olması.

D rd nc si: Esbak  eyh lisl m Musa Kâzim Efendi Hazdetlerinin mehakimi  eriyenin Adliye Nezaretine naklı müzakere olunduğu sırada Meclisi Ayanda varid olan bir suala cevaben "Benim reyimi sual etmeyiniz. Bunu Fırka böyle istiyor, böyle olacak", demiş, olmaları ve esna-i muhakemedede tevzih ve tasdik eylemeleri Fırkanın dövlet umurına m dahilesinin derecesini gösteriyor.

mesl.

Beşinci: Sadrı esbak Ahmet İzzet Paşa Hazretlerinin Harbiye Nezaretinden Cemiyetin teklifatına serfûru etmeyecek hasıl olan ihtilaf ve müdahale üzerine istifaya mecbur edilmiş olmalarının ifadat-ı istintikiyelerinden anlaşılması.

İşte bu taded olunan beş madde ve tevaturen şayi ve netaici ile teeyüd eyleyen hususat-ı saireden umurı dövletin Cükela-i dövletin rey ve ictihadlarıyla temşiyet edilmesine me<sup>y</sup>dan verilmeyerek bilmüdahale Cemiyetin amal ve mekasidine göre sevk edilmiş ve netaici elime-i hazire vicuda getirilmiş olmasına sebep olanlar meyanında bulunduğunuz iddia olunuyor, ne deyeceksiniz?

Musa Kâzım Efendi- Efendim, bu sualı âliniz ~~ma~~ evvelcede irad buyuruldu.

Reis- Evvet, şimdi telhis ederek tekrar soruyoruz.

Musa Kâzım Efendi- Bu, şimdi evvelce irad olunan sualların hulasesi oluyor, Efendim, onlarada cevablar verilmiştir. Şimdi bendeniz bunu şöyle hulase ediyorum ki, İttihat ve Terakkinin Meclisi Umumîsi hükûmet aleyhinde, hükûmetin icraat-ı aleyhinde kararlar vermiş ve bu kararlar tatbik edilmiş ve bu yüzdende memleket harab olmuş ve bu kararların içinde bizde bulunmuşuz, böyle hulasa etmek hatırıma geliyor, bir kaç celsedede arz ettiğim vechle Meclisi Umumînin bu gibi kararlar ittihaz ettiğine dair benim malûmatım yokdur ve bunu aklende muhal görürüm, çünkü bu karaları Meclisi Umumî verecek, bu kararları kimin aley-

hindedir? Hükûmetin aleyhinde, halbuki hükûmetin kendisi orada mevcuttur. Dünyada öyle bir hükûmetin tesavvur edilebilirmi ki kendi kendisi aleyhine bir takım kararlar verilsin, kendi kuvvetini kendi aleyhinde istimal etsin. Böyle bir hükûmet tesavvur edemiyorde Meclisi Umumînin âza-i mühimmesi, hep hükûmet erkânıdır, topda ellerinde, tüfenkde ellernide, süngüde ellerinde, bütün kuvvet ellerinde, geri kalan âza kim oluyorki onlar hükûmetin aleyhinde bir karar versin, hükûmetin icraatına müdahale etsin? Buna büsbütün aklım <sup>r</sup>ermiyor, Paşam, buna benim aklım ermeyor bir türlü aklıma sığıramıyorum. Sonra ikincisi, 329 senesinden 332 senesine kadar bu Meclisin âzası elli kişiden ibaret idi, böyle fena kararları zanederimki elli kişi yapamaz, elli kişi ile böyle kararlar olamaz, olsa olsa hafi olabilir. & Farz edelimki bir heyet vardır, mühini vatandır, haini vatandır, bunlar memlekette böyle bir takım icraat-ı leîme meydana getirmek için bir yere toplanıyorlar, karar veriyorlar, ve bunuda tatbik ettiriyorlar, ve buda nihayet üç ~~kişinin~~ kişiden fazla olamaz ve böyle mühimm bir cinayetçi nihayet olsa olsa üç dört kişi müzakere edebilir, oda bir birinden gayet emin, bir birine gayet itimatkar üç dört kişi, hatta dört kişide olamaz, benim itikadımca üç kişiden fazla olamaz, böyle cinayat-ı elimeyi ika için elli kişi toplanacak bir yerde böyle bir vemiyetin içerisinde uleması, fuzulası, askeri, şürefası, yani her cinsden anasırı muhtelifesi bulunacak, böyle kararlar verilecek, buna benim hiç

aklım ermiyor. Sonra geçende arz ettiğim vechle benim halimi

(Sahife 181)

görüyorsunuz, ben öyle yerlerde bulunupta uzun uzadıya munakaşe edecek bir halde değilin, sonra benim ne şahsıma ne tabiatıma, ne ahlakıma, ne meslekime, nede bulunduğum makamlara bunların katiyen münasibeti olamaz, nasıl tesavvur edebilirsiniz? Nasıl olabilir? Paşam. Siz inanıyormusunuz? Paşam. Buda orada bulundu, böyle kararlar verildi, derlerse, sizin vicdanınıza havale ediyorum, siz buna inanırmısınız? Benem şahsımdan benim meslekimden, benim halımdan, ahlakımdan böyle bir şey umurmısınız? Zanetmemki umasınız, binaen aleyh ben bu gibi buallara malûmatım yokdır, tarzında cevap vermekden başka bir şey deyemem ve olamaz. Benim malûmatım olamaz çünkü olduğu takdirde bende kendime ait vazifeyi elbette takdir ederim, yazdığım bütün asar şahittir, neşrettiğim asar meşdandadır, tenezzülen, lutfen onları mütalaa buyurunuz, ben ne kıbalda bir ademimdir, ben neye takip etmişimdir, şimdiye kadar ne meslek takip etmişimdir? meydan?dadır, ben nasıl girerimde memleketin yanmasına dair kararlar ittihazına iştirak ederim? Nasıl olur? Başka arkadaşlarda iştirak etmezler, bunu muhal görüyorum, bu, fenalıklar olmuşdur, şüphe yok, olmuşdur, bunlar olmamış değildir, bunların faillerini pekâla bulursunuz, hükûmet aciz değildir, hükûmet bir şeyden aciz değildir, faillerin pek âla bulur ve birer birer tecziye eder ve bizde bunu isteriz. Bu failler

kim ise, bunlar bulunsun, bunlar tecziye edilsin, ceza-i sezalarını bulsuhlar, başka bir deyeceğim yok, Paşam.

Reis- Zatı âliniz buyurdunuzki Meclisin erkânı mühim-mese Vükeladır, diğerleri kim nâkurk oluyorki onlara muhalefet edebilsin?

Musa Kâzim Efendi- Benim mütalaam böyle...

Reis- Malûmı âliniz, her vakit Meclisde büyük zevat, erkânı Vükeladar olmaz, o Meclisde diğer kabinelerdede vükelalık etmiş âzâda ve sair mühimm zevatta vardır, binaen aleyh bir meclisde âzanın ufağı, büyüki olmaz, herkes reyinde müstakildir, değilmi?

Musa Kâzim Efendi- Evvet Efendim, fakat bu Meclis hükûmetin...

Reis- Sonra, zatı âlinizin g bu gibi malûmat-ı olmadığı kararları kabul etmediğinizi beyan buyuruyorsunuz, halbuki sizin gibi zevatın o Meclisçe sebebi idhalı, enzarı umumîyede Meclisin mukarrerat-ı nafi ve dövlet ve milletin menafiini düşünür, suretinde göstermek olduğu için- devam buyurulsun, buyurulmasun - sizin orada bulunmanız herkesin kalbini itminan verecek bir şekl telakki edilir.

Musa Kâzim Efendi- Orasını bilmem, ben kendi fikrimi, ictihadımı arz ettim.

Reis- Yani zatı âlilerinin bu âzalığı kabul buyurulmaları o Meclisi enzarı umumiyede bütün Osmanlılar nezdinde tezkiye demektir, şu itibarla bu gibi fenalıkları haber aldıkca devam buyurulmaması, istifa buyurulması daha muvafık

olacaktı.

Musa Kâzım Efendi- Efendim, hiç öyle bir fenalık işitmedimki...ben deyoğrum ya, öyle bir şey müzakere edilemez, çünkü neden bahs olunacağına dair nizamname-i mahsusı var, hulasada, bu, kongre için bir takım şeyler izhar edecek görüşümüz, bildiğimiz şey bu oraya gelinipte münasebetsiz kararlar ittihal edilmesine, vallahi, aklım ermeyor.

Reis- Şimdi <sup>d</sup>tadaf ettiğimiz bu beş madde ile sair hususattanda, Cemiyetin hükûmetin işine müdahale ettiği ve binaen aleyh hükûmetin şekli kanunisinin tağyir olunduğu iddia olunuyor, ceraimin yegân-yegân faillerini aramak, bulmak başka meseledir, asıl hakkı âlilerinde iddia olunan cürm, şu beş maddenin ve sair hususattan anlaşıldığına göre, İttihat ve Terakki Meclisi Umumîsi ve Merkezi Umumîsi âzaları hükûmet işine müdahale etmiş ve şekli hükûmeti tağyir etmiş dedeye vakı olan iddiadır.

Musa Kâzım Efendi- Doğru, Efendim, bende arz ediyorum- ki bir kere, erkânı hükûmet orada mevcut bulunmuş olduğu halde nasıl oluyorda, bu hükûmet oraya gederek kendi aleyhine bir takım ademlerle karar veriyor, buna aklım ermeyor, Paşam, aceba böyle bir şey olurmu? deye düşünüyorum, sonrada nasıl olur, herkes delimidir? deyorum, benim böyle şeylerden malûmatım yok. Bizim, bidayette ara sıra gittiğimiz vardı, sonra rahatsızlığımız devam etti, harb esnasında, ben zanediyörümki Meclisi Umumî hiç ictima etmemiş, sonra işittim ki ara sıra ictima etmiş, Paşam, buyurduğunuz şeylerden benim

haberim olamaz ve emin olabilirsiniz ki ben bu gibi şeylere lakaid kalamam, ben bütün kâinata hakaiki diniyeye neşr ile meşgul iken diğer tarafta bazı şeyler yapılsın, bende orada âza bulunayım ve bende orada sükût edeyim...böyle bir şey olamaz.

Reis- Rifât Beye hitaben: Zatı ilileri ne buyuruyorsunuz?

Rifât Bey- Bendenize ne teallukı var, bilmeyorum, Merkezi Umumîde bulunmadım, Meclisi Umumîde bulunmadım, kabinede bulunmadım,

Reis- Haşim Beye hitaben: Zatı âliniz?

Haşim Bey- Efendim, bu beş maddeyi dinledim. Evvelcede arz ettim, bendenizin tarihi memuriyetim tehattur buyurulursa mesaili hamsenin hiç birinin bendenize tealluk eder bir cineti görülemez, ben görmeyorum geçen defada arz ettim. Nazır olduktan sonra bir iki defa bulundum, fırka programına müteallik mevaddan başka hiç bir şeyden bahs olunmadı...mevakı-ı müzakereye başka bir şey konulmadı, zaten vukuatta gösteriyor ya... 333 senesi Eylûlindan sonra memlekette ne tehcir var, ne taktil var, nede fazla mıkdar da bir ihtikâr var, zaten ihtikâr haddi âzamını bulmuş, o ihtikârı tadil edecek esbab ve vesaili istikmalıyla iştiğal olunud, bendenizin bulunduğum zaman bunların hiç biride olmamışdı.

Reis- Fakat bu mevaddı hamsa vakı olmuş, geçmişdi.

Haşim Bey- Evvet, geçmişdi, bendeniz bulunduğum vakit olmadı.

Reis- İttihat ve Terakkinin müdahalesini gösterior.

Haşim Bey- Bendeniz bilmiyoru, evvelcede arz ettim.  
(Sahife 182)

Reis- Vukuındanda haberdar değilmisiniz?

Haşim Bey- Hayır, Efendim, ne vukuından haberdarım, nede biliyorum, geçendede arz ettim, Paşa Hazretleri, İttihat ve Terakki Meclisi Umumînin 330 senesi kararı mucibince iki türlü âzası vardı: Bir âza-i tabiiyesi, birdo âza-i müntehibesi vardı. Bendeniz ne âza-i tabiiyedenim, nede âza-i mutehibedenim, âza-i tabiiyesi Merkezi Umumî âzası, âza-i müntehibeside kongrenin intihap edeceği âzalaradır, ne kongre bendenizi âzalığa intihap etmiş, daha doğrusu kendisine mal etmiştir, nede Merkezi Umumî âzasından olmak itibarıyla âza-i tabiiyedenim, yalnız programın, nizamnamenin alt taraflarında bir fıkra vardır, onda deniyorki : "Yalnız Vükelalık makamında bulunanlar o makamı muhafaza ettikce Meclisi Umumîde bulunabilirler", şu kaiddan dolayı iki üç defa bana davetname yazıldı, bendenizde bir, iki defa icabet etmişim, arz edebiliyormuyım, Efendim? Meclisi Umumînin şeklide bu, şurayı devletce tetkik ve kabul edilmiş ~~em~~ olan nizamnamenin Meclisi Umumîye ait olan faslıda bu...ve onda Meclisi Umumî ~~de~~/~~de~~/~~de~~/ vezayifide var, ne gibi vezaiyle iştiğal edeceği, intihabata müteallfik hususatla ~~xxx~~ eyleyeceği muasrah. Halbuki ı zaman intihab yok idi, olmadı, halı harb sebebiyle intihabat yokdı, sonra program meselesi var, 334 senesine yetiştirmek üzere bir program ihzarıyla meşğul oldu, onıda ikmal edemedi.



Reis- Programdaki vezâif zahire bir şey?

Haşim Bey- Bendeniz batınisîni hiç görmedim, Paşa Hazretleri, ve olamazdı. Bendeniz Musa Kâzım Efendi Hazretlerinin bir fikrine, bir nokta-î nazarına iştirak ediyorum, ve tesavvur edemeyorum ki hükûmet oraya gelsin, orada toplansın ve bütün muamelat-ı devleti duşu mesuliyetine alsın, orada gayrı resmi bir takım adamlar var, onları da oraya iştirak ettirâin, fakat onlar, mesuliyetten temamiyle teârri ve teberri etsinler. Onların gayrı mesul adamların istediklerini kendi mesuliyetleri altında icra ettirsinler. Öyle budala adamlar varsa bilmem, bendeniz tesavvur edemeyorum, öyle bir budala adam varsa her halde bendeniz değilim.

Reis- Fakat bu gibi hususât mesmû olur ve bazı vukuâtta nak netaicinden olarak görülürse?

Haşim Bey- Eger bilse idim, o sırada bulunsa idim o vakit düşünürdüm, sonra birde bendeniz dikkat ediyorum, Merkezi Umumî ile Meclisi Umumî, ikisinin de sonlarında bir umumî siffeti var diye, bunlar beraberce gibi geliyor. Öteki başka, beriki başka Merkezi Umumî bir "Büro"dur, murahhaslar o, daime surette farka-î siyasiyenin bir "Büro"südür, murahhasları var, memurları var, onlarla muhabere eder, muamele yapar, o, daimi surette bir "Büro"dur, öteki Meclisi Umumî bir şekli, göya ayda bir kere toplanacak.

Reis- On beş günde bir mutazamen ictima ediyor.

Haşim Bey- Hiç toplanmadı, Paşa Hazretleri, on bir aylık nezaretim zamanında beş defa davetname aldım, onunda

ikisinde üçünde bulundum, ondanda ~~ı~~ dedeğim şeylerden başka bir şey müzakere olunmadı, ancak programın o kısmı müzakere olundu, çünkü intihabat yok ki intihabata mütedair müzakere ceryan etsin, halı harb devam ediyor, memleketin atisinin ne olacağı malûm değilki daha esaslı surette programın idare-i dahiliye, idare-i vilâyet hakkındaki maddelerine dair beyanı mütalaat edilsin, yalnız bir şekl<sup>ı</sup> mühafazası kabilinden olmak üzere iki üç defa toplandı, ondan made bir şey yapılmadı, bu mesaili hamsaya gelince, hiç onlardan haberim yok, ve olamazdı.

Müdde-i Umumî Muavini Resat Bey- Reis Paşa Hazretleri, müsaade buyurursanız bir cihetin tahkikini taleb edeceğim. Musa Kâzım Efendi Hazretleri buyururdularki, İttihat ve Terakki Cemiyeti Meclisi Umumîsinde bu suretle koca bir milletin imhası yolunda mukarrerat ittihaz edildiğini haber alsa idim tabii bende böyle bir şeye razı olmaz ve çekilirdim. Buna benim şahsım ve meslikim ve sıffetim kâf<sup>i</sup> ve zâmin dir, tabii bizde kendilerini böyle biliriz, fakat şu veka-yiden evvel ve meşrutiyet ilanından sonra ilk Meclisi Mebusanda Ahmet Rıza Beyin riyaset ettiği zamanda bir takım gayrı kanuni ahval ceryan etmişti, orada muhalefet eden zevata söz verilmiş, ekseriyet hasıl olmadığı halde cemi arade, ekseriyet olmuşdur, deye beyan olunur, sonra bir takım muhalif gazeta muharrirleri ~~am~~ alenen katl ve idam ettirilir. Ahmet Samim, Haban Fehmi gibi. Makrı Köyünde Zeki Bey alenen katl ve itlaf edilir ve şu mahkemede onun

muhakemesi icra olunmuştur. İşte bu gibi ifalı cinaiyeyi irtikâp edenlerin şahsiyeti maneviyesine izafetle cinayat-ın idtikâp olunduğu şu mahkeme salonında, burada mütalaat ve müdaffat olunarak o cinayetle cemiyetin şahsı manevisine hücum edildiği tabii gazetalarda mahzuru âlileri olmuştur. Şu halde bu suretle Cemiyetin şahsiyeti maneviyesi şaibedar olduğdan sonra, hala o program, hala o Cemiyetin mukaddes programı tatbik edilecektir diye niçin Cemiyetle teşriki me-sa-i eylediler? Lutfen bu ciheti bir az tenvir buyursunlar.

Reis- Ne Buyuruyorsunuz?

Musa Kâzım Efendi- Evvet, Efendim. Evvela Meclisi Mebusanda ceryan eden müzakereleri takip etmek benim hiç vazifem değildir, çünkü katiyen ve katıbeten Meclisi Mebusanı takip etmeyiz, bizim vazifemiz, oradan çıkan konuları müzakere ve tetkik ederek muvafık görürsek tasdik etmek, muvafık bulmazsak ya red etmek veya tadilen iade eylemek. Bizim vazifemiz budur, Bey Efendi, zanetiyorlarki bu gibi şeyleri hakikaten merak eder ve takip eylerim, hayır, zaten âyanın vazifeside bu değildir, ben Meclisi Mebusanın, bazı, ara sıra istizah olduğu zamanlar çıkarda yokardan dinlerdim, sair (Sahife 183)

vakitta katiyen Meclisi Mebusanın müzakeratını takip etmem, niçin beyhude yere başımı ağrıdayım, hulasasi bize gelecektir, orada lazım gelen vazifeleri, üzerimize ait olan vazifemizi ifa edeceğiz.

Reis- Zannederimki izahı istenilen husus bu değildir.

Müdde-i Umumî Muavini Reşat Bey- Evvet, Efendim.

Musa Kâzım Efendi- Arz edeceğim, Efendim, bir defa öyle dediler ya. Bu yolsızlıklar Cemiyetin şahsı manevisine ait dediler. Bunu anladım, buna cevap veriyorum, diyorumki bir kerre Meclisi Mebusanın müzakeratını takib etmem, çünkü bana ait bir vazife değil, oradan Meclisi Âyana kanunlar gelir, müzakere yapılır, vazifem ne ise onu ifa ederim, o kadar. Benim kafam o kadar şeylere müsait değildir, uğraşamam. Sonra bir takım katıllardır bahs ettiler ki bunu katiyen kabul etmem, her memlekette katl olur, adam vurulur, bir yerde bir adam adam vurulur, aceba bunu kim öldürdü? Onu bulmak hükûmete aittir. Bu, hükûmete ait bir vazife dir. adam katili bulur cezasını verir, filan yerde bir adam öldürmüşler, binaen aleyh ben, bu ademin katlından bu Cemiyetin şahsı manivesi mesuldür, iddiasında değilim, bir Cemiyetin yüz binlerce efradı vardır, o yüz binlerce efradın içinde kim bilir ne adamlar var, bu, bana ait bir vazife değildir, itikadımca bundan dolayıda heman şahsı maneviye hücum etmek doğru değildir, çünkü öyle olsa dünyada hiç bir fırka-i siyasiye devam edemez, o fırka-i siyasiye efradından birisi bir cinayet yaptı mı, bu, cinayet yaptı diye hepimizin çıkıp dağılması lazım gelmez, bu, dünyanın bir tarafında görülmüş bir şey değildir, binaen aleyh bu, insandır, beşerdir, bunlar gayet tabiidir, o cinayetin faili cezasını görür ve ondan dolayıda bir müessesesinin dağılması lazım gelmez, dünyada öyle bir kaide yoktur, binaen

aleyh Bey Efendinin afvlarına mağruren kendilerine bu yolda cevap veriyorum ve zannediyorumki bu cevap doğrudur, çünkü filan adam bir cinayet yapmış, o ademde o heyetçe mensub ~~im~~ imiş, sende o heyete mensubsın, sen neye o herifle durdun? yine tekrar ediyorum, eger böyle bir heyetçe mensub olan bir ademin ika ettiği cinayetten dolayı o heyet efradının istifa etmesi lazım gelse idi dünyüda bir tane fırka-i siyasiye kalmazdı, çünkü hiç bir fırka-i siyasiye olamazki efradından biri tarafından bir cinayet ika edilmiş olmasın, bu, doğru bir muhakeme değil, Paşa Hazretleri, ben geçendede bilmünasebe arz ettim, bin vazifemde kusur etmemişimdir. Tahkik buyurun, senelerce makamı meşeyhette bulundum, meşrutiyetin hilafına zerre kadar hareket etmedim, kimseye fenalık etmemişim, ~~kim~~ kimseye zulmım, kimseye fenalıkım olmamıştır, benim nazarında muavafık ve muhalif birdir, seyandır hiç birisi digesine katiyen ~~racih~~ racih değildir, binaen aleyh bundan dolayı vicdanen müsterihim, amma başka arkadaşlar vazifesinde kusur etmiş, bana neye atf olunuyor? Eger ben kendi vazifemde kusur etmiş olsa idim vicdanen muazzab dlurdum, hatta maddetinde cezamı talep ederdim.

Reis- Mahkemzenin tahkikat-ı hitam...

Müdde-i Umumî Muavini Reşat Bey- Müsaadenizle bir şey daha bendeniz demek istiyorumki, bu nokta hakkında kendilerinden istizah etmek istiyorum, bendeniz bir cemiyeti siyasiyenin her hangi bir müntesibi tarafından ika edilen bir cürmi adiden dolayı o cemiyetin şahsı manevisi mesuldır,

ve efradıda o cinayetten şaibedardır, mesuldır ve efradıda o cinayete iştirak eder, demiyorum, şimdi pek âla hatırlardadırki Zeki Beyin katili olmak üzere maznunen ve mütehim olarak burada muhakemeleri icra edilmiş olan adamlar Ahmet ve Nazım, Zeki Beyi ne tanırlar, nede bilirdi, Ahmet, Siroz sancagından gelmiş, burada o cemiyetin kuvve-i hafiyesi marifetiyle Makri Köyünde Zeki Beyi itlaf etmişti. Şimdi ben kendilerinden şu cevabı bekleyorum, evvet, böyle bir kuvve-i hafiye marifetiyle böyle bir cinayeti azime ika edilmiş olabilir, fakat bundan zı cemiyetin şekli zahiriyesine ve programına merbut ve o cemiyette mukayyed bulunan eşhas ve zevat mesul olamaz, demelerine intizar ~~olmaz, binaenaleyh şahsiyeti maneviyesi~~ ediyordum. Yoksa o cemiyetin şahsiyeti maneviyesi lekedar olmaz, binaenaleyh şahsiyeti maneviyesi lekedar olmayınca, bittabi efradıda lekedar olmaz, cevabına zatı âlilerinden intizar etmeyordum. Bu suretle ika olunan cinayetler o cemiyetin kuvve-i hafiyesi vasıtasıyla idi, bu, aşikârdır ve bittabi o cemiyetin şahsiyeti maneviyesi müttehimdir, tahtı ittihamdandır. Bu gün bu, gayrı kabili inkârdır, fakat o kuvve-i hafiye kendileri mensubmıdırlarki cemiyetin şahsiyeti maneviyesi tahtı ittihamda bulunduğunu kabul etmiyorlar? Bu ciheti söylesinler, çünkü muhakemenin son safhasıdır, bu ciheti tenvir etsinler.

Musa Kâzım Efendi- Şimdi Efendim, Bey Efendinin buyurdukları kendi ictihadlarınca doğrudur, bizimde verdi-

ğimiz cevaplar bizim ictihadımızca doğrudur, çünkü, haki-  
katın vicdanen kanatım odır, hakikaten öyle cinayetler olur,  
bu, her yerde vaki olabilir, mesuliyetide, bu cinayetleri  
yapanlara ait olur, binaen aleyh bundan yüz binlerce adem  
lekedar olamaz, itikadındayım, ihtimalki bundaı hata edi-  
yorum, hata olur ihtimalki hatadır bu, fakat kanaatım bu  
dır, Paşam, ihtimalki hata ediyorum.

Reis- Tahkikat hitam buldu. Perşembe günü sabahla-  
yın on birde müdde-i Umumînin iddiasını istima edeceğiz,  
akşam üstüde müdafa vekili Bey Efendinin müdafaasını  
dinleriz.

Dava Vekili Ali Haydar Bey- Müsaade buyurulurmu?  
İddianamenin istima-ı çarşamba olsada, perşembeye kadar  
müdafaanamemizi tertib edebilsek.

Reis- Müdde-i Umumî Muavinine hitaben: Bu babdaki  
mütaalanız.

Müdde-i Umumî Muavini Reşat Bey- Yarın öylenden  
sonraya yetiştiririz.

Reis- Yarın üçde Bey Efendinin iddianamesini dinle-  
riz, perşembe günüde saat birde (dava vekiline hitaben)  
sizi dinleriz.

Birinci Muhakemenin hitamı

saat 4 dakika 05.

88 \_\_\_\_\_ 888

Divan-ı Harb-ı Ürfi Zabıt Heyeti Amiri:

Abidin Dav'er.

(Sahife 188)

8 Mart sene 335 tarihnde İrade-i Seniye-i  
Hazreti Padişahiye iktiran eden Kararname  
ile müteşekkül Divan-ı Harb-ı Üzrfi  
Muhakeme Zabıt Ceridesi.

:::::

Reis : M Ferik Mustafa Nazım Paşa,  
Âza : Mirliya Zeki Paşa, Mirliya Mustafa Paşa,  
Mirliya Nazım Paşa, Miralay Recep Ferdi,  
Müdde-i Umumî: Muavinlerinden Reşat Bey.

Altıncı Muhakeme  
Çarşamba 25 Haziran.

Vicahen muhakemeeleri icra edilen maznunların esamisi:

Esbak Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi,  
Esbak Şeyhülislâm Esat Efendi,  
Esbak Âyan Reisi Rifât Bey, Esbak Posta ve Telgraf  
ve Telefon Nazırı Hüseyin Haşım Bey.

Gıyaben muhakemeleri icra edilen Maznunların esamisi:

Sadri esbak Talât Paşa, Esbak Harbiye Nazırı Enver  
Efendi, Esbak Bahriye Nazırı Cemal Efendi, esbak  
Mearif Nazırı Doktor Nazım Bey, esbak Maliye Nazırı  
Cavit Bey, esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı  
Osgan Efendi, esbak Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman  
el Bustani Efendi, esbak Ticaret ve Ziraat Nazırı  
Mustafa Şerif Bey.

3594 numaralı Takvim-ı Vakayiye merbuttur.



Birinci celse saat 3, dakika...

Reis- Maznunine hitaben: Buyurunuz, oturunuz.

Müdde-i Umumî Muavinine hitaben: Buyurunuz.

Müdde-i Umumî Muavini Reşat Bey- idare-i Örfiye cari olan mahallerde teşekkül eden divan-ı harb-ı Örfiller, sureti daime ve mutaridede usul ve kanun esaslarında yürüy-en mehakimi adliye makamına kaim ve onlarada usul ve kavanini adliye tamamen hakimdir. Binaen aleyh hukukı umumîye-nin muhafız ve hamisi olan memuriyetimiz, kendisine müterrettip vazife-i kanuniyeyi layıkıyla ifa ve efkârı umumîyeyi tenvir edebilmek için vicdanına hakim bulunan heyeti möhtereme-i hakimlerine hukukı umumîye ile alakadar olan muamelatın ahkâmı kanuniye ile sureti telif ve tatbikini arz edecektir. Dört buçuk senelik, geçen harbi meşumın bu milleti masume üzerinde hasıl ettiği tesirat bu gün efkârı umumîye-i milleti yorgun ve durğun bir hala getirmiş ve heyeti umumîye-i millet üzerinde bu gün bu ızdırabatın tehvinini ancak tevzi ve icra-i adalette bulacağı ümidiyle heyeti celilelerinin icraatı adaletkâranesine nıgehban olmakta bulunmuştur. Divan-ı harb-ı Örfinin ita edeceği hükümler katı ve ~~ısm~~ lâyetegayyerdır, elimizdeki kanunlar bu hükümlerin kabiliyeti istinafiye ve temyiziyesi olmadığını gösteriyor, işte bundan dolayıdırki bu şeklideki muhakemelerin vaziyeti pek mühimdir. Efkar ve vicdanı umumî-i millet bu gibi mukarreratın mercii tetkiki ve tarihi adli ise bu hükümlerin ahlaka vasıta-i nakl bu tebliği olduğın-

dan bu ehemmiyet fevkalade bir mahiyet kesp eder. Dava-i hazire tarihi ve muazzam bir hakkın ihkak ve intacı ve siniyni vazireden berru tamadi eden silsile-i fecayi ve seyiatin vesile-i hitamı olmak üzere telakki edildiğinden deavi-i saire tarzından bu noktada dahi farklıdır, nitekim , ahkâm ve nazariyeti cezamız, tayini cezadan maksudi ancak "İbreti müessire" ve "Tehzibi ahlak" ve "şahsen mütezarrır olanların ahzı sarı" olmak üzere üç esasa hasr etmiştir, fakat bu azametle vazife, bu gün o esasatıda deyişdirmiş

(Sahife 189)

ve ona bir dördüncü sebep daha ilave etmişdirki oda "İtibar ve namusu milletin tamamı iadesi" emri mübeccellidir.

Hadis olan bu kaziye Türk mefküresiyle yetişmiş ve feclesinin tevlid eylediği iztirabat-ı afv ile yalnız hasiye-i yakına sürülmek istenilen o siyah lekeyi izale edecek yegyane vasıta-i adaletkâraneye iltica etmesinin netice-i mantıkiye ve tabiiyesidir.

İşte bu iltica ve arzı iftikâr dolayısıyla divan-ı harb-ı örfi heyeti kiramı tamiki tetkikatla tevzi-i adalet emri mühimminde tarihi millimizi ve memurini adliye ise bundan başka tarihi adlilerini muvaffakiyat-ı kanuniye ile tetvic etmek mecburiyetindedirler. Binaen aleyh müddeiyat ve izahat-ı atiyenin kemalı ehemmiyetle nazarı dikkata alınmasını bilhassa istirham ederim.

Hakanı esbak Sultan Abdulhamit Hanı Sani Hazretleri-nin asrın icabatıyla telif kabul etmeyecek bir surette

imtidad eden otuz üç senelik saltanatıyla her an ve sahafa-  
tında gençliğin dimağında bıraktığı tesirat-ı elime ile aksü  
aksizameller husula getirerek adeta kendi saltanatlarına niha-  
yet verecek bir inkilab-ı siyasinin tehdüsi esbabını biz-  
zat istikmal ~~ve~~ etmiş ve nihayet izhar olunan talebi umumîyi  
layık olduğu ehemmiyetle telakki ve kabul ederek kanunî esa-  
sinin iadeten meriyetine idarî irade buyurulmuştur.

İstihsalı meşrutiyet emeliyle teşekkül etmiş olan İt-  
tihat ve Terakki Cemiyeti bidayeten pek ulvî bir maksadı va-  
tanperverane ile istihsalı meşrutiyet metalep ve harekâtında  
pişüva olmuş ve o vakta kadar bir mevkiî ictimai sahibi olma-  
yan zımmıdaranı Cemiyetin hüsnü nihetine, ve hulus ve hıkm  
adım hamiyetine bütün k millet kanî ve mütmeyin bulunmuş idi.  
Hasta adem sıffetiyle tevsim edilen hükûmeti Osmanîyenin beyn  
eddüvel hükümname-i inhilalî hazırlanırken husula gelen bu  
hareketi ahrarane, İngiltera ve Fransa gibi hürüyet ve ada-  
letin masdar ve pinahı olan memleketlerde hakkımızda büyük bir  
teveccühi umumî husulına hadim olmuşdu. Meşrutiyetin akibi  
ilanında Rum elideki murakabai ecnebiye tef ecildi. Millet  
ve memleket bütün hayır hahlayrımızın nazarında mütebessim ve  
beşuş bir istikbala namzed add olundu, hakanı müşarileyh  
hazretleri zamanında Alaman siyasetine hadim ve meclup gibi  
farz edilen hükûmeti Osmanîyenin badema yalnız hür fikirli  
hür düşünceli devlet ve milletlerle teşriki menafi ve mesai  
edeceği şüphesiz sayıldı...vaesefaki devlete başdan başa  
hakim olan İttihat ve Terakki zemandarını bir müddet sonra

seciyelerini deyişdirerek komitecilik zihniyetiyle mutla-  
yeti idare-i tekrar ikâme ve tesis emeline düdüler, komite-  
cilikle hükûmetcilik, cetecilik ile idare-i memleket kabi-  
liyetinin yekdiglerinden ayrı şeyler olduğunu düşünmeyerek  
birincileri ikincilerin teminine alet add ettiler. Almanya-  
nın en büyük müttefiki bulunan Avustria devletinin Bosna  
Hersekin filen ve tamamen ilhakını ilan eylemesi devletimi-  
zin temamiyeti mülkiyesine, meşrutiyeti idareyi kabul ettik-  
ten sonra, riayet edilemeyeceğini göstermiş ve pek muzırr  
bir sui misal teşkil ederek Bulgaristanada ilanı istiklal  
cüratını vermiş iken evvel emrde mevkiî sedareti işgal et-  
mesi himayeti maneviyesine ve muavenetine pek ziyade mühtac  
oldığımız İngiltera hükûmeti fehimesinin kralı tarafından  
sureti mahsusede şayanı taktir görülen ve tavsiye edilen  
ve namı mühteremi tarihimizde ebediyen tebciî ile yad edi-  
lecek olan Kâmil Paşa merhumın umurı hükûmete müdahelat  
meydan vermemek istememesi üzerine Cemiyetin en büyük ve  
nafiz âzasından bulunan İzmir valii esbakı Rahmî Bey vası-  
tasıyla her türlü adab ve ananat-ı milliye ve ictimaiye  
hilafında serayı himayuna gederek hakını müşarileyh hazret-  
lerine "Kâmil Paşayı istemeyiz" (terane tafrafruşanesiyle  
haber göndermeye ve bilvesile Kâmil Paşayı iskata cüratleri  
hayırhahlarımızın nazarında ilk ve mühimm sukutı hayale  
sebebiyet verdi. Yerli ve ecnebi bütün hayırhahanı memleket  
ve dur en diş efradı millet nazarında milleti Osmaniyenin  
yeni bir uçruma doğru sürüklenmekde olduğu anlaşılamaga

başladı.

Bu mülk ve diyarı ecradının feth ve istilasına ecda-  
dının seyfi celâdetine medyun olan ve altı yüz bu kadar  
senelik muaznam ve şanlı bir tarihe malik bir aile-i neci-  
benin bilida velistihkak varisi bulunan Sultan Abdulhamit  
Hanı Sani Hazretlerinin mutlakiyeti idaresine ancak 33 sene  
tehammül eden millet Osmaniyeye hiç bir mazii siyasisi ol-  
mayan ve ekseriyeti sunufı tabakat-ı ictimaiyenin alt tara-  
fına mensup bulunan bir takım eşhasın teğallüp ve tehakkümü  
şüphesizki- uzun müddet devam edemezdi. Bir takım ahvalı  
fevkelâdenin, evvet, hadis olan ve ihdas edilen bir takım  
ahvalı fevkelâdenin inzımanı sayesindeki on sene devam  
eden ve tanihi Osmaninin en muzlim ve müellim sahifelerini  
işgal edecek olan bu devri şeameten hulase-i vekayiini  
maznunini müşarileyhimin derecat-ı cürmüyelerinin tayinine  
teallukı azimi hasebiyle hulusaten urğa mecburiyet hiss  
ediyorum, kanunı esasisine riayetkâr olmayan memleket ve  
milletlerde ne meşrutiyetten ne intizamı idare ve adaletten  
bahsa hacet görülemez.

İttihat ve Terakki tahribatına en evvel kanunı esa-  
siye tecavuzla başladı. Kanunı esasiye vurulan ilk darbe ile  
Kâmil Paşa merhumın iskâtından sonra teşekkül eden kabine-  
lerde zimamı idare-i büsbütün kendi intihabgerderlerinin  
eline verib ve göya meşrutiyeti yalnız kendileri için is-  
tihsal etmişler gibi cahilane bir surette muamelat-ı umumî-  
ye-i devleti her cihetten çığrından çıkararak, memleketin

her tarafında yer yer kıyamlar, ihtilaller zuhuruna meydan verdiler, mahza idare-i seyieleri ve seyiati idarecileri neticesi olarak zuhura gelen "31 Mart" isyanı askeribini göya padişah tarafından tertib edilmiş gibi göstererek bütün milleti izlal ve iğfal ile padişahı hal'ı fetvasını istihsal etmekle bu ane müyyini kadar teaküb eden silsile-i mehaziri siyasiyenin en büyükinin irtikâb etmiş oldılar. Bundaki maksatlarıda şüphe yok ki serbestii hareketlerine mümanaat edebilecek yegyâne kuvveti haiz gördükleri padişahı mağfurun şahsını ortadan kaldırarak memlekete hakimi mutlak kesilmek idi.

Cenetmekân sultan Mehmet Hanı Hamis Hazretlerinin taban meftur oldukları hilm ve mülayemetlerini <sup>n</sup>Madide ve naşenide bir tavrı küstahanede sui istimal ile

(Sahife 190)

ve koskoca imperatorluğu kendi malikâneleri gibi müteğalibane ve mütecebbirane bir mesleki anud ittihaz ederek idare etmek istediklerini gören ve bunun netaic ve avakıbı elimesini derk ve teyakkun eden bir kısım mebusan Meclisi Mebusanda hizbler teşkili ile tariki muhalifeti sülûke mecbur oldular. Bir taraftan Meclisi Mebusanda muhalefet izhar eden zevata ittihat ve Terakki Vükelası Meclisi milli kürsüsünde kelimat-ı galize ile hakayet ve hakareti lafziyeye bazen bir mebusı memurini fadılı Ayastefano stasionından itibaren tevkif zımnında memurini hafiye ile takip ettirerek Meclisi Mebusan binasına ilticaya mecbur edecek kadar

fiili şekiller verilirken diğer taraftan vesayet ve kuvva-i hafiyesi vasıtasıyla da paytaht sokaklarında muhalif gazeta muharrirleri alenen katl ve itlaf <sup>li</sup> ettiriyor, ve bütün bu cinayatin failleri mechul, daha doğrusu erbabı ibtizara malûm katiller mücazatsız bırakılıyordu.

Yirminci asrın envarı feyz u medeniyeti her tarafta şaşaapaş olurken memaliki mütemeddinide adeta asatiri hurafat cümlesinden madud olan "Enkizisyon" devri Türkiye da yeniden başlamış ve her hakk ve hakikata göz kapamış mürekkebi bir cehl ve inad kütlesi memleketi uçurama doğru sürüklemeye başlamıştır.

Senelerce Balkanlarda anasır mühtelifi arasında karakolluk vazifesini gören ve saltanat ve hilafeti Osmaniye derece-i sadakat ve irtibatları, zatı hümayunları hakkında pek veham olan Sultan Hamid Hanı Sani Hazretlerinin muhafaza-i hayatlarını bile anlere tevdi eylemeleri ile sabit olan, Arnavutlukta takib edilen harekât-ı sakime, kıta-i mezkûrede ihtilal ve igtışaş zuhuruna sebep olmuştur. O vakte kadar yekdiğerliyle kardaş gibi yaşayan iki unsuuru İslâm arasında böyle tohumı fesar atılarak mukatelata meydan verilmesi bu şûrişi daimeden istifade etmek istiyen Balkan devletlerinin devleti Osmaniye aleyhine bir ittifakı askeri vicuda getirmelerinde sebebiyet verdi. Böyle tehlike aver bir zamanda ittihat ve Terakki hükûmet ve Cemiyeti devmetin hayatını tehdid eden düşmenlerinin harekâtından bi haber ve gafil bir

halde Meclisi Mebusandaki tezahurat-ı muhalefetkâranenin imhasıyla meşğul olarak kürsüyü millette efkârı tenvim edici müretteb beyanat ve teminat ile demgüzar oluyor ve hanı yağma add ettikleri tahsisat-ı mestureden şüz binlerce liralar sarfıyla gönderdikleri nazırlarının muvafakiyet telgrafnameleri Meclisi Milli kürsüsünde okunurken telgraf telleri patlayan top ve bombaları ihbar ediyor ve Mebusan zemamdarını idare maelesef zerre kadar bir eseri hicab bile hiss etmiyorlardı. Meclisi Mebusandaki muhaliflerin imhası için neler, neler yapılmadı?

Bu gün hala şu zavallı milletin hayatıyla oynamaktan hicab etmeyenler memleketin gecirmekte olduğu buhranlı zamanlarda bile ihtirasat-ı şahsiyelerini tatmin için siyaset ~~riyasetten~~ yapmakla meşğul olanlar, o zamanlarda kürsüyü muallayı riyasetten muhalifleri ezmek, muhalifeti öldürmek için neler yapmadı? Kanunun mebuslara bahş ettiği hukukı mütesaviyeyi çiyneyerek ittihat ve Terakkiya mensub mebuslara fazla imtiyazlar verildi. Muhaliflerin söylemelerini temun için onlara söz verilmedi. Cemi arada ekseriyet hasıl olmadığı halde ekseriyet hasıl olmuştur denilerek istediği gibi rey toplandı. Kanunu esasi ayaklar altında ezildi. Nihayet büyük vatanperverin hizmeti vatanperveranesinin mükâfat-ı verildi- Heyeti Âyana geldikten sonra makamı riyaseti elde edememekten mütevellid bir hırslı piri ile izharı muhalefet olundu, bununla hem eski kaba- hatları setr edilmiş olacak ve hemde eski arkadaşlar bütün



esrar ve cinayat-ı ifşa etmekten mütevellüd bir tehdidi manevrîye maruz bırakılarak o göz kamaştırıcı âyan riya-seti elde edilmiş olacaktı. Şumdiye kadar, evvet, şumdiye kadar bir sabrı eyubi ile, mütevekkil bulunan zavallı milleti iğfal ettim zannedenler gafildirler idari yolsuzluklarının Arnavutlar üzerinde bıraktığı tesirat-ı azimeyi göya izale maksadıyla halkın makamı akdesi hilafete olan hürmet ve muhabetlerinden istifadeye kalkışarak padişaha Kosovaya kadar siyahat yaptırıldı. Bir çok efalı cinaiyenin mürtekepleri takikat-ı kanuniyeden afv olundu, göya Arnavutlar hakkında mevcut münâfereti izale maksediyle davalarının hallı için mebalîği azime tahsis edilmek suretiyle pek çok fedakârlıklar ihtiyar olundu. Her şey yapıldı, yalnız Arnavutların kalbini kazanacak bir cihet bulunamadı.

Memleket an be an mütezayid bir suratla uzurumların berin hafrelerine doğru yuvarlanıyordu, artık nazarı cemiyette vatan, milliyet, din mefhumları, vatanperesti ve milliyet perverlik gibi bir takım evsafı âliye hep gaye-i menfaatkâraneleri için hep birer vasıta dan ibaret add ve telakkı olunuyordu. Merkez ve vilâyatın idare-i umumiyesi o kadar teşevvüşe uğramış ve siyaseti umumiyeâi devlet o derece hatara mâruz kalmışdı ki İttihat ve Terakki hükûmetinin mevki iktidarda kalması devletin büsbütün izmihlalına sebebiyet vereceğini anlayan mebuslar, grup grup gırkadan ayrılarak nihayet kendileri Meclisi Mebusan-da hizbı kalil derecesine inmişlerdir. İşte bu sırada

devletin başındaki ğavaili azime kâfi gelmiyormuş gibi birde yeniden intihap ğailesi azimesi ihdas etmekten çekinmeyerek emellerine muvafık rey verecek mebus tayin ettirmek için Meclisi fiş ettirdiler.

İkinci defa icra olunan intihabatta milletin ne dereceye kadar sahibi rey olduğı ve kimlerin mebus intihap edildiği cümlece malumdır. Mamafiyh siyaset tesavvur olunmaz bir şekilde sakim ara-i umumîyeğ-milleti temsil etmeyen bu bir zaman mecbur oldu. O vakitler Balkan harbı bitmiş, düşme Çatalcaya kadar gelmiş, mütareke şartlarının tesbitine çalışıyordu. Devletin bir talii neticesi olacak ki muhasimler arasına giren nefaktan bil istifade tekrar Edirneye kadar gidebilmiş, fakat pek büyük fayda temini kabil olan bu sahede dahi pek mahduğ bir muvafakiyet ile kalmışlardır, bu ahvale tekaddüm eden günlerden 328 senesi kanunısanisinin onuncu günütarafdaranı ile musallahen Bab-ı Âliyiğ basarak Harbiye Nazırı Nazım Paşa ile yaverini ve Babı-Âli ser komiserini katl ve heyeti vükelayı mevkilerinde haps ile ken dilerinden vicuda getirdikleri bir heyeti vükela ikâme edere idare-i

(Sahife 189)

örfisinde ruyet olunan mesele-i siyasiye hakkında izahet namı altında mumailayh Cemal Bey tarafından neşr edilmiş olan şu kitabı divan-ı âlilerine taktim ediyorum.

Ermenilere gelince, bu meselenin esbabı evveliyeye vesafahat-ı mukaddemesi tetkik olunmadıkça hakkında bir

hökmi sahih vermek doğru olamaz, ve binaen aleyh bir az maziye irca-ı nazar etmek ve meseleyi o suretle tetkik ve tettebbu etmek icab eder. İlk temenniyat-ı tehdirkâranesini "Berlin" kongresinde izhar eden Ermeni cemaat-ı Fransa inkilabı kebirinin tehyic ettiği akvam an arasına evvela, fikren ve emelen, ve bilahere dahi fiilen iştirak eylemişlerdir. "Morea" şibhiceziresindeki isyan ile ibtida eden ihtilallerle inkilablara Ermeniler uzaktan seyirci kalmakla iktifa etmediler, her tarafda ve bilhassa "Venedik"deki "Mihitarit" mektebi ile şubasında Ermenilere bir fikri milli telkin ediliyor ve bu fikir her vasta ile tamim ve tenmiye olunuyordu. Fikri milliyeyi hiç bir vicdan takbih edemez. Cemiyetlerin köhne vesaiti müdafaasıyla milletleri iskât ve ram etmek artık kabil değildir, fakat Ermeniler istiklal arkasında koşarken düşünmek istemedilerki memaliki arkasındax Osmaniye'nin hiç bir yerinde ekseriyeti teşkil edemezler ve her yerde anasırı İslâmiye nüfusına karşı daha zâaten zaif, daha dün bir nüfusa sahibdirler, işte bu maniy-ı tabiiyeyi gayrı tabii bir vasıta ile izale etmek teşebbüsünde bulundular. İşte bu maksatla memaliki Osmaniye'nin bazı taraflarında, ötesinde berisinde igtışaşlar ika ederek Avrupanın müdahalesini davet ve bu suretle maksadı milliyeye temini müzaheret eylemek programlarının esası ve ruhu oldu. Hakanı esbak hazretlerinin zamanı saltanatlarında Babı-Âliyi ve Galatadaki Bankı Osmaniye'yi basan, paypaht sokaklarından Van vilâyetinin en koytu en izbe yerlerine kadar kanlı ihtilaller çıkaran, selamlık

resmi âlisinde padişaha icra edilmek istenilen sui kasd ile bir çok bigünahın kanına giren Ermeniler hakkı ve muhalat-ı cinayetlerle pamal ve ref etmek suretiyle takibi maksat etmek fikrinde bulunduklarını fiilen gösterdiler.

Hakanı esbak Hazretlerinin zamanı saltanatlarını en ziyade Ermeni mesailiyle şaibedar göstermek istiyenlerin ve bu hususta milletimizi lekelemek haksızlığında bulunanların zehabını tashih için bu meselenin meşime-i tehattüsinden zamanımıza kadar olan safahat ve eşkâlını tetkik ve irae etmek icab eder.

Meşrutiyetin dokuzuncu ayında serzede-i zuhur olan Adana hadiseside Ermenilerin teheyücat-ı ifratkâranelerinden neşet etmiş bir vakıayı feci eder.

Harbî umumînin tehaddüsü üzerine maktul olduğu henüz mechul olan Rusya Çarının davet teşvikine kapılan Ermeniler evvelen çete halinde Van ve Bitlis vilâyetlerinde <sup>8</sup> iğtişâs hazırlıklarına başlamışlardır. Hükûmeti Osmaniye'nin harba duhulundan sonra hükûmeti dahilen ika olunacak iğtişâsat ile iğgal ve harekâtı askeriye'yi teşvil maksadıyla çarşılığın resmi beyannameleriyle hükûmeti metbueları aleyhine isyana teşvik olunan Ermenilerden bir kısmı mühimmi silahlarıyla firar ederek Rus ordusuna iltihak ettikleri gibi dahilde kalanlarda zamanında alınan fotograflerle tesbit olduğunu vechle evvelce ihzar etmiş bulundukları esliha-i nariye ve mevaddı inkilabiyenin istimalı sırası gelmiş kanaatıyla yer yer ihtilal imarelerini göstermeye ve ehalii islâmiyeyi

itisafkârane bir suretle hedr u itlafa başlamışlardır.

Bil ahere muntazam kuvvetler ve fırkalar teşkil ederek ordu-i himayunı arkadan tehdid ettikleri gibi, Basdir-macıyan, Vahan Papazian, Arşag, Nazaret ve emsalı ihtilal-cıların çeteleri hem askerimizle muharebe ve hemde Van, Bit-lis ve Erzurum vilâyetlerinde kadın, çocuk ihtiyar bila istisna yüz binlerce nüfusu İslâmiyeye bila rahm ve insaf katli am etmişlerdir, ve Ermeni komitelerinin Ermeni mille-tine gönderdikleri takammelerde artık bir Ermenistanın teşek-külü anı mesudının hulul ettiği zikr olunarak cümlesi feda-kârlığa davet olunmuşlardır. Bunlara ait vesaiki resmiye ki - içlerinde bitaraf ve haizi vusuk bir çok ecanibin raporla-rıda mevcuttur - Babı-Âlinin ve Harbiye Nezaretinin hazayyi-ni evrakında mevcud olduğu gibi bu fecayi-i gösterir sinema filmleride ahz olunmuştur. İşte bu vechle ordu-i himayunun arkadan tehdidi üzerine ordu kumandanlarına cephe arkasın-daki ehalinin münferiden veya müctemien içeri taraflarğa tebiyidine selahiyet veren tehcir kanunun esnai tatbikinde Ermenilerin daha evvel İslâmlar hakkındaki teaddiyatına ve alelhusus Osmanlı ölkesini parçalamak arzusu gibi bu günkü mevcudiyeti milliyeleri, asrlardan berru mazhar oldukları müsaadatın en bâriz şeklini göstermekde iken, hilafı sadakat devletın en buhranı zamanında mevcudiyetine kasd etmelerinde mutahassıl teessür ile mezkür tehcir kanununın sureti tatbik sui istimaıl edilerek adeta hükûmeti Osmaniyeyi kendi teba-asından intikam alır gibi bir vaziyette göstererek medeni

bir devletçe yakışmayacak ve ancak ferdlerin ve hatta basit fikirli ademlerin göstereceği zaaf ile hasmane muameleler icrasını tesvip siyasetine tevessül kılınmıştır, halbuki hükûmetleri tebaasına karşı her türlü hissiyat-ı intikam-pervaraneden mütecerrid olarak tedabir icrası mukteza-i hikmet ve siyaset iken bunların ferdi hissiyata kapılarak nufuzl resmilerini, şahsi mefkûreleri uğrunda istimal ile cephe-i harba baid olan vilâyetlerde dahi tehciire kıyam ve bu sıraya bir takım fecayi ve mezalim ika edilmiş olması işte bu gün maelesef hükûmeti Osmaniyeyi aleml medeniyetçe karşı möhtacı müdafaa bir mevkiye düşürmüştür. İttihat ve Terakkinin bidayeti meşrutiyette dahili ve harici o kadar müsaid bir muhiti rağmen memleketi bir şihrahi refah ve saadete sevk edeceyine tamamen, maaküs bir uzuruma sürüklemesi ve ilk fırsatın fevti üzerine mütenebbih olması lazım gelirken her hakeketi cahilanelerinin cezasız kaldığını gören bu zevat tarihi milelde bir misli daha görülmüş ve binlerce asırlar bir daha elde edilmesi gayrı kabil bulunmuş ~~zukurunun şüphesiz~~ olan harbi umumî fırsatını kaçırmışlardır, Avrupada ~~zukurunun şüphesiz~~ tarih mediniyetin lanetlere yad edeceği bu umumî badirenin zuhur ve tahakkukundan sonra hükûmeti Osmaniye müstakim ve menafii mülk u millete- muvafık bir meslek ihtiyar etse idi bu gün memleketini

(Sahife 191<sup>0</sup>)

başdan başa elvahi

felâket ve fecaata mukabil mülkü Osmani reşk averi cenan

bir halı seadette bulunacak ve harbin ve hastalığın ve enva-i mesaibin aramızdan alıp götürmesiyle artık tütmeyen ve bade-mada tütmeyecek olan ocakların etrafında bu gün ademe karışmış üç milyon efradı millet mücteme bulunacaktı, bir edibi muazamamız gazetasında yazdığı gibi gençlerin hulia ve ru-yalarına uzun seneler karışmış olan meşrutiyet bizim için ne kadar iğfalkâr ve ne kadar mühlik oldu, bize abı hayatı camı mesmum ile sundılar, vazife-i murakabeyi ifaya memur olan mebuslar ve âyan kabinelerin şaşkın ve miskin birer hadimi ihtirası oldılar, içlerinde hüsni niyet ve hulûsı hamiyet ashabı yok değildi, fakat bunların en fedakârları göz önünde haşr ve neşr olan sui harekât ve mesaviye karşı sükût etmekten ziyade bir eseri gayret ve hamiyet göstermediler, marazı hacette sükût beyan olduğu gibi huzuru vazife hareketsizlikde, hamiyetsizlik ve sui istimaldır.

Itma edilerek susdurulan bir mebusun hayisiyet ile tehdid olunan sesi boğazına tıkışdırılmış olan bir millet vekilinin namusu aynı dereke-i pesti içinde çırpınır, vilâyetler biri birini takiben düşmen eline geçerken ve ordu zabitan ve efradını, hemde yüzde seksen nisbetinde, şehid verdikten sonra yine bir birini takiben erirken mebuslarımız alkışladılar, alkışladılar. Kanunı esasının değil, artık hiç bir kanunun cayı kabul ve itibarı kalmayan memaliki Osmaniyede Cemiyet halı harbin tevler ettiği vaziyet ve vesaitte kınar kuvvet olarak bir devri tedhil ve ihtikâr azmış ve Meclisi Mebusan binasına git-

getirdikleri şimdiki arz ettiğim mensubinin muzaheret-i abidane ve müteassibanesine müzaherete millîye süsü ver<sup>e</sup>rek ~~ix~~ irtikap olunmadık mezalim brakılmamıştır, ezcümle seferberliğin ilanının müteakıp tekâlif-i harbiye namı altındaki yağmagirliklerle tasrihi memuriyetimizin lisanı nezaketine yakışmayacak eşyaya vazı yed edildiği gibi askerin mekûlat ve melbusat ve levazımı harbiyesini celbe inhisar etmesi lazım gelen vesaiti umumîyeyi nakliyeyi kendi manfaatlara hasr ederek ve tarihi alemde bir misli daha görülmemiş<sup>z</sup> resmi bir devri ihtikâr açarak mayişeti umumîyeyi memleketi anbean mühlik bir hale getirmişler ve harb cephelerinde enva-i mahrumiyetler içinde ve ayalını şekavetten daha şeni bir surette soyarak yüzbinlerce yetim ve bikes fukara-i halkın acılık ve sefaletle helakına sebebiyet vermişlerdir.

Mefsuî Meclisi Mebusanın beşinci ~~mesnukelerine~~ ~~maliye nazırı~~ şübesinde vükela-i maznuneden bazılarının ifadatı mesulelerine ve Maliye Nazırı esbakı Cavit Beyin pek katii delail ve berahine müstenid beyanatına nazaren düveli itilafiye ile babı muhasameye vetünkliğin muhatibine ilka edebildiği rastgölüğü ve tarihi ciddiyeti gayrı mütenasib bir tarzı iğfalkârenede küşad ettikten sonra memleketin bütün menabii servetini mas ve bel edecek bünyanı devleti sadamatı harbiyeye ~~mukame~~ mukavemet edemeyecek bir surette ta esasından nehnedar eylemişlerdir.

Milletin en zinde ve mukavim kuvvetleri kısmen Kafkas dağlarında karlar içinde ve kısmende cehennemi çöllerin



kızgın kumları üzerinde acılık ve sefalet yüzünden yüz binlerle terki hayat ederken kendileri temamiyle lakaid bir halde imrari hayat ediyorlar ve mesuliyeti maddiye ve maneviyesine~~yi~~ yüklendikleri bu harbin memleti nasıl bir uzuruma sürüklediğini bir an bile düşünmüyorlardı. Vatan ta cangâhından yaralanmış, millet halı ihtizara gelmiş iken zemandaran ve mensubinin yegdigeriyle musabaka edercesine iddiharı serveti çalışıyorlardı, nazarlarında, memleket malikâneleri ve efradı millette memlukleri add ediyor ve hatta mülk ve milleti o kadar ehemmiyet bile izafe edilmeyor idi. Bir nazır ve kumamları :Mısır gazetaları benim ızvak ve sefahetle demgüzar olduğımı yazmışlar, daha ciddi işlerle meşgul olduğımı görsünler", <sup>dar</sup> tührühatıyla tührühatıyla Arabistanda bir takım mazlumini/ağacı-na asarken pay tahtta heyeti merkezi~~yy~~yeleri fukaraya çamurdan verdikleri ekmekten çaldıkları yüzbinlerce liranın hesabını göya bilançolarla, müftehiren ilan ediyorlardı.

Hasılı kanunı esasının 10, 12, 15, 21, 22, 23, 26, 36, 86 ve 119ıncı maddelerini temin ettiği hukukî şahsiye ve siyasiye seraheten paymal edilmiş ve hatır ve hayala gelmeyen mezalim ve cinayat irtikâr olunmuştur.

Şu izahattan sonra her ne kadar heyeti tahkikiyece icra kılınan tahkikat neticesinde, bir mücibii iddia müttehimlere isnad olunan fiil fırka-i siyasiye şeklini iktisab edemeyen ve cemiyeti hafiye esasını ve komitecilik icraatını sureti daimede muhafaza eyleyen İttihat ve Terakki Cemiyetinin muamelat-ı resmiyeye harekât-ı keyfiye ve ferdileyi mezc ve

kuvva-i sülse-i devleti dördüncü bir kuvvet daha izavesiyle bilcümle hususat ve muamelat-ı umumîyeyi devleti işbu kuvveti muta ve munkad kılmak suretleriyle şekli hazrı hükûmeti tağyir suretinde tavsif edilmekte bulunmuş isede şimdiye kadar divan-ı âlilerinde icra kılınan muhakeme neticesinde mahiyeti fiilin ihdas edilen bir kuvve-i hafiyeyi rabie ile doğru dan doğruya tağyir olmayıp belki kanunı esasının "memaliki devleti Osmaniye ve tebaa-i devletin hukukı umumîyesi ve vükela ve memurini devlet ve Mecalisi Umumîye ve Mehakim ve Divan-ı Âli ve Umurı Maliye ile vilâyatın tarzı idaresinden" bahis devleti âliye Osmaniyenin suret ve şekli idaresine mütedair ahkâmını külliye ilga ve ibtal edecek ahkâmı gayrı kanuniye ve keyfiye vaz ve tatbiki suretiyle tağyir ve tahrif etmekten bulunmuştur.

Olbabdeki nizamname-i dahilisi mucibince iptidaen bir şekli siyaside teşekkül eden ve efkârı müttehidesiyle takip ettiği programını menafii mülk u millet için helaskâr bir vaz ile tatbik e sai bulunan ve Avrupa fırakı siyasesine şebih bir şekl ahz eden İttihat ve Terakki fırkasının işbu şekli zahirisiyle bunun tevliid ettiği icraat ve harekât-ı hiç bir suretle bir cürmü kanuni add etmek doğru değildir. Bu gibi hususat ancak fırakı siyasiyenin ictihadındaki hatiyat kabilinden add olunabilir.

Ezcümle fırkanın 329 ve 332 senesi ile onı takip eden senelerde akd ettiği kongrelerinde programına idhal edilip tatbikine sa-i bulunduğu ve kısmı siyasi ve iktisadi

ve idari ve mearif gibi fusul

(Sahife 191)

tahtında telhis edilen programıyla teşkilâtta ve Meclisi Umumî ve kâtibi umumî ve Merkezi Umumîsinin vezâifinden ve kongre reis ve âzasının intihap ve tiyinininden ve teşkilât-ı haricî<sup>y</sup>sesiyle kâtibi mesul ve heyeti merkeziyelerinin vezâifinden ve sancak merkezleriyle mulhakattaki teşkilâtta ve muhab<sup>i</sup>erlerin vezâifinden ve cemiyete dâhul ve intisaptan ve kongrelerin sureti teşekkül ve vezâifinden ve İstanbul teşkilâtıyla müfettişlerinden ve sureti inzibattan ve Cemiyetin muamelat ve varidat-ı maliyesinden ve klublardan ve teşkilât-ı marbuteden bahis bulunan nizamnamesi kâmilten fırkanın şekli siyasi-i haricisini göstermekdedirki, bunların sureti tatbik ve icrası binnetice bazı mehazir tevliid edebilir.

İşte bu gibi mehazir bir fırka-i siyasiye mensubininin hiç bir zaman muahzesini icab ettirmeyip kavanini cezaiyede, bu gibi efala karşı sakit ve samit bir halde bulunmaktadır, fakat fırakı siyasiye, pek sarîh ve aşikâr olarak bildirdiği programı haricinde bazı amal perverde ederek icraatı hafîye ve müdahelat-ı gayrı kanuniyede cüret eylediği zaman işbu efal, programın tatbikinden ibaret olmayıp belki anden büsbütün başka mahiyette şekil ve idare-i hükûmeti müdahale vaziyetini izhar ederse işte o zaman şiraze-i idare-i devlet muhtell ve nizam ve intizam mülk ve millet dahi haleldâr olur ve artık hukukı umumîyeye

alakadar eden işbu muamelat kanunun eşhası ferdiyeye karşı kabul ettiği ceza tehdidi altındaki menhiyat-ı addadına dahil bir cürmi adi şekline gider.

İşte on senelik tecarib ve hulaseten ~~hazırda~~ arz eylediğim ceraimi adiyeye ve cinayat-ı azime-i siyasiyeden bazı efaal ve icraat ittihat ve Terakki Cemiyetinin şu şekli zahiri siyasîsinden büsbütün başka bir şekli hafi ilede meşgul ve mayub olduğu hususunda efkârı umumiyede elim ve ezeli bir kanaat husula getirmiştir. İşte kavanini cezaiyenin sureti tevsirindeki muvaffakiyet ve ahkâmı kanuniyenin bihakın tatbikindeki muadelet bu esasatı mantıkiye ve nazariyat-ı cezaiyenin şu suretle tevsir ve tevzihi ile kabil olabilir. Binaen aleyh pek mukaddes olan ve ictihad-ı zati mahsulı bulunan zahiri programlara hürmetle beraber icraat-ı hafiyeyle alet olan kuvvetlere karşıda mücahedat-ı kanuniyede bulunarak namı mübeccel adliye yükseltmeği memuriyetimiz kendine mütahattim bir vazife add eder.

Reis Paşa Hazretleri, şu tarihe ve muazzam muhakemede nazarı dikkat ve itibara alınacak en mühimm nokta maznunlar meyanıda mukaddesat-ı millet ve memleketi bu günkü halı perişaniye mâruz brakan kuvve-i hafiyeyle merbut ve mensup bulunanları yegdigerinden tefrik etmek emri azimidir. Divan-ı Âlileri işte şimdiye kadar vakı olan tetkikat ve muhakematıyla işbu emri mühimmi ifa etmiş ve kısmen elde edilen delail ve imarat-ı kanuniye ile efkârı umumîyeye aynı tercüman olan kanuna karşı mücrim mevkiinde bulunanlarla masum

olanları pek aşikâr bir surette meydana çıkarmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyetinin ceraidle ilan eylediği kongre programlarıyla alınıp götürülen ve yalnız bazı aksamı elde edilebilen ve muamelat-ı resmîyeye komite icraatı hafiyesinin müdahelâtını pek açık olarak irae eden evrakı dava arasındaki şifreli ve şifresiz telgra<sup>f</sup>mlar ve muhabere evrakı ve alel usul ilanı meşrutiyeti müteakıp gazetalarda gördüğümüz esrar engiv vekayi ve cinayatkı - şu mahkeme salonı komitenin kurbanı olan Zeki Beyin muhakemesine şahid olmuştur - enzarı hakimlerine arz olununca maruzatım kanaat bahş bir hal arz eder. Bu vechle program tahtında icra-i fealiyetle mülk ve millete menafii azime teeminine hadim fırakı siyasiyelerin mevki ve vaziyetini teşrihettikten sonra o kuvvei hafiyenin mürtekibi bulunduğu ceraimi vakıanın kanunı cezayada derece-i tetabukını teharri etmek icap eder. Kanunı esasının yüz yirminci maddesi aynen "Kanunı mahsusa tabiiyet şartıyla Osmanlılar hakkı ictima malikdirler, devleti Osmaniye'nin temamiyeti mülkiyesini ihlal ve şekli meşrutiyeti ve hükûmeti tağyir ve kanunı esasi ahkâmı hilafında hareket ve anasını Osmaniye'yi siyaseten tefrik etmek maksadlarından birine hadim ve ya ve adabı umumîyeye muğayir cemiyetler teşkili memnu olduğu gibi alel itlak hafi cemiyetler teşkilide memnudur", gibi musarrah olduğu gibi 29 Recep 327 ve 3 Agostos 325 tarihli cemiyetler kanununun üçüncü maddesinde aynen "Ahkâmı kavanine ve adabı umumîyeye muğayir bir esası gayrı meyrue veya asayişî memleket ve temamiyeti mülkiye-i devleti

ihlal ve şekli hazırı hükûmeti tağyir ve anasırı mühtelife-i  
Osmaniyeyi siyaseten tefrik maksadına müstenid olmak üzere  
cemiyetler teşkili cayiz değildir", ve kanunı mezkûrin  
onikinci maddesinin son fıkrasında aynen "İşbu cemiyetler  
üçüncü maddede muharrer ve ceza kanununda musarrah bulunan  
mekasidi muzirre ve memnueden biri için teşkil edilmiş ol-  
dığı surette kanunı mahsusa tecfiken terettüp edecek ceza  
başkaca hökm olunur", diye musarrah olmasına nazaren mevaddı  
mezkûre cemiyeti hafiye teşkilinin sureti katiyede memnui-  
yeti ve efradının eşhası ferdiye gibi tecrim edileceğini  
gösteriyor. Binaen aleyh İttihat ve Terakki cemiyetinin  
kısmı hafisin<sup>i</sup> hareketi-1 kanunşikenane ve cürmisesi mucibi  
muhakeme ve muahaze görüldüyünden o kısmın icaatını tetkik  
icab ediyor. Komitenin ibtidayı teşekkülünden zamanı infi-  
sahına kadar muamelatını tetkik ettirimizde görüyoruzki  
efkârı muhal<sup>i</sup>efeye karşı kemalî şiddet takit eden ve mukad-  
derat-1 milleti kendi arzularına bazise ~~takip eden~~  
ittihaz eyleyen ve arzui umumî hilafında ilanı harb ve  
beynelanasır nifak ve şifak hususına hadimi icraat ve mil-  
letin infak yaşesi dolayısıyla bazı menafii gayrı meşrue  
ile elde edilen servetleri hususi menafi temin eden şirket-  
lere hasır etmek gibi husus<sup>at</sup> ~~menafii temin~~, bu hafi kuvvetin  
tevlid ettiği başlıca efalıdırki bu gün muahazeyi icab  
ettiren ve mahkûmiyeti intac ettirmesi lazım gelen hare-  
kât-1 teşkil eden işte buhar teşhis edildiği taktirde ka-  
nunı cezanın elli beşinci maddesinin son fıkrasında aynen

"Kanunı esasiyi ve hükûmetin şekli ve heyeti veya saltanat-ı seniyenin usulı verasetini tağy<sup>i</sup>r ve tebdil veya imhaya cebren teşebbüsü sabit olan şahs idam olunur", deye musarrah olan ve vazii kanunun makubı bulunan kanunı esasının esas ve ruhunu tağyir eden efalı cürmiyenin mevzu-ı bahs edilmek istenildiği tebeyyün eder. Hulasa olarak tekerar arz etmek isterimki bu noktanın kemalî ehemmiyeti vardır, Paşa Hazretleri, bu davayı mahkeme-i möhterimlerine sevk ettiğimiz zaman cürmin, hükûmetin~~x~~ şekli ve heyetini tağyir ve tebdil olduğunu arz etmişdik halbuki icra olunan tetkikat ve muhakemattan sonra hasıl olan kanaata nazaren ceraimi vakı-a şekli hükûmeti tağyir değil, belki kanunı esasi ile muayyen olan idare-i hükûmeti tebdil ve tağyir dirki buda, kanunı esasının ahkâmı mevzuesini tağyir demektir. Zira bu harekât-ı cürmiye ile şekli hükûmet tağayyür etmemiş, idare-i devlet tağayyür etmiştir, idare-i devlet ise kanunı esasının ahkâmı sarıhasıyla muayyendir, şu halde kanunı esasının sarıhası tağayyür etmiştir, esasen vazii kanunun bu maddede " Kanunı esasi" cümlesini vaz etmiş olması kanunı esasının şu suretle tağyir ve tebdilini kasd etmiş bulunmasından mütevelliddir, yoksa salahiyettar olan mecalisde, meclisi mebusan ve âyanda kanunı esasının kuvvecebriye istimalıyla kahren tebtıl ettirilmeyeceği aşîkârdır.

Derece-i mutabakat fiili dahi şu vechle teayyün ettikten sonra faili cümle olanların teharri ve tefriki icab eder. Şimdiye kadar vakı ~~x~~ olan maruzatım gösteriyor ki efalı cürmiyeden add ettiğiniz hususat cemiyeti hafiye

X(Sahife 192)

erkânının icraatı ve mücrimde anın aza-i fealesidir. Şu halde bu davada tecrim emrinde aranılacak ve tahlil edilecek nokta cemiyeti hafiye mensublarını tayini keyfiyetidir. Mustantık kararnamelerinde mufassalen mevzu-ı bahs edilen ve komitenin kendilerince mühümm add ettikleri muamelat-ı hükûmetle irtibat-ı pek az ayan bir halde gösteren esbab ve delaile ve alelhusus kuvve-i icraiye de mühimm bir mevki tutan maznunu aleyhimden bazılarının keşalik maznunu aleyh olub elyevm halı firarda bulunan maliye nazırı esbakı Cavit Beyin, ilanı harbın tarihi ilanından zamanı isticvabına deyin muharebe esnasında ceryan eden bütün safahat ve vukuat-ı irae eder tarzdaki mefsuh meclisi mebusan beşinci şubesinde sebk edip esbabı subutiyeden olmak üzere divan-ı harb-ı âlilerine tay<sup>K</sup>dim ettiğimiz muvassal ifadatını haki matbu zabıtnameler münderecat-ı ve keزالık o sırada Bahriye Nazırı olan Çürüksulu Mahmut Paşa Hazretleri ile yine o kabinede âza bulunan Adliye Nazırı İbrahim Beyin ifadatı möhteviyatına göre son beş senelik silsile-i seyiattan mesul olmaları icab eden maznunu aleyhimden sadrı esbak firari Talât Paşa ile Bahriye ve Harbiye Nazırları olub rütbeleri ref edilmiş olan Enver ve Cemal Beylerle o kuvve-i hafiye yi adeta ihdas etmiş bulunan Doktor Nazım Beyin harbi umumînin ilanından mütarek<sup>e</sup>ânın aktına kadar mevkiî mesuliyeti ve cemiyetin program haricindeki icraatıyla meşğul olan kuvve-i hafiyesiyle alaka-i hafiyeleriniñ muhafaza, ve o kuvve-i hafiye ye minelkadim intisabla bir çok ceraim



ve cinayata iştirak ve kuvvetin kendilerine bahş ettiği cürayet ve cesaretin tevliğ eylediği hareketi ve şahsiyeleriyle memalik Osmaniyenin tarzı idaresi tahtı tekeffülünde bulundurulmuş ve devleti Osmaniyenin mevcudiyeti siyasiyesini temine hadim olan kanunı esasının salifül arz ahkâmı sarihâsını bilfiil tağyir ettikleri tehakkuk ve tebeyyün eylemişdir, binaen aleyh muameleyhim Talât Paşa ile Enver, Cemal ve Doktor Nazım Beylerin kanunı esasının yüz yirminci maddesi hilafında hareketle İttihat ve Terakki Cemiyetinin şekli zahirisinden büsbütün başka bir şekl ve mahiyette bir cemiyeti hafiye teşkili suretiyle kanunı esasının ahkâmı sarihâsını tağyir etmek fiilinin faili oldukları tebeyyün etmekle muameleyhimin mücrimiyetlerine ve hareketlerine tevafuk eden cemiyetler kanununun üçüncü ve on ikinci maddeleriyle maatuf aleyhi olan kanunı cezanın elli beşinci maddesinin son fıkrasına tevfikeyen tayini cezalarına ve diğger maznuninden olup halı firar ve ihtifada bulunan Maliye Nazırı sabıkı Cavit ve Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şerif Beylerden, muameleyh Ma Mustafa Şerif Bey memleketimizin nadiren yetiştirdiği erbabı kemaldan olup Avrupada ciddi surette tahsilini bilikmal memlekete avdetinde müktesabat-ı aleyisini menafii âliye-i memleket uğurunda sarf ve istimala hasr eylemiş ve bu maksatla kabul eylediği makamı nezarette dahi hiç bir nufuzın tahtı tesirinde olmayarak çalışmış ve harbin son senelerinde kabul eylediği zamanı nezaretinde harbin tevliğ eylediği ahval

cümlesinden olmak üzere teşkil edilen ihracat komisyonu riyaseti dolayısıyla haiz olduğu selahiyeti vasiayı tamamen hüsni istimal etmiş ve diğer bir takımları gibi ihraz ettiği mevkiî menafii şahsiyesine alet etmek küçüklüğünü gösterimemiştir, tahkikat-ı istintakiye sırasında sebk eden ifadat-ı kamilen bu cihat-ı müyit olduğu gibi icrai muhakeme ilede aksini müsbet hiç bir delil ve imare-i kanuniyeye destres olunamamıştır.

Miliye nazırı esbakı Cavit Beye gelince müşarileyh devletin menafii âliyesini derk ve teyakkun ederek harba ademi duhul için pek çok ibrazı mesa-i eylemiş olması ve buna muvaffak alamayınca istifa etmiş bulunması kendisinin o kuvve-i rabienin tahtı nüfuz ve tesirinde ifai memuriyet pek bariz delailden olub esasen devleti alie-i Osmaniye'yi şu halı felakete ilka eden esbabın en birincisi harbı umumîye duhul olduğu teemmül olur ve müşarileyhin Meclisi Mebusan-ı mevsuhın beşinci şubesindeki beyanat-ı tetkik ve mütalaa buyurulsa görülürkü Cavit Bey hiç bir zoman kuvvai hariceye ve hafiye'nin tahtı emr ve nüfuzunda kalmamıştır ve daima menafii mülk ve milleti siyanet ve müdaf'aa ile menfaat-ı şahsiye endişelerini katiyen redd etmiştir, müşarileyhin harbı umuminin zuhurundan evvel ve badel irtifa son senelerde tekrar kabinede bulunması dahi, takib etmekte olduğumuz nakta-i nazara göre mucibi muaseze isede, şu kaddarkı müşarileyhin İttihat ve Terakki Cemiyetinin Meclisi Umumîsi âza-i tabiiyesinden olması dolayısıyla ne istifa-

sından evvel ve nede badel istifa tekrar Maliye Nezaretine geldikten sonra o Meclisi Umumîde bulunduğuna ve muzakerata iştirak ettiğine dair elimizde pek ufak bir delil mevcut olmayıp bilaks vükelalık mesnedini terk eylemesi ve harbî umumiye o kuvve-i hafiye'nin arzu ve muvafakatıyla dahil olduğu hakkında sadrı esbak Sait Halim Paşanın Meclisi Mebusanda Beşinci Şübesindeki beyanat-ı evvel ve aher o kuvve-i rabieye, o kuvve-i hafiye'ye ademi inkiyad ve mütafvaatına en büyük burhandır. Zekâ-i hariküladesıyla belâğet ve telakat-ı müstesnasıyla bir şahsiyeti mümtaz olan Cavit Bey Avrupa ricalı siyasiye ve maliyesi arasında şayanıiftihar ber mevki kazanmıştır, binaen aleyh bir nezaret mevkiini muhafaza etmek için bir takım kesanın müdahelatına mâruz olmağa tehammül edeceğinze vicdanın hiç bir vechle kail olmadı.

Alacağı maaşın pek fazlasını Avrupada bir müessese-i maliyede çalışmağa kazanabileceğini şahsiyeti en büyük kâmil ve zamindir, son defa Talât Paşa kabinesinde Maliye Nezareti teklif olunduğu vakit Berlinden Talât Paşaya

(Sahife 193)

verdiği cevabı reddetmek sureti divan-ı âlilerine takdim ettiğim mefsuh Meclisi Mebusandaki beyanatı arasında mevcut olduğu gibi bilahere Cavit Bey tarafından nezareti kabul etmesi için çekilen telgraf üzerine ne gibi şerait dairesinde teklifi vakı-ı kabul eylediğinde muhar-

rerdir. Arz ettiğim o beyanat-ı mufasssala ve telgraf cevab-  
ları kendisinin öyle bazı hafi kuvvetlere serfiru etme-  
diğine en kati delaildendir. Cavit Bey hakkında vaktıyla  
pek çok şeyler söylenmiş ve işidilmiştir - elcümle yapmış  
oldığı istikrazlardan verilmesi adet olan komisyonları  
alarak mebaliği azime cemi ve derc ettiği şayi olmuştur,  
fakat bu şai-a cüzi, küllü hiç bir delil ile teeyüd etme-  
miştir, ve kendisinin tarzı mayişeti ve güzarişi hayatı  
bil aks öyle ashabı servet ve samandan bulunmadığını irae  
eylemektedir, mumailayh hakkında tahkikat icrasını mucip  
yeni veya eski bir cürme müttali olduğumuz taktirde heman  
hakkında takibar kanuniye icra edeceğimiz şüphesizdir.

Şeyhülislâm esbak Musa Kâzım Efendi Hazretlerine  
gelince müşarileyh memleketin ilm ve ürfanı namına mühimm  
bir mevki sahibi oldıktan başka bu gün birer mevki bülend  
tutan müntesibini hukukın kendisinin rahle-i teddisinden  
senelerce ~~far~~ feyz aldığı bir sima-i möhterimdir, böyle  
bir mevki ve mefküreye sahip olan müşarileyhin hasis ve  
na meşru ~~ak~~ amal ile meşguliyetini hiç bir aklı selim  
ve sahibi izaan kabul edemez, esnai muhakemede tahassül  
eden kanaat ve irad olunan esileye verdiği cevablardaki  
safiyeti kalbiyenin tercümanı olan vaz ve atvar müşari-  
leyhin nezareti ahlakiye ve vicdanisesine en bahir delil-  
dir, binaen aleyh bu gün Türk gençliğinin kendisine bütün  
kuvvetiyle ve mevcudiyetiyle merbut bulunduğu möhterem  
muallimleri yokarıdan beru arz ve tay<sup>f</sup>sil ettiğim fecayi

ve cinayetle hiç bir zaman şaibedar olmamıştır, ve bunada imkânı maddi yoktur, bihakkin işğal ettiği makâmı mualla-i meşeyhet hir zaman için müşarileyhin ilm u fazlı dolayısıyla kendisinin bir mevkiî tabiisidir.

Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı esbakı Haşim Bey Efendiye gelince, müşarileyh dahi bütün hayatı memuriyetini pek afif ve vicdanına hakim olarak imrir ile hiç bir zaman fırkanın icraatına iştirak etmemiş ve harbî meşumın son senelerinde kendisine teklif edilen Posta ve Telgraf Nezaretinde ahvalın tevlit ettiği zaruret ilcaatı ve hizmeti vataniye emniyesiyle kabul etmiş olduğu bu memuriyetinde katiyen kendisini lekedar edecek şekilde kuvve-i hafiyenin evahirine itaat ve inkiyad etmemiş ve bütün harekâtıyla ictihadı zatisine hakim ve nezahet ve kanaatı vicdaniyesine sahip olduğu ve pek yüksek bir hamusa malik oldukları halde ifa-i vazife eylemişlerdir, müşarişeyh hakkında tahkikat ve divan-ı âlilerince ceryan eden muhakemattada kendisinin kezalik mahkûmiyetini mucip hiç bir imare-i kanuniye tehassül edememiştir.

Âyan reisi esbakı âyandan Rifât Bey Efendiye gelince, müşarileyh seferberlikten mukaddem yani 329 senesi şubatı evahirinde mukaddema Balkan harbının bu milleti masumeyi ilka ettiği felaketli anlarda bir mecburiyeti vicdaniye ile mecburen kabul ettiği Maliye Nezareti mevkiinden istifa ile çekilerek kuvve-i teşrikiye miyanına dahil ve heyeti âyana âza tayin olunmuşlardır, epk asil

ve necip bir aileye mensup olan ve bütün hayatı memureleri namuskârane muvaffakiyat ile 3 mali bulunan Rifât Bey Efendi, harbi umuminin devam ettiği müddet zarfında devletin mukadderat-ı üzerinde mühimm tehavvûlat ve teşevvûsat husule geldiği sıralarda âyan riyasetinde bulunarak kanunı esasının 64inci maddesinin ahkâmı sarıhası daire-sinde heyeti mebusandan verilen kavanin ve muvazene layihaları üzerinde heyeti âyanca icra kılınmış olan tetkikat dolayısıyla icab eden muamelat-ı tertib ve müzakerat-ı idare ve tanzim ile meşğul olarak hiç bir vechle o şerzime-i kalilenin tervici amal ve efkârına hizmet etmemiş vezaifi saire-i siyaseti kemalı namus ve bitarafi ile ifa eylemişlerdir, binaen aleyh kendilerinin diğer zevat gibi bu kuvva-i hafiyyeye iştirak eylediklerine dair hiç bir delil ve imare yoktur. Elyevm divan-ı harb-ı örfi, divan-ı âlilerinde mevzu-i bahs olan kanunı esasının ahkâmı münderecesini tağyir ve bu gibi amal ve mekasidi cürmiye ile meşğul olduğunu beyan ettiğimiz maznunların efal ve harekât-ı cürmiyelerine gerek doğrudan doğruya hem fiil olarak ve gerekse tahrikât ve cürmen vesaiti icrayesini tedarik ve madde-i cürmiyeye idad ve teshil suretle riyle firen zimedhel olarak iştirak eylediklerine ve hatta bir kısım mücriminin harekât-ı cürmiyelerini teyvic ve umurı memurilerinde amel olmak üzere bu ciheti temin etmek suretiyle bir cürme ahlaki ilde maznun bulunduklarına dair kanaatbahş olacak hiç bir göna delil ve imare-i

kanuniye tehassül edemediğinden müşarileyhim Musa Kâzım Efendi Hazretleriyle, Rifât, Haşım ve Cavit ve Mustafa Şerif Bey Efendilerin beyaetlerine karar itası ile lazıme-i madeletin ifasını talep ve hükûmetin harbı umumiye duhulı üzerine kabineden çekilen ve cebren Avrupaya gönderilen Süleyman El Bustani ve Osgan Efendiler, haklarındaki bu maznuniyetten haberdar olsa idiler ve İstanbula gelmelerine imkân bulunsaidı belki şu davete icabet ederlerdi fakat daire-i kanuna tevfikeyen tebligat ifa edilmiş olmakla beraber bu teharri ve tebligattan kendilerinin haberdar olduklarına vicdanen kani değilim, binaen aleyh müşarileyhima haklarındaki davanın tefriki mukteza-i hakkaniyet ve adaletten bulunduğundan müşarileyhima ile henüz vaziyeti sıhhiyesi teayyün edemeyen Ahmet Esat Efendi Hazretleri hakkındaki davanın tefrikini istirham ederim.

Son bir söz olmak üzere şunıda ilave ederim ki müddeiyat ve maruzatım ancak bütün efkâr ve efaal ve amalına kanuni ve anın hüsnî tatbikini nokta-i nazar edinmiş olan memuriyetimizin mahsulı ictihadı ve kanaatı vicdaniyetimizin netice-i ilhamatıdır.

Reis- Müddei Umumî Muavinine hitaben: mazereti meşruenizi isbat etmeksizin huzurı mahkemede alenen nakzı siyam eylediğiniz için sizi tevbih ediyorum.

Müddei Umumî Muavini Reşat Bey- Nakzı<sup>Z</sup> siyam etmedim  
d  
duşaklarımı islattım.

Reis- Müdafaa vekili Ali Haydir Beye hitaben: ya-

rında sizin müdafaanızı dinleriz.

Muhakemenin hitamı saat 4, dakika 20.

---

Divan-ı Harb-ı Örfi Zabıt Heyeti Amiri:

Abidin Dav'er.



(Sahife 195)

8 Mart 335 tarihinde İrade-i Seniyyeyi  
Hazreti Padişahiye iktiran eden Kararname  
mü  
ile/teşekkül Divan-ı Harb-ı Orfi  
Muhakemat-ı Zabıt Ceridesi.

---

Reis : Ferik Mustafa Nazım Paşa,  
Âza : Mirliya Zeki Paşa, Mirliya Mustafa Paşa,  
Mirliya Ali Nazım Paşa, Miraylay Receb Ferdi Bey,  
Müdde-i Umumî Muavinlerinden Reşat Bey.

---

Yedinci Muhakeme

Perşembe: 26 Haziran 1335.

Vicahen muhakemeleri icra edilen muznunların esamisi:

Esbak Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi,  
Esbak Şeyhülislâm Esat Efendi,  
Esbak Âyan Reisi Rifât Bey,  
Esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Hüseyin  
Haşim Bey.

Gıyaben muhakemeleri icra edilen maznunların esamisi:

Sadrı esbak Talât Paşa, Esbak Harbiye Nazırı Enver  
Efendi, esbak Bahriye Nazırı Cemal Efendi, esbak  
Mearif Nazırı Doktor Nazım Bey, esbak Maliye Nazırı  
Cavit Bey, esbak Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı  
Osgan Efendi, esbak Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman  
El Bustani Efendi, Esbak Ticaret ve Ziraat Nazırı

Mustafa Şerif Bey.

Birinci Celse saat 4, dakika 15.

Reis- Maznuninin Müdafaa Vekili Ali Haydar Beye hitaben: Buyurun.

Müdafaa Vekili Ali Haydar Bey- Reis Paşa Hazretleri, heyeti celileniz esbak kabine erkânını muhakeme ettikleri esnada yani 4 Mayıs 335 tarihli kararında aynen şöyle demişdi "Hiç bir nüfuz ve tarafigiriye katiyen müncezip olmaksızın mehafetallah ile meşhum olan kalblerimizin darebatından başka sedaya kulaklarımız samit olduğu halde kudreti beşeriyenin yettiği mertebede tatbiki adalete cezm ve kasd ettik".

O günden düne kadar bir hailı zaman geçti. Şu sıralarda oturan zevattan bir kısmını, kemen ve keyfen pek büyük bir kısmını başka yerlere götürdüler ve şimdi heyeti celileniz esasen bir cürm işlememiş olan ve şahsiyetleri ve bulundukları makamı nezareti zamanı işgal hasebiyle her türlü mesuliyeti cezaiyeden zaton beri bulunan müvekkillerim esbak Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi Hazretleriyle müvekkilim Posta Nazırı esbak Haşım Bey Efendiyi muhakeme ve hükmünü verecek, bendeniz bu kararın mahkumiyet kararı olacağına bir türlü ihtimal veremiyorum, çünkü, bir taraftan Allah korkusu deye ifade etmek istediğiniz o büyük manevi kuvvet, diğer tarafından tarihin, nesli mustakbilin sizin

omuzlarını tahmil ettiğix müx ettiği mesuliyet o kadar büyük, o kadar ağırdırki bunlardan teberri ancak ve ancak şimdi aynen okuduğum ve sizleri öldükten sonrada ebediyen yaşadacak olan bu muciz kelamın ahkâmına riayet ile mümkündür, öyle olursa - ki buna bütün mevcudiyetimle eminim - müvekkillerim tamamen müsterihdirler, siz kararlarınızı verirken her türlü siyasi efkârdan ve siyasi ceryanlardan tamamıyla münezzem ve yalnız asil bir fikri adaletle hareket edeceksiniz, ben buna bütün mevcudiyetimle eminim, ben Musa Kâzım Efendi Hazretleriyle Haşım Bey Efendiyi müdafaa ederken kendimi kanunı cezanın, usulı muhakemat-ı cezaiyenin hir müttehimi müdafaa için bulundurmağa mecbur gösterdiği müdafaa vekillerinden add

(Sahife 196)

~~ediyorum~~ etmeyorum,

aynı zamanda Musa Kâzım Efendi Hazretleri ile Haşım Bey Efendinin o büyük şahsiyeti âliyelerini ve tadihe geçmiş olan hayatı memure ve siyasiyelerini, namuslarını, namusu milliye lekeleyecek ufak bir harekette bile bulunma dıklarına imanımda var. İşte böyle katii imanladırki huzurı 7 âlilerinizde bu iki zatı müdafaa ediyorum.

Makamı iddia dünkü iddianamesinde mabihif tatbik olmak üzere gösterdiği maddenin ismini bir az tefsir veya başka türlü tevsim etmesine rağmen zatı madde ittihat ve Terakki Cemiyeti Meclisi Umumîsinin dördüncü bir kuvvet şeklinde umurı hükûmetçe, muamelat-ı hükûmete, müdahale

ile şekli hükûmeti teddil eylemesi maddesinden ibaret bulunuyordu, veyahutta müvekkillerim hakkındaki isnad yalnız silahım nazariyat-ı cezaiye olduğu halde - lüzumsuz sözlerden sarfı nazar ederek şu noktalara inhisar edecektir:

Birincisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve teşkilât-ı.

İkincisi, İttihat ve Terakki Cemiyetinin siyasi bir fırka haline inkılabı.

Üçüncüsü, Meclisi Umumî âzası, vezâif, mahiyeti.

Dördüncüsü, İngiltere fırakası siyasiye teşkilât-ı ve hürriyet itilaf fırkası teşkilât-ı, cürmü mütesavvur alabilirmi?

Beşincisi, bazı mütalaat-ı hususiye.

Altıncısı, dahl ve iştirak cürmü.

Yedincisi, Musa Kâzım Efendi Hazretleriyle Haşım Bey Efendinin hususiyeti halları.

Sekizinci kararnamede iddia edilen elli beşinci maddenin zatı madde-i ademi tedabülükı.

Dokuzuncusu, hatimedir.

Cemiyet denilince, Res Paşa Hazretleri, ilk hatıra gelen mefhum meşrutiyeti idaredir, çünkü cemiyetleri doğuran ~~takdir-i ilahî, üç zâtı muayyen bir gayenin~~ meşrutiyeti idarelerdir, istibdad tarzı idaresi ağızlara kilid taktığı iki, üç zâtı muayyen bir gayenin istihsalı için bir araya gelmekten men eylediği halde meşrutiyet, cemiyetler teşkiline müsaade etmek suretiyle en esasi bir hakk olan hakkı

ictimâ-ı hakkı meşvereti bahş ediyor, aynı zamanda muavenet, hüsnî muâşeret esaslarının teessüsüne yardım eden müessesesattan en mühimmleride cemiyetlerdir, işte bu esaslara binaendirki bütün medenî memleketlerde, meşrutiyetle idare olunan her yerde cemiyetleri müsaade edilmiştir, yalnız cemiyet teşkilî hakkı diğer nev hakk gibi gayri mahdud değildir, onunda bir takım kuyud ve şurutı vardır. Bilhassa bu kuyud ve şurut bizim kanunî esasımızın tadil ve islahı sırasında cemiyetler nizamnamesine bir takım mevadd konulmak suretiyle nazarı itibara alınmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti gerek kanunî esaside bulunan serahete ve gerek cemiyetler nizamnamesinde mevcut bulunan kuyud ve şuruta tamamıyla muvafık olarak teşekkül etmiş ve menafii umumîyeye hadim olduğu şura-i devletce ve hükûmetce resmen tasdik edilmiş bulunduğu cihetle artık cemiyetin teşekkülünün muğayiri kanun olduğunu düşünmeyede mahal yokdur zanederim. Esasen cemiyetin ~~meşrutiyetin~~ meşrutiyetten bonra bu tarzda teşekküline hiç bir kimse itiraz etmediği gibi oraya âza tayin olunabilen bir zatın bir mücrim olabileceğini kimse hatıra getiremiyor.

Nasıl getirebilirki o zamanlar, meşrutiyetin ilânını müteakip, doğ başda sevgülü padişahımız bulunduğu halde bütün efradı millet, münivver denilen bütün tabakat-ı Osmaniye, bu cemiyete ya dahil olmuş veyahut ona mu<sup>z</sup>ahheratta bulunmuştur, bu mesele hakkında tabii fazla izahata lüzum görmeyorum. Osmanlı İttihat ve Terakki

Cemiyeti, siyasi fırka halına inkılabı olan 329 senesine kadar bir cemiyet halinde idi, onun ayrıca fırka ile temasını temin etmek üzere birde taşra teşkilât-ı vardı. O zaman tamamıyla ictimai-i bir cemiyet halinde olan İttihat ve Terakki cemiyetinin Meclisi Mebusandaki fırka-i siyasiyesiyle mevcut olan münasibetini bendeniz şu suretle hulasa ediyorum.

Merkezi Umumî efkârı umumîye ile fırkasında devamı ezzem olan aheng ve irtibatın muhafazası için memleketin ahvalı umumiyesi hakkında edineceği mulûmattan temini mümkün nafiî vataniye için muvafık gördüklerini fırkaya tebliğ eder, fırkada teşebbüsâtının netaicinden Merkezi Umumîyi haberdar etmek eyler : Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti nizamnamesi, madde 22". Merkezi Umumî devletin siyaseti umumiyesi hakkında fırkadan alacağı malûmata ihtina ederek münasip göreceği vesait ile efkârı umumiyeyi tenviri maksadını say eder ."Madde 23".

Siyaseti devletin mesuliyeti Meclisi Mebusanın okseriyetine istinad eden hükûmete ait olduğundan Merkezi Umumî efkârı umumiyeye ile fırkasının arasında, sıreti muharrerere vechle, vasıta-i tenvir ve tebelluğ olmaktan başka suretle umuru siyasiye-i devletle iştiğal etmez "Madde 24".

Cemiyeti mevize-i diniye, misessetat-ı ilmiyesiyle, neşriyat ve teşebbüsât-ı müfidesiyle milletin terbiye-i siyasiye ve ictimaiyesine hizmette ve intihabatta efkârı umumîyeye teahhütte devam eder Madde 25".

Reis- Bunlar 329 senesinden evvel olan hususat, ki biz ohların muhakemede nazarı dikkata almadık, binaen aleyh müdakaatınızı 329 senesinden sonra olan vukuata hasr ediniz bunların hepsi malam şeyler, nizamnameler ortada.

Müdafaa Vekili Ali Haydar Bey- Pek iyi, Efendim, 329 senesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyetini, reis Paşa Hazretleri, bir fırka-ı siyasiye halına inkilap etmiş gönüyoruz. İttihat ve Terakki fırkası cemiyet iken meşrutiyetin verdiği tecarib ile kendisinde bir rüşti siyasi<sup>1</sup> görerek cemiyeti fırka halına geçermeye lüzum görmüş ve Avrupadaki fırakı siyasiye teşkilât-ından ve bil hassa İngiltere fırakı siyasiyesi teşkilâtından mülhem olarak 329 senesinden sonra nizamnamelerini tetvin eylemiştir. Meclisi Umumînin 332, 333 senelerindeki nizamnameleri tekik buyurulacak olursa üç nev âzadan mürekkep olduğu görülür:

Birincisi, âza-i tabiiye,

İkincisi, âza-i müntehibe,

Üçüncüsünde, âza-i mülhike.

Meclisi Umumî 24 âzadan mürekkep olup âza-i tabiiye ve müntehibeden mürekkebdır. Âza-i tabiiye, Merkezi Umumî âzalarıyla reis ve kâtibi umumîden âza-i müntehibe laaka "sülzanı heyeti teşriiyeden olmak üzere kongrece intihap olunur "madde 15".

(Sahife 197)

332 senesi nizamnamesinin altıncı maddesine göre: Fırka hükûmette bulunduğu taktirde Meclisi Umumîye dahil olmayarak kabine âzalığine intihap olunan fırkaya mensup zevat âza sıffetiyle Meclisi Umumîde bulunurki bendeniz bunu âza-i mülhike olarak tasvir ettim, şu iki maddeden müstifad buyurulacağı üzere, Reis Paşa Hazretleri, Meclisi Umumîde âza-i tabiiye veya muntehibe sıffetiyle bulunmayan Meclisi Vükela Heyeti âza-i mülhükedendir, yani bunların Meclisi Umumîye irtibatları gayet hafif ve sırf fırkacılık nokta-i nazarından inzibat ve intizamı siyasi temini maksadından münbeisdir. Meclisi Umumînin vezaifi ise, bilhassa nazarı dikkatınızı celb ederim, İttihat ve Terakki fırkası programının tefsir ve tatbikine nezaret ve fırkanın idaresine müteallik mevaddı umumiye hakkında ittihazı mükarrerat etmek, resi umumî tarafından vekilen ve nizamnameye, programa zabt ve rapta ve intihabata müteallik bulunan meseleler hakkında beyanı mütalaa cylemek, fırkanın Meclisi Mebusanda ve haricdeki teşkilâta aynı istikamet ve ceryanlar verilmesini temin için propaganda yapılacak hususat-ı tayin etmek fırakı siyasiye ile ledeliktiza müzakere ve itilaf etmek, Mebus namzedlerini tekarrur ettirmek, Reis Paşa Hazretleri, sırf Meclisi Umumî teşkil etmek, şu maddelerden görülüyor ki, katiyen bir cürm teşkil etmez, oraya gerek bilintihap ve gerek bittabiiye ve gerek bililhak âza bulunmak haddı zatında bir cürm teşkil etse ~~bx~~ bütün medeni milletlerin



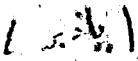
teşkilâtında böyle ~~men eylemesi lazımdır~~ ~~halbuki mesele~~ şeyler bulunması ve onların kanunlarının ~~kanuniyatıdır~~ bunları men eylemesi lazım gelir, halbuki mesele temamiyle aksidir, bilhassa İttihat ve Terakki fırka-i siyasiyesinin teşkili esnasında nazarı dikkata alınan mesele temamiyle İngiltera fırkalarının teşkilât-ı olmuştur. Hatta bir çok yenleri İngiltera fırakı siyasiyesi teşkilâtından noksandır.

Bunu Kont "Ostroski"nin "La Démocratie et les Partis Politiques" nam eseri tamamen izah eder ve arzu buyurulduğu taktirdede mahkeme-i möhteremelerine aynen taktim etmeye hazır olduğum kitabın bazı nokt<sup>a</sup>larını arz ve izah etmek istiyorum.

Sahife 51 ilahere ... "Bil reformı"nı takip eden ilk senelerde merkez fırkası teşkilât-ı meydana gelmiştir. İşbu teşkilâtın merkezi Londrada olup her tarafa buradan intişar eylemiştir, ilk cemiyet, muhafazakârların tesis eyledikleri "Carlton Club" olmuştur.

İngilterada siyasi fırkalar evvelcede yok değildi. Bunların esası aranacak olursa, on yedinci asra kadar çıkılır, fakat bu teşkilât, esası bir mahiyette siyasi ve tam bir mevcudiyete malik olmayıp adeta kahve ve meyhanelerde vuku bulan ve siyasiyattan bahs edilen ibtida-i toplanışlardan ibaret idi, esaslı teşkilâta ve bazı bir usul dairesinde kaid ve kabul edilen âzaya ~~mik mik~~ malik cemiyetleri ancak on dokuzuncu asırda görebiliyoruz, müş-

terek hissiyat ve mübaşeret ihtiyacatını tatmin ve yekdigerce musavenet esbabını istihsal için teşkil edilmiş olan cemiyetler bilahere siyasiyun için bir mahallı faaliyet olup kalmıştır.

"Bil reforminin" en heraretli zamanında, gerek bir mingam ve gerek diğer yerlerde "İttihadi siyasi" Unions Politiques"ler teşkil edildiği sırada (Tori)ler dahi el ele vermek ihtiyacını hiss etmişler ve 1831 senesinde "Carlton Club"ı teşkil etmişlerdir. Bu, bir ictimâ merkezi olup siyasiyata dair konuşuluyordu, cemiyet planında muvaffak olmuşdu, gerek meclisi mebusan ve gerek âyan âzası "Carlton Club"de bulunurlar, yapacakları işleri kararlaştırırlar, icap eden emrleri alırlar, verirlerdi. Âza-i mütehayıza-i mahallîye ile fırkanın erkânı mührimesiñi görmek üzere taşradan Londra<sup>y</sup>da gelen, âza, kendilerini "Carlton Club"de göreceklerinden emin idiler, ancak oradadırki müsavat ve samimiyet emellerinin husul pezir /  olduğını görürlerdi. Bu suretle kendilerinden doğan münasebat ve bunun neticesi husul bulan nüfuz ve tesirat klube mukayyed âzayı yekdiglerine pek samimî bir surette takrip ediyordu.

Cemiyetin senesinde teşkil edilmiş olan "siyasi bir komite "Un Comité Politique" âza-i mukayyede ile meclisi mümessillerinin ~~vaxidarexat~~ (murahhaslar) münasebat-ı müstakbelesini tanzim ve idare ediyordu. Liberal Carlton Club"ın bu büyük rolını görerek 1836 senesinde

"reform klub" "Reform Club"ı açmışlardır, bu klub bir az zaman sonra liberalların karargâhı umumîsi olmuştur. Bunununda "Carlton Club"nininkinin aynı vezâifle meşğul bir komitesi vardı.

Sahife 59-60...ilahere.

/Bunun üzerine radikal âzadan "K. Harri, M. Harris" yeni bir teşkilât planı teklif eylemiştir. Bu plan mucibince bütün taraftarları fırkaya istinad eden hükûmete nüfuz edebileceklerdi/ her mahallenin liberalları toplanarak "Fırkanın Meclisi Umumîsi "l'Assemblée Générale Représentative du Parti" için icab oden murahhasları intihap edecekler. Bu murahhaslar doğrudan doğruya ehali tarafından intihap edildikleri ve onlarla daima temas ve münasebatta bulundukları için ofkârı umumîyeye bihakkın tercüman olabilecekler, günün mühumm ve gayrı mühimm bütün mesailine dair taraftarlarına malûmat ve izahat verecekler, intihap esnasında namzedleri hakkındada sureti hususiyede propagandada bulunaçcaklardı, işbu ilan mahalle mahalle, miting miting propaganda edilerek tamam kabul edilmişdi".

Sahife 81...ikk ilahere.

"Bu muvaffakiyetten cesaret alan"koküs", anan ve hatta naziyan-e-i eline aldı, hükûmet, Meclisi Mebusan ve Âyanda mukavemete veya tezahurat-ı husumkâraneye mâruz kaldığı zaman heyeti merkeziye, klubları ayaklandırır, mitinge teşvik eder, Meclisi Mebusana nâmütenahi muraacaatlarda bulundurur, protesto veya ademi memnuniyet mek-

tubları yazdırır, kebuslara doğrudan doğruya emren bile verdirirdi. "Birmingham"dan çekilen ufacak bir telgrafname taşra klublarını harekete getirmeye kâfi idi, artık pelengi milli, zaman ve siyasete göre, meserrretten veya hiddetten haykıldır, inler köpürürdü. Gayet muntazam bir surette yapılan işbu tahrikât, mukarrerat, beyannameler ve saire üç dört kimseden çıkıyordu. Bu kimselerin arkasında veya onlarla beraber "çembirlin" in

(Sahife 198)

bulunduğu hükümetin menafii ve müdafaası için bütün teşkilât-ı onun idare ettiğine şüphe yokdı.

"Birmingham federasyonu" La Fédération Birmingham" liberalların yegâne teşkilât-ı merkeziyeleri değildi, "vep" teşkilâtıyla taşra şubelerinden sarfı nazar, "Manchester"de dahil olduğu halde fikri umumî için ayrıca birde teşkilât-ı millîye mevcuddı. Bu millî teşkilât "Teceddüd ve İttihatı millî " "National Reform Union" namını taşıyordu. Bir aralık millî İttihat söner gibi olmuştu. Liberal teşkilât-ı "Birmingham"dan idare olunmağa başlar başlamaz diğer şehirlerin bir hayli liberalları dahi, hububat kanununun esna-i müzakeratındaki münakaşat ve müşatemeta rağmen merkezi sıkletin "Birmingham"nakl edildiğinin gördüler. Bunun üzerine diğer liberallar teceddüd ve İttihatı millîyi ihyaya lüzum görerek planın mevkiî tatbiki isalını "Jan Briç<sup>e</sup>" İttihat fikrini

havale eylediler,

~~muvaffakiyet~~ "Jan Briç" ittihat g fikrini pek muvafık bulmakla beraber program olarak bir noktanın, islahaticrası noktasının kabulunda israr ederek araziye müteallik kanunların islahını tavsiye cylemiştir. Bunun üzerine "Mançestır"de bütün klub ve şehir murahhaslarından mürekkep büyük bir kongre akd edilerek esaslı bir program tanzim ve kabul edilmiştir. O dakikeden itibaren "İttihatı Milli"nin vazife-i esasiyesini kütub ve resaili mütene mütenevvio neşr ve tevzi, memleketin aksamı muhtelifesine konferascılar izam, ictimaaalar tanzim suretiyle propaganda ve temini muvaffakiyet teşkil eyleyordı.

"Birmingham federasionı" intihap ve meclisi mebusan ve âyan haricinde hayatı siyasiye ile iştiğal için sonraları amiri küll olup kalmışdı, memlekette her ne hareket olursa ondan çıkıyordu. Günün en mühim mesaili siyasiyesinde tezahüratta bulunmak için vesail ihzar eyleyordı "Konferansin liberal nasional" yalnız fırka nufuzu ile kalmıyor, belki kuvve-i icraiyelek selahiyetinide kendisinde görüyordı.

Sahife 159... ilahede.

"Koküs"de iki şahsiyet vardırki teşkilâtın direyi mesabesindeirler. Bunlarda kâtibi umumî ile cemiyet reisi dir. Kâtibi umumî heyeti icraiye tarafından muntahip ve onun talimât-ı dairesinde ifa-i vazife ile mükollef olup selahiyeti pek vasidir.

"Şübe kâtilerini "les secrétaires de quartiers" idare eden talimât-ı lazımeye veren, teftiş eyleyen



Avstralia, bu müddiamıza bir delildir. En muntazam teşkilata malik, en kavi fırka olan ameile fırkası orada "kokus" esasatı üzerine bina edilmiştir. Fırka mevki iktidarda bulunduğu zaman, gerek fırkanın erkânı ve gerek kabine âzası "Kokus"ın elinde fonograftan başka bir şey değildir. Müttehidi nezaret, istiklal ve mesuliyetten temanen tecrit edilmiştir. Meclisi mebusanda ceryan eden münakaşat bir şekilden ibaret olup her şey evvelde "Kokus"ca tahtı kararına alınmış, "Kokus" tarafından kabul edilmiş olan kanun layihalarına (bill) kuvve-i teşriyece kabul ve tasdik edilmiş nazariyla bakılabilir.

Les chefs du parti et le cabinet, quand le parti est au pouvoir, ne sont que, un "phonographe du caucus" le ministère fédéral a été complètement dépouillé de son indépendance et de sa responsabilité. La discussion au parlement n'est qu'une formalité, tout est décidé d'avance dans le caucus, le bill qu'il a approuvé peut-être considéré comme déjà adopté par le parlement.

İngilterada hakimiyeti milliye ve fırkacılık hayatının maatteesüf henüz bu derecesine çıkılamadığını beyan ederek müellifi eser deyorki.

İngiliz "kokus"ı, nüfuzunu meclisi mebusan ve âyanın zengin âzasına kabul ettiremediği için zımnen onların nüfuz ve hakimiyetini kabule mecbur oluyor. Binaen aleyh âza-i mezkûre teşkilâtın riskni esasisi olup kalmıştır.

Sahife 294... ilahere.

İki fırka arasındaki rekabet maatteesüf iki ticarethane arasındaki rekabet gibi meşru telakki edilemeyece-i

dereceyi bulmuş, intihap reylerinin çalınmasına kadar varılmışdır. Bu meil İngilteranın bütün fırkalarında <sup>e</sup> ilan bilze mevcuttur. Bilhassa "Liberal" fırkasının ~~en önemli~~ en mühim zenberegini böyle meyiller teşkil ettiği gibi keyfiyet muhafazakâran fırkasında daha calibi dikkat bir şekl almaktadır.

Sahife 299...ilahere.

Fırkalar yeniden tanzim ve teşkil edilmiş olan parlamentoya yeni bir hal getirmişlerdir. Meclisi Mebusana intihap edilen mebuslar esgiden olduğu gibi artık müntehiplerinin mümessilleri değildirler. Unsurı şahsi ve mevzii artık bir göna ehemmiyeti haiz değildir. Namzed ekserya devairi intihabiye teşkilâtına yabancıdır, kendisinde evsafı yx şahsiye aranmaz, matlup olan

(Sahife 199)

nokta, bila kaid ve şart, fırkanın programına marbutiyet, müdüranına ve onlar tarafından verilmiş ve verilecek bütün evamire harfiyen itaattır. Namzedlerin gerek serahaten ve gerek zimnen deröhde ettiği vezai fi sadakat ve merbutiyeti tamamen ifa edip etmediğini anlamak için hususi bir heyet vardır. Şu tavsilata göre artık mebus, mebus ve mümessillikden çıkıp talimat-ı mahsuse ile hareket eden murahhaslık mevkiine düşüyor".



Reis Paşa Hazretleri, İngiltere fırakası siyaseti teşkilât-ı hakkında hulaseten zikr ettiğim misallarda gösteriyorki İttihat ve Terakki fırkası teşkilât-ı heman tamamen İngiltere fırka teşkilâtından alınmıştır. Binaen aleyh fırka teşkilâtında ve bitarîkilevveliyeye meclisi umûninin teşkilinde cürm aramak, meşrutiyet ve demokrasi esasıyla gayrı kabili teliftir, bunlar her memleketin siyasi fırka teşkilâtında mevcut olan şeylerden, yani siyasetcilik ve fırkacılıktan ibarettir. Bizde fırkacılık hayatı pek yeni olduğu ve buna alışılmadığı için bir az garip görünüyorsa, bu gibi teşkilâtın icabat-ı meşrutiyetten olduğu düşünülürse gerabet kendiliyinden zail olur.

Paşa Hazretleri, bu umumî mütalaattan hususa intikal edersek deyebilirizki aynı siyaset, aynı hal bizim memleketimizdeki fırakası siyasetinde mevcuttur. "Millî ahrar" gibi "sulh ve selamet" gibi yeni teşekkül etmiş bulunan fırkalar-dan sarfı nazar önümüzde bu gün tamamıyla yeni ve teşkilâtına henüz sahip olmuş bir fırka vardırki o da bu gün <sup>2</sup>şimamı hükûmeti elinde tutan hürriyet ve itilaf fırkasıdır. Hürriyet ve itilaf fırkasının tamamıyla İttihat ve Terakki fırkası gibi Meclisi Umûmîsi, kâtibi umumisi, reisi, şube kâtibleri ve sairesi vardır.

Madde 7 - Hürriyet ve itilaf fırkasının merkezi umumisi Dersaadette olacaktır. "Hürriyet ve itilaf fırkası nizamnamesi."

Madde - Hürriyet ve itilaf fırkasının merkezi umumî

sinde bir reis ve iki reisi sani ile on dört âzadan mürekkep bir meclisi idaresi bulunacaktır.

Madde 13 - ~~Mürriyet ve itilaf fırkasının~~ Her sene Teşrinisani on beşinde fırkaya mensub âyan ve mebusan ile fırka müessislerinden ve merkezi umumî âzalarından ve taşra şubât-ı merkezîye kongreleriyle İstanbul şubelerinin her birinin heyeti ~~umumî~~ umumisinden müntehap murahhaslardan mürekkep umumî bir kongre inikad edecektir.

Kabineyi teşkil eden zevattan bir kısmı merkezi umumî âzasından oldukları gibi reâsi vükelanın ve diğer nazırların her gün merkezi umumîye giderek fırka erkânı istişare ve bir hayli kararlar ittihaz ettiklerini gazetalarda görüyor ve okuyoruz, bunlardan ayrıca bir kolleksyon yapıp taktim etmeyi bedihiyattan bulunduğu için lüzumsuz addettim.

Eger Reis Paşa Hazreteleri başkaca bir madde cürme isnad etmeyerek mücerred bir fırkanın Merkezi Umumî teşkilât-ı Meclisi Umumî teşkilât-ı cürm teşkil ediyorsa usulu muhakemat-ı cezaiye kanununun 26 ve 27inci maddeleri mucibince ben, hürriyet ve itilaf fırkasının dahi bu nevi teşkilâta malik bulunduğunu, müvekk<sup>k</sup>illerimi maznun deye mahkemeye sevkedem ve karamameye vâzi imza eyleyen müdde-i umumî ~~âzası aleyhinde~~ u muve alenen ihbar ediyorum, derhal mezkûr fırka Merkezi Umumî âzası aleyhinde takibatta bulunsun, fakat, Reis Paşa Hazretleri, böyle bir şey olamaz ve yapılamaz, çünkü yanlıştır, bu, meşruti memleketlerde

bir hakkı tabiidir. Bu hakkı tabiiye kimse mani olamaz, nasıllki hürriyet ve itilaf fırkasının Merkezi Umumî Âzası hakkında bu nevi taakibatta bulunamaz ve bulunulması ya<sup>n</sup>ı<sup>n</sup> ise işte müvekkillerime de başkaca bir cürme maddi isnad ve isbat etmeyerek, siz orada bir defa âza-i tabiiyeden olarak bulunduğunuz ve yahut bulunabilirdiniz, Haşim Bey bir defa davetname aldığınız için bulundunuz, deyerek ve başkaca bir cürm isnad etmeyerek mahkeme-i âlilerinde takibatta bulunmakta yanlışdır, aynı surette muvafık kanun bir hareket değildir, Reis Paşa Hazretleri, bütün dünyaca kabul edilmiş bazı esasat-ı cezaiye vardır-ki bunlardan birincisi deareti zimmetin asıl olduğudur. Müvekkillerime öyle maddi bir cürm isnad edilmedikce Meclisi Umumîye devamla şu veya bu kararı memleketin menafiline muvafık olmayarak verdiklerini ve onı icra eylediklerini isbat eylemedikce onlar birrüzzimmedirler, müvekkillerime esna-i muhakemede niçin fenalıklar eden zaleme ile teşriki eylediniz? Suallarını sordunuz?

Reis- Suallar öyle değildi.

Müdafaa Vekili Hayd<sup>a</sup>ır Bey- Bu makamı, Meclisi Vükela âzalığını ne için kabul ettiniz? Zaleme ile teşriki mesa-i eylediniz? deniliyordu, ve sonra diğer suallarda Vükela Meclisi Umumîninde âza-i tabiiyesinden demektir - işte bu suretle sormakla neticede o çıkıyordu -binaen aleyh sil bile idiniz, kabul etmeyebilirdiniz...

Reis- "Zaleme" tabiri kullanmadığımı eyi biliyorum...

Müdafaa Vekili Haydır Bey- O halde bendeniz hata ediyorum. Mamafi zabıtlarda vardır. Musa Kâzım Efendi Hazretleri makamı meşeyheti ne suretle kabul buyurduklarını kemalî safiyetle kendilerine mahsus olan o hususiyet hallarıyla ifade ettiler ve kezaîk ne gibi kuyud ve şurut tahatında ve ne kadar müşkilatla kabul buyurduklarını söylediler, Reis Paşa Hazretleri, bendeniz onlarla yekzeban olarak deyorumki o zaman kendilerinin teşriki mesa-i ettikleri kimselerin canî olduklarına dair bir kanun, bir nizamname, kesbî kâtiyyet etmiş bir hüküm yokdı, bu gün şu dakikede <sup>i</sup> yine aleyhlerinde kanunen kesbî katiyyet etmiş ve kendilerine canî demeye müsaade vermiş bir hükme kati yok.

O zaman henüz canî oldukları sabit olmayan kimselerle teşriki mesa-i etmek nasıl olurda cinayata iştirak suretiyle teksir olunabilir? Eger onlar o zaman canî idi iseler ve onlarda teşriki mesa-i hıyanet ise e ve hıyanete iştirak ise o zaman o canî nazırların tayin etmiş oldukları valileri, onların teşkil etmiş oldukları mahkeme âzaları ve onların vermiş oldukları kumandanlıklarıda aynı suretle <sup>t</sup> cinayata iştirak suretinde telakki etmek lazım

(Sahife <sup>2</sup> 700)

gelir, çünkü

onlarda, Meclisi Vükela gibi doğrudan doğruya birinci derecede mesul degillersedeyse, her halde ikinci, üçüncü derecede mesullardır.

Dünkü iddialardan dolayı makamı iddiaya teşekkür

etmeyimeslek ve ilmi hukuk namına bir vazife add ediyorum, Paşa Hazretleri, bu hususta bütün itirazatım evvelce mahkeme-i <sup>i</sup>âliye'lere gönderilen lüzumı muhakeme kararnamesine ~~ı~~ aittir, acaba lüzumu muhakeme kararnamesini kabul eden müdde-i Umumî bütün memurini hükûmeti aslen veya feren, zımnem veya fiilen, maayen veya maddeten ~~mük~~ mücrumdür, deyerek üçüncü, beşinci derecede mahkeme-i âliyelerinemi sürükleyecek? ~~Paşa~~ Reis Paşa Hazretleri, o zemanki memurları, nazırları canı telakki edersek, iştirakı mesaiyi cinayet görürsek netice itibarıyla onların ~~ı~~ yaptıkları bütün muamelatın gayrı kanuni olduğına hüküm etmek lazım gelir, şu halde mahkemelerin dört beş senelik vermiş oldukları hükümler temamiyle keennelemyekün olur, namı namii hükûmete, namı namii padişahiye izafetle icrai adalet etmiş olan, icra-i vazife cylememiş bulunan kumandanların vermiş oldukları emrlerined hep sıfıra müncerr olması lazım gelir, Reis Paşa Hazretleri, buna kimse mütecasır olamaz, böyle bir şey talebi bütün on senelik muamelat-ı devleti alt üst etmek demektir, kimse böyle bir şey talep etmeye muktedir olamaz.

Şu umumî izahattan sonra, ceza nazariyat-ı esasatına girişmek üzere bazı mesallar söylemek istiyorum. Bir kimse memurini hükûmetten izn ve icazet olmayarak, bir göna sıf-feti resmiyeyi haiz olmayarak bir hükûmet memuru elbisesini geyer ise acaba ne muamele icra olunur, kanunu cezanın yüz otuzuncu maddesi sarıhdır, ceza-isezasını görmesi lazım gelir, fakat o adem der ise ki ben bunu hükûmetin memuru

resmisi sıfetiyle bulunmak ve o nufuzdan istifade maksadıyla geymedim, belki teatro vardı, teatroda oyun oynamak için geydim derse, ne yapılacak? Reis Paşa Hazretleri, bil hassa ceraimde kasd lazımdır, eger kasd olmazsa bir kimseye mücrüm denilemez, bu mesalda olduğu gibi müvekkillerim Musa Kâzım Efendi Hazretleriyle Haşım Bey Efendi Meclisi Umumîyi hafi bir teşkilât olduğunu bilerek kabul ettiler ve ona o suretle bilerek girdiler, müzahir oldılar deye isbat edilmedikce kendilerinde, sırf ş hasbel vazife ve fırkacılık nokta-i nazarından orada bir iki defa bulunmuş olduklarından dolayı, bir şemme-i cürm hissedilemez.

Sonra, Reis Paşa Hazretleri, bendeniz bu dördüncü kuvvet manasını bir türlü anlamıyorum, ona ilmce, hukukca bir tabii arıyorum, bir türlü bulamıyorum, bu dördüncü kuvvet denilen şey, bu kuvve-i hafiye denilen şey, acaba kuvve-i adliyemi? ~~degil~~ o hiç değil, şu halde bunun tabiri fenni ve ilmisi ne dir? olsa olsa öyle bir Meclisi hesab olabilmekki hükûmet kendi fırkasını erkânıyla istişarelerde bulunabilsin, onlara umur ve muamelattan malûhat verebilsin, fırkasıyla hükûmetin icraat-ı arasında ahengi muhafaza edebilsin. Eger şu nota-i nazar kabul edilirse, çünkü arz ettiğim gibi meclisi hesab yani meclisi istişare mahiyetinde hürriyet ve itilaf fırkasınında Merkezi Umumî vardır. Şunlardan sonra bazı mütalaat-ı hususiyede bulunmak istiyorum, deniliyorki Meclisi Umumî hafi bir kuvvet idi, Reis Paşa Hazretleri, ceraimde en ziyade aranacak

bir hassa-i mumtaze cürmün hafiyliyi, eger hafi yapılırsa, hafiligi ne kadar eyi muhafaza edilirse o kadar emin bir surette icra olunur. Hükümet erkânı bazen yirmi dokuz, otuz zatı, bazen elli zatı bir araya toplayarak bir cürm ika etmek ve yahut bunu toplamağı bir cürm kasdıyla yapmak gibi cürmen şeraiti mümtazesinden bulunan hafilik burada mevzu-i bahs degil, daha sonra, o zamanın Talâtları, Enverleri, acaba istediklerini yapmağı muktedir degillermi idi ki Meclisi Umumi gibi şekli bir toplanış usulunu kabul etsinler ve oradan bir müzaheret beklesinler? Daha sonra, Reis Paşa Hazretleri, acaba mütesavvermidirki Meclisi Vükelaya dahil olan bu zevat gayrı mesul olan kimselerin verebilecekleri bir kararı icradan mütevellid bir mesuliyeti, sırf kendi üzerlerine alsınlar? Acaba mümkünmidirki okumak yazmak bilmeyen bir kimse- vükelada okuma yazma bilmeyeni tesavvur edemiyorum - bu kadar ağır bir mesuliyeti kendi dahl ve tesiri olmadığı halde kabul ve tahammül etsin? Kararnamede müvekkillerimin efaalı vakıada dahl ve iştirakı bulunduğundan dolayı o suretle tevhide muhakemeleri lazım gelir denildi. Bütün erbabı ceza ve hukuku ceza mütehassisleri müttefikdirki iştirak ve dahlı cürmüde iki şart lazımdır, birincisi, kasddır, kasdsız cürm olamaz, mesela bir kimse, bir silahçı dükünında parasıyla silah satsa ve o silahlara başka bir ademin öldüreceğini bilse - çünkü silah esasen ya tehlikeden tehavvuz için, yahut adem öldürmek için satılır - bunu mücerred satmasıyla acaba şeriki cürm olabilir mi? Hayır. Hatta iştirakı cürmüde

ve bilumum ceraimde kasd o kadar matlub ve mültezem - dirki aynı katl fiilinde katilin maksadı teammür olduğına göre cezası başka, tehevür olduğına göre cezası başka, teseyyüb olduğına göre cezası başka, müdafa-i meşrue için olduğına göre yine cezası başkadır, acaba müvekkillerim Musa Kâzım Efendi Hazretleriyle Haşım Bey Efendinin Meclisi Umumîye girmeleri bir kasd tahtındamıdır? Yani cürm olduğunu bildiler, cürm işlemek içinmi girdiler? Bunu kim isbat edebilecek? Cereyan eden muhakemat gösterdiki katiyen böyle bir şey mütesavvurda değildir.

İştirakı cürmüde ikinci şart, fiilin müsbet bir fiil olması lazımdır, müsbet olmadıkca, menfi fiiller, tesa mühler, ademi icralar ve saireler dahl ve iştirakı haramiye esas olamaz, mesela bir yerden ~~etmemek~~ ~~burada~~ ~~bulmuş~~ istifa etmek lazım gelirken menfi bir surette istifa etmemek, burada vuku bulmuş bir cürmü müddei umumîliye haber venmek lazım gelirken müsamehe ederek vermemek iştirakı cürmüye katiyen esas olamaz, kezalik, henüz o zaman bile fenalıkları kanunen sabit olmamış kimselerle teşriki mesa-i etmemek eyi

(Sahife 201)

olabilirdi, amma "niçin hatifa etmediniz"? sualı üzerine "istifa etmedik, çünkü memlekete hizmetemeli karşısında idik" demeleri şu müsbet fiili nazariyesine göre dahl ve iştirakı cürmiye esas teşkil edemez.

Reis Paşa Hazretleri, her maznun mücrüm değildir.



Bu böyle olmakla beraber bu gün müvekkillerim töhmet altında bulunuyorlar. Hemdebu, alelade bir töhmet degil, vazifeleri itibarıyla huhukı dîniye ve selahiyeti kudhiyesini herkesden ziyade muhafazaya dinen, siyasetçen, aklen ve mantıken mecbur bulundukları halifelerinin, sultanlarının hukukı mukaddeslerine tecavuz, onun nazımı âzamı bulunduğu hükûmetin şekli idaresini tebdil cürmüdür, Ben zanetmemki başka bir cürmden dolayı idamları dahi kendilerinin bu kadar basit ve az müddet olsun bu töhmetle müttehim olmalarından hiss edecekleri azab kadar ağır ve tahribkâr olamaz. Mahkeme-i ~~mühterem~~ mühteremenizin beraet kararı vermek suretiyle muvakkat bir zeman için tahtı şubheye girmiş bulunan şahsiyeti ilmiye ve namuslarını kanunen ve bir lisanı selahiyetkârane ile iade buyuracağından katiyen emin olmakla beraber bir kerrede ben birisinin talebesi bulunmak, diğerinin ta eski zemandan berri arkadaşı olmak hasabiyle kendilerinin her türlü lekeden temamiyla münezzehtir olduklarını evvela vicdanı müşterikiniz huzurunda. Ve saniyen, efkârı umumîye-i millet huzurunda alenen biyan etmek istiyorum.

Reis Paşa Hazretleri, mehakimi cinaiyede alel ade mücrümlerin bile süngüsüz girdikleri şu sıralara süngülerle giren Musa Kâzım Efendi Hazretlerinin öyle cümleler, fırkacılıklar ve saireler gibi umur ve hususat ile iştiğal etmeyecek derecede ulvi, münezzehtir ihtisasatla mutehassis olduğunu bütün ulumu cami olan "Safvetülbeyan fi tefsir

ül kuran" nam eseri celili vahdet ve esrarı nebeved esasına ait "Sure-i allâk ve ihlas ve sure-i kehf" tefairleri tesavvufa dair "vahdeti vicud" risalesinin tefsiri, meddi ve meadda dair olup pek çok mesaili hikmiye ve tesavv<sup>u</sup>fîeyi mühtevî bulunan "hura-i ve zura-i" nam eserin tevsien tercemesi, "varidat<sup>ı</sup> bedreldin" risalesinin tevsien tercemesi, ulema-i mesiheden "emirhan" nam zatın kuranı kerime itirazen yazdığı bir esere reddiye olan ve hakayiki kuraniye ve nice mesaili diniyeyi yar ve ağyara karşı isbat için hakikaten baisi mefheret bulunan "reddi abatılı" İbn-El-Rüşd ve İmam Gazalının mesaili kelamiye ve felsefiyenin en gamız mebahisine ait münazerelelerinin havi olan "tehafet-i felasefe"nin tercemesi, ilmi kelamdan ihtiyacat-ı asırla mütenasip ve fununu hazıren<sup>i</sup> israr halkına ait olan aksamanı möhtevi, "Akdelhakaik" eseri, "İslâmda cihat"<sup>n</sup> nam eseri dini ve ilmisi, "İslâmda usulu meşveret"i, bir çok mekalat-ı hükmiye, ~~fak~~ felaefiye ve ictimaiyeyi möhtevi "Küllüyat"ı huzuru âlilerinde evvelden isbat etmemiş ise sorduğunuz suallara, uykudan uyanır gibi kendi alemi lahutisinden inerek kemalî safiyetle vermiş olduğu o cevaplarda isbat etmedimi? Musa Kâzım Hoca İsmi ni işiden ve kendisiñde ufacak bir eseri izaan bulunan herkes her Osmanlı bu zata mediumı şükrandır. Bu zatın, böyle yüksek hislerle, müte-hassis, kudsi emeller peşinde koşan böyle bir zatın fırkacılık gibi zamanın dedi kodularına, oyuncaklarına, hasis işlerine alakadar olamayacağını ve böyle şeylerle uğrama-

şamayacağını, böyle şeylerin bitariki-nefsiye tamamıyla münâdim bulunduğunu acaba heyeti celilî-niz taktır buyurmayormı? Ben, Efendi Hazretlerinin nevi cinaine münhasir bulunan bu hususiyetten katınazar ederek işgal etmiş olduğu makam itibarıyla bir az tetkiki keyfiyet etmek istersem meselenin daha şumullu bir nokta olduğunu görüyorum. Musa Kâzım Efendi şeyhülislâm idiler ve mahkeme-i möhteremeniz bu gün o şeyhülislâmı, bir kaç defa makamı iftayı ihraz etmiş olan bir zatı, padişahımız Efendimiz Hazretlerinin hilafet sıffetçilerini kendi üzerlerinde temsil ettirdiği bir şeyhülislâmı muhakeme ediyor. Vazifenizin yalnız burada değil, ta aksa-i şarka kadar nasıl bir mahiyetçi haiz olduğunu zane ediyorumki her halde bendenizden daha çok taktır buyurursunuz. Şeyhülislâmın muhakemesi, mahkûmiyeti yalnız bizi alakadar etmiyor, tarihte bunu ilk defa görüyoruz. Muk Mutlakiyeti idarenin tamamıyla hükümferma olduğu sıralarda padişahlarımız gazaba gelerek sadrazamların başını kopardıkları sırada şeyhülislâmları evlerine gönderiyorlardı, Paşa Hazretleri, üç yüz milyonluk alemlî islâmın mukadderat-ı mevzu-ı bahs olduğu şu sıralarda ta aksa-i şarktan yükselen, seda-i tevhid ve imanın tesiri maddi ve manevisi mukadderatımızın taayini sırasında en büyük amil bulunduğu şu sırada bir şeyhülislâmı muhakeme ve yahut mahkum etmenin, şeyhülislâmlar siyasete alet olmuşlar veya alet olabilirler fikrinin husuluna, muvakkar bir zaman için olsa dahi, meydan vermenin ne büyük bir tesiri tah-

ribkâr husule getireceyinin takririni fazla söz söylemeyerek mahkeme-i âliyelerine tevdi ederim.

Haşim Bey Efendiye gelince, ben makamı iddianın kendi haklarında dün okumuş olduğu vesika-i hakikete bir şey ilavi edecek degilim, ben bütün mevcudiyetimle eminim ve digerlerininde emin oldukların<sup>a</sup>da iminimki Haşim Bey Efendi makamı nezaretçi katiyen  $\phi$  istemiyorlardı, esasen bin müşkilatla ve bilhassa hizmet edebilmek ümüdiyle bu makamı işgal eylemişlerdi, kendilerinin bildefaat o makamdan bile istifa eyledikleri ve öyle resi kârda bulunmak hırslarının, emellerinin arkasından koşmadığı, parlak lekesiz bir nasiyeye malik bulunduğu teemmül buyurulursa onun hakkındada kati ve müsbet bir deraet kararının verileceyini tabii görüyorum. Lüzumu muhakeme kararnamesihde, Reis Paşa Hazretleri, tatbik ve iddia edilen maddenin elli beşinci madde olduğunu söylediler. Makamı iddianın "köhne nazariyat ile iştiğal edenler " deyerek doğrudan doğruya şahsımı veya mesl<sup>e</sup>ki celili hukukı ve erbabı cezayı istihfaf tarzındaki itiraz ve hücumünü hoş görsem bile makamı iddianın o eski iddia namesinde mevzu-ı bahs olan maddenin, elli beşinci maddenin fıkra-i ahiresine temas ettiğini işittiyimden dolayı bütün erbabı hukuk gibi benimde mütehayyır olduğumu söylemekten kendimi alamıyorum, çünkü o maddedeki serahetler eyice tetkik edilse idi ve o kanunun o maddesinin ne gibi şerait tahtında vazı edildiği düşünülmüş

(Sahfi 202)

olsa idi

emenimki katiyen böyle bir talebde bulunmayacak idi, ben-  
deniz o maddeyi aynan bir defa daha okuyacağım:

"Kanunı esasiye ve hükümetin şekli ve heyetini  
veya saltanatı seniyenin usulu verasetini tağyir ve tebtıl  
veya imhaya cesren teşebbüsü sabit olan şahs idam olunur".

Reis Paşa Hazretleri, pek güzel bilirsinizki bir  
madde-i cezaiyenin tevsir ve telakkısı emrinde ittiba  
edilmesi lazım gelen bazı esasat-ı katiye-i cezaiye var-  
dır, onlardan birincisi, maddedeki kelimelerin tamamıyla  
mahayi luğevi ve mantıkilerini kasd etmek, ikincisi,  
yeniden hükühle, tefsirlerle, telakkiler, cürmler va-  
kıalar ihdas etmemek ve eger bir şubhe husule giliyorsa,  
mümkün olduğu kadar mücrimin lehine tefsir etmektir.  
Eger o fırkadaki kağıtları birer birer tetkik edersek  
bunların katiyen mevzu-ı bahs olmadığını görürüz. Birinci  
kısmında "kanunı esasiyi cebren tebdile teşebbüs eden  
şahs" deniliyor. Her kanun gibi kanunı esaside tebdil  
ve tağyir ve taadil olunabilir, fakat bunun için kanunı  
esasinin 116ncı maddesindeki serahet mucibince hükümet  
tarafından teklifi ve kuvve-i teşriiyenin her iki mec-  
lisinde sül<sup>c</sup>sanı ekseriyetle kabulı lazım gelir, yokba  
yüz boş zat bir araya toplanıpta bir kanunı esasi teşkil  
ettik geliniz, şuradaki kanunı esasiden gayrı şekilde biz  
burada bir toplanış yapalım ve bununlada kanunı esasiye  
tebdil etmiş bulunalım, deseler, bunda katiyen cürm ol-  
maz, çünkü bu, sırf kavlı mücerreden ibaret kalır, hal-

buki son kelime mucibince bunda kuvve-i musallaha ile hücum, isyan ve saire gibi cebr lazımdır, daha sonra "Tağyir ve tebdili şekli ve idare-i hükûmet" deniliyor. Kelâîmenin manayı ilmisini alacak olursak, şekli hükûmet üçdür, meşrutiyet, cumhuriyet, mutlaka. Şu halde tebdili şekli hükûmet olsa olsa hükûmetin şekli olan meşrutiyeti mutlakaya veya cumhuriyet'e tebdil olabilir. İttihat ve Terakki fırkasının Meclisi umumisinde bulunan zevat ve yahut o fırka, o cemiyet memleketle meşrutiyet ilan etmiş olduğu için onların mutlaka avdet etmek istediklerini söylemek gayet mantıksız bir harekettir. Kezalik İttihat ve Terakki fırkasının mebusları ve onu temsil eden hükûmet meşrutiyetten sonra kanunı esaside vukua gelmiş olan bazı tadilat-ı bir az ifratkâr buldular, onu hakimiyet ve hilafeti saltanaten daha ziyade takviyesi noktasından möhtacı tebdil gördüler ve tebdil ettiler, binaen aleyh böyle bir cemiyeti cumhuriyet istiyor demekde gayet gayrı tabii bir haldır.

Reis Paşa Hazretleri, bilhassa "cebr" ~~kızım~~ kelimesine nazarı dikkatınızı celb ederim. "Cebr" bizim kanunı cezamizin tabiri mahsusı mucibince el ayak bağlamak, kapı ve pencere kırmak, silahla ve süngü ile ~~kırım~~ hücum etmek gibi bir suretle olabilir. İddianamede İttihat ve Terakki Cemiyeti k halka nüfuz ve dehşet ilka etti, deniliyor, İttihat ve Terakki Cemiyeti halka nüfuz ve dehşet ilka edebilir. Fakat bununca Meclisi Umumî teşkilât-ı arasında ne münasebat var? Sonra, Paşa Hazretleri, "Cebr" kelimesinin konulmasın-

daki maksadı kanuniye bir az tetkik buyuracak olursanız görürsünüz ki büsbütün başka maksetle konulmuştur. Bu ~~madde~~ madde-i ihtiva eden elli beşinci madde diğer mevadla beraber kanunı cezanın bazı mevaddının tadili 327 senesinde hükûmeti teklif edilmiş ve 22 Mayıs 327 tarihinde hükûmetce kabul edilmiştir. O zaman hükûmetin gözünün önünde bir vakıa vardı, o vakıada 31 Mart hadisesi idi. 31 Mart hadisesinde bir takım kıtaatı askeriye süngüleriyle, kasaturalarıyla Meclisi Mebusana hücum etmişler, şekli hükûmeti tebdile cebren teşebbüs etmişlerdir. İşte o hükûmet bunu nazarı dikkata alarak bu gibi kailler<sup>i</sup>ğndüçarı mücazat edilmesini düşündü ve onun için o maddeyi koydu. Şu izahat göre Meclisi Umumî teşkilât-ı ve âzası bulunmak, şekli hükûmet veya kanunı esasiyi tebdil meseleleriyle katiyen alakadar olamaz.

Sözlerim bitiyor, Reis Paşa Hazretleri, isnad olunan fiil ve hareket hakkındaki mütalaat-ı mesdudemi hulasa ederek:

1- İttihat ve Terakki Cemiyeti nizamı dairesinde teşkil edilmiş ve menafii umumiyyeye hadim bulunmuş olduğu cihetle oraya dahil olmak cürm olmadığına.

2- Meclisi Umumî teşkilâtını möhtevi muehher nizamnamelerde şura-i dövletin kararına iktiran etmiş olmak itibarıyla teşkilî kanunen tasvib edilmiş olmasına.

3- Her medeni memlekette böyle teşkilât mevcut olduğu gibi memleketimizdeki fırakı siyasiye teşkilât-ı aynı mahiyette bulunmasına ve buda icabat-ı meşrutiyetten olduğuna.

4- Müvekkillerimin Meclisi Umumiye âzalıkları adeta yok denecek derecede saif olup mukarrecatta gir göna dahl vetesirleri olmadığı tahakkuk etmesine.

5- Meclisi Umumînin nizamname-i mahdusı mucibince, iştiğal edeceği mevadd cürm teşkil etmediğini ve zaten Meclisi mezkûr vazifesi olmayan şekli bir toplanmadan ibaret bulunmasına.

6- Müvekkillerime bir göna maddi cürm isnad ve isbat edilmediğine.

7- Bir fiile cürm denebilmek için muktezi erkânı sülleden hiç birisi bulunmamak hasebiyle müvekkillerim bir cürm işlemişler denilmediğine ve denilimeyeceğine.

8- O zaman fenalıkları kanunen ve hükmen sabit olmayan zevat işe teşriki mesa-i eylemeleri cürm teşkil eylemeyeceği gibi vezaifi mezkûreyi bir haylı kuyud ve şuruât tahtında kabul ve imkânı müzaadesi nisbetinde ifa eylemiş bulunduklarına.

9- Dahl ve iştirak cürmi için kanunen ~~mevcudiyeti~~ muktezi "kazd" ve " müsbeti fiil" keyfiyetlerinin ademi mevcudiyeti hasebiyle iddia olunan efaalı cinaiyede iştiraklarınada hükm edilmeyeceğine.

10- Kendilerinin cürm ika edecek kimselerden olmadıklarına hususiyeti halları damin ve kâfil olduğına.

11- Kararnamede bahs edilen 55inci maddenin fıkra-i chiresinin mesele ile bir göna alakası bulunmamasına.

12- Eger vazife-i memuriyetlerinden dolayı sayanı



muahaze bir halları varsa bunun tetkikide divan-ı âliye ait olduğına, ve

13- Zaten makamı iddiaca beraetleri taleb edilmiş bulunmasına binaen her ikisininde beraetlerine hükm verilmesini istirham eylerim.

İki, üç cümleden ibaret olan bir sözede müsaade buyurun, Paşa Hazretleri, bu meselede vereceğiniz hükm yalnız bizzi degi, evvela İstanbull, ikinci derecede memaliki Osmaniyeyi, üçüncü derecede aleml İslâmı ve dördüncü derecede Avrupa erbabı hukukını alakadar eden bir meseledir. Avrupalılar daima Türkler ihkakı hak kabiliyetinden mahrumdur

(Sahife 203)

"Kapitülasyonlar" onların başında topuz gibi durmalıdır, çünkü onlar zemana, zemine, icabı hal ve maslahata göre hükm verir, deyorlar, ve maetteesüf bunda ısrar ediyorlar. Siz hükmin<sup>ü</sup>izi vereceyiniz zaman, bilhassa Avrupa erbabı hukukunu da düşününüz. Onlar, hükümleriniz eger esbabı mucibeye istinad etmemiş ise ilmi hukuk nokta-i nazarıdan yegyan yegyan tetkik eyleyecekler ve eger menfi bir neticeye vasıl olacak olurlarsa aleyhimizde verecekleri hükm pek tahribkâr olacaktır. Binaen aleyh elinizi ta vicdanınıza, gözlerinizi kurani kerimin emr etmiş olduğu temami icra-i adalet ahkâmı şerifesine ve diger taraftan kanunı cezaya ve kavaidi cezaiye koyarak hükm vermenizi istirham ederim.

Reis- Rifât Beye hitaben: Bir mütalaanız varmı?

Rifât Bey- Bendeniz İttihat ve Terakki cemiyetine dahil olduğım farz edilerek tahtı tevkiye alındım. Heyeti istintakiyece icra olunan tahkikat-ı amika üzerine mezkûr cemiyetçe dahil olmadığım anlaşıldı. Meni muhakeme kararı verildi. Her ne kadar o esbab evrakı istintâkiye ve muhakeme evrakı meyanına idhal olunmuş isede kararnameye lüzumı muhakemeye dair bir kelime bile konulmamıştır. Makamı iddianın ittihamnamesinde namı acizanem mezkûr olmadığı gibi teşrihi davadada ismin zikr olunmadı. Müdde-i Umumî Bey Efendi, dünkü beyanatı nihaiyesinde beraetime karar verilmesini talep etmişti. Heyeti celileniz bittabi müdde-i olamayacağından şu halde hakkı acizanemde ne bir müdde-i, nede bir dava vardır. Binaen aleyh bu nokta hakkında heyeti âlîyenizin nazarı dikkatınızı celb ile nizam nezahetine emin olduğum vicdanı âlîlerinin vorocegi beraet kararına kemalî itminanla intizar ederim.

Müdde-i Umumî Muavini Reşat Bey- Yalnız bir nokta hakkında bir şey arz edeceğim. Müdafaa vekili Bey müvekillerine ait müdafaanın son kıraat ettikleri fıktratında İttihat ve Terakki Cemiyetinin kanun<sup>e</sup> ve nizamın lazım gelen bir surette teşekkül ettiğini ve bu cemiyetin menafii umumiyeye hadim olduğunu beyan buyurdular. Cemiyetin şahsiyeti maneviyesinin vükâlât<sup>e</sup>ini haiz olmadıkları cihetle, evvela, burada cemiyetin menafii umumiyeye hadim olup olmadığı hakkında söz söylemeye selahiyettar değildirler, saniyen cemiyetin

menafii umumîyeye hadim olmadığıda asarıyla zahirdir, yani bu hususdaki müdafaaları lağvdir ve zanederim ki pekde ciddiyetle söylememişlerdir. Başka bir mütalaam yoktur.

Reis- Musa Kâzım Efendiye hitaben: Zatı âlileri bir şey buyuruacaklarmı?

Musa Kâzım Efendi- Efendim, dün makamı iddiadan vakı olan talebe ve bu gün vekilimiz Haydır Bey tarafından serd edilen müdafaaya ilave olunacak hiç bir sözüüm yoktur, binaen aleyh bu babda icab edin kararın itasını vicdanı âlilerine havale ederim.

Reis- Haşım Beye hitaben: Siz bir şey söyleyecekmişiniz?

Haşım Bey- Hayır, Efendim, bir şey söyleyecek degilim.

Reis- Tarafının iddia ve müdafaalarını tetkik ettikden sonra kararımızı tebliğ ederiz.

Muhakemenin hitamı saat 5, dakika 10.

---

Divan-ı Harb-ı Örfi Zabıt Heyeti Amiri:

Abidin Dav'er.